Op de avond van 6 april 1994 werd het vliegtuig met de presidenten van Rwanda en Burundi op mysterieuze wijze neergehaald. De aanslag was het startsein voor een slachtpartij op wellicht één miljoen Rwandezen, etnische en politieke tegenstanders van het oude regime. 'Dit is geen gewone oorlog, realiseren we ons hier. Hier zijn de fronten overal tegelijk en de partijen talrijk en ondefinieerbaar. Ze dragen vreemde namen als "Interahamwe" en "Impuzamugambi", namen die we nooit eerder hebben gehoord,' schrijft de Vlaamse journaliste Els De Temmerman op 9 april in haar aantekeningen.

De doden zijn niet dood wil meer zijn dan een aaneenschakeling van nieuwsfeiten over Rwanda, meer dan een opsomming van moordpartijen. Het is een persoonlijke zoektocht naar de aard van het kwaad en de mechanismen die dit kwaad opwekken. Deze vraag dreef De Temmerman vijf maanden voort tijdens haar tocht in en rond het met bloed doordrenkte Land van de Duizend Heuvels. En deze vraag confronteert ons met problemen van democratie en dictatuur, armoede en overbevolking, ontwikkelingshulp en solidariteit, en met de rol van de internationale gemeenschap, de VN en de Kerk. Een aangrijpend en onthullend verslag.

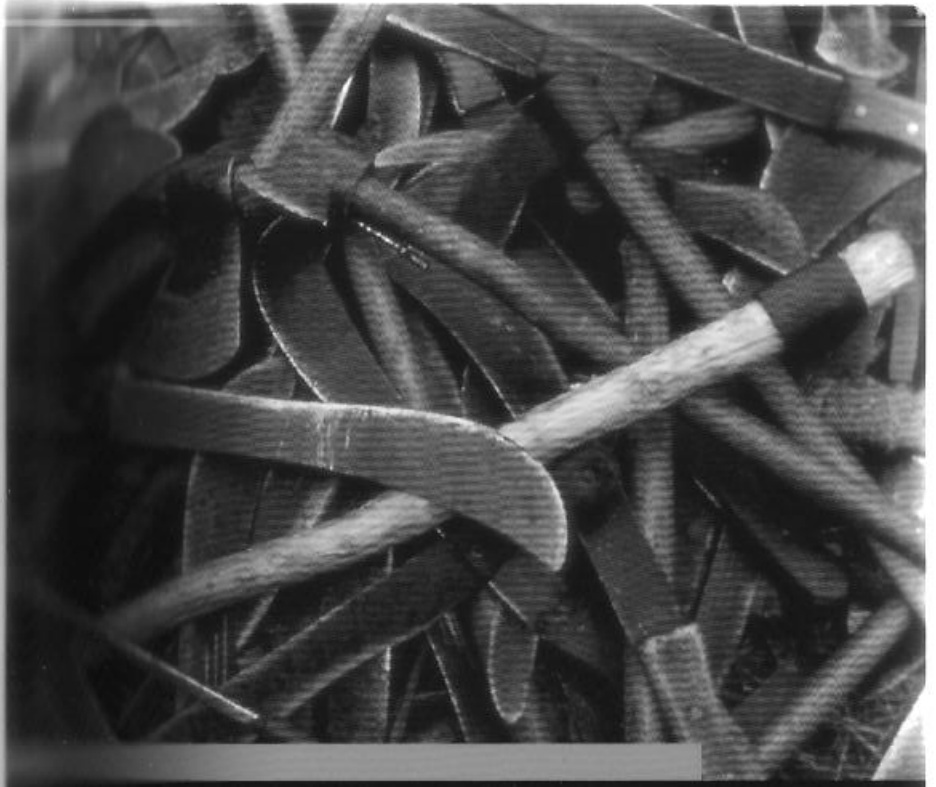
Els De Temmerman (Oudenaarde, 1962) studeerde Germaanse filologie. Zij woont sinds 1992 in Nairobi als Afrika-correspondente voor de BRTN en *de Volkskrant*. In 1994 werd haar journalistieke werk voor *de Volkskrant* bekroond met de Dick-Scherpenzeelprijs. Zij is auteur van het boek *De Hoorn van Waanzin. Soedan, Ethiopië, Somalië* (Leuven, 1992).

Foto: Philip Vanoutrive/Hollandse Hoogte

ISBN 90-295-4888-6

9 789029 548885

De doden zijn niet dood

Els De Temmerman

Rwanda, een ooggetuigenverslag

Els De Temmerman

De doden zijn niet dood

RWANDA, *een ooggetuigenverslag*

Uitgeverij De Arbeiderspers · Amsterdam · Antwerpen

Deze uitgave kwam tot stand in samenwerking met uitgeverij Globe te Groot-Bijgaarden.

Eerste druk, december 1994
Tweede, herziene druk, januari 1995
Derde druk, mei 1995

Copyright 1994 © Els De Temmerman

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from* BV *Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam.*

Omslagontwerp: Hans Bockting (UNA), Amsterdam
Omslagfoto: Luc Delahaye/Magnum-ABC

ISBN 90 295 4888 6/CIP

Ceux qui sont morts ne sont jamais partis:
Ils sont dans le sein de la femme,
Il sont dans l'enfant qui vagit
Et dans le tison qui s'enflamme.
Les morts ne sont pas sous la terre:
Ils sont dans le feu qui s'éteint,
Ils sont dans les herbes qui pleurent,
Ils sont dans le rocher qui geint,
Ils sont dans la forêt, ils sont dans la demeure,
Les morts ne sont pas morts.

B. Diop

Geleidelijk kwam ik tot het besef dat mensen gemakkelijker leugens slikken dan de waarheid, alsof leugens een vertrouwde smaak hadden en naar meer deden verlangen: een gewoonte. Goede mensen, degenen die het kwaad bestreden waar ze het maar zagen, vormden nooit meer dan een dappere minderheid. De miljoenen die werden gemanipuleerd, konden worden opgezweept of gekalmeerd door welke leugen dan ook.

Martha Gellhorn

Inhoud

Lijst met afkortingen 9
Kaart van Rwanda 10

Inleiding 11

I Moordkuil Kigali 13
II Burundi: het spook van de angst 34
III De uittocht naar Tanzania 49
IV De kroonkraanvogels van Oeganda 75
V De Franse zet 97
VI De val van Kigali 106
VII De exodus van de eeuw 125
VIII In tijden van cholera 138
IX De strijd om de harten 164
X De terugkeer van de Tutsi's 184
XI Schuld en boete 202
XII Leven na de genocide 223

Epiloog: de tijdbom tikt 241

Tijdtafel: Rwanda, 1848-april 1994 245
Basisgegevens Rwanda 246
Historische achtergrond 247

Lijst met afkortingen

CDR: Comité voor de Verdediging van de Republiek–radicale Hutu-partij, opgericht in 1992.

CND: Nationale Raad voor Ontwikkeling (sinds december 1993 hoofdkwartier van het RPF).

Inkotanyi: letterlijk 'strijders', naam die de rebellen van het Rwandees Patriottisch Front zichzelf gaven. Voor sommigen schuilt in de naam ook een verwijzing naar de elitekrijgers van de Rwandese Tutsi-koningen die Rwanda regeerden voor en tijdens de koloniale periode. Volgens Rwanda-expert prof. Filip Reyntjens is het niet zeker dat het RPF die historische referentie kende.

Interahamwe: letterlijk 'wij strijden samen', Hutu-milities, ontstaan als jongerenbeweging van de voormalige eenheidspartij MRND.

Inyenzi: letterlijk 'kakkerlakken', naam voor de groepen Tutsi's die in de jaren zestig invallen deden in Rwanda en ijverden voor het herstel van de monarchie.

MDR: Democratische Republikeinse Beweging (belangrijkste oppositiepartij in het meerpartijenstelsel dat in 1992 werd ingevoerd).

MRND: Nationale Revolutionaire Beweging voor Ontwikkeling (1975-1991) en Nationale Republikeinse Beweging voor Democratie en Ontwikkeling (1991-1994), voormalige eenheidspartij.

PDC: Christen-Democratische Partij.

PL: Liberale Partij.

PSD: Socialistisch Democratische Partij.

RPF: Rwandees Patriottisch Front.

RTLM: Vrije Radio en Televisie van de Duizend Heuvels (Radio Mille Collines).

UNAMIR: VN-missie voor Bijstand aan Rwanda (de VN-vredesmacht in Rwanda, sinds 5 oktober 1993 ter plaatse om toe te zien op de vredesakkoorden van Arusha).

UNHCR: Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties.

RWANDA

Inleiding

Dit boek is geen analyse van de politieke, economische, etnologische en historische achtergronden van Rwanda. Daarvoor verwijs ik naar het recent verschenen, voortreffelijke boek van professor Filip Reyntjens, *L'Afrique des grands lacs en crise*. Het is evenmin een wetenschappelijk onderzoek naar de tragische gebeurtenissen die het kleine, Centraalafrikaanse land dit jaar te beurt zijn gevallen. *De doden zijn niet dood. Rwanda, een ooggetuigenverslag* is een dagboek, een verzameling van notities, interviews en indrukken tijdens de vijf maanden die volgden op de dood van de presidenten van Burundi en Rwanda bij een aanslag op 6 april 1994. Het boek wil een eerlijke zoektocht zijn naar de gebeurtenissen tijdens die bewuste maanden, naar de waarheid achter de propaganda en de leugen, naar de mens achter de terreur en de wreedheid. Het wil stem geven aan de verscheidenheid van opvattingen die heersen bij verschillende mensen en groepen in Rwanda, opvattingen die niet noodzakelijkerwijze stroken met de opvattingen van de auteur, en stereotypen doorbreken. Het geeft ook uiting aan persoonlijke ideeën en bedenkingen waar de lezer het al dan niet mee eens kan zijn.

De cursieve tekst geeft de objectieve informatie weer op basis van berichten van de BBC, *The Guardian*, *Le Monde* en de persbureaus Reuter, AFP en AP. De vetgedrukte gedeelten zijn extracten van uitzendingen van Radio Mille Collines en Radio Rwanda, de haatzenders van de Hutu-extremisten en de interimregering, zoals die zijn opgetekend door de VN of vertaald van rechtstreekse uitzendingen.

De ontreddering en verwarring over Rwanda zijn groot, niet alleen onder Rwandezen maar ook onder mensen hier die direct of indirect bij het drama betrokken zijn. Het trauma en de ermee gepaard gaande polarisatie leiden – vooral in België – ertoe dat elke informatie over Rwanda heftige en emotionele reacties van woede, afgrijzen en ontkenning uitlokt. Maar het leed en de moed van de overlevenden, die vaak met grote precisie en gedetailleerdheid hun verhaal vertelden, maakten het mij onmogelijk te zwijgen. De wereld

moet precies weten wat zich in Rwanda heeft afgespeeld tussen april en september 1994. Het boek pretendeert zeker niet de volledige waarheid te zijn of het laatste woord te zeggen over wat de annalen zal ingaan als één van de ernstigste genocides van deze eeuw. Door de enorme complexiteit en de massaliteit van de moordpartijen kan dit werk – met al zijn beperkingen – slechts een eerste aanzet zijn, een bescheiden poging een bijdrage te leveren aan de discussie rond Rwanda en de toekomst van Afrika. Zoals de geschiedenis geen rechtvaardiging kan zijn voor de genocide, zo ook kan de genocide op geen enkele manier worden ingeroepen om latere schendingen van de mensenrechten te rechtvaardigen.

Ik draag dit boek in de eerste plaats op aan mijn ouders, mijn vrienden in België en Nederland, mijn collega's en 'bazen' van *de Volkskrant* en BRTN voor de kansen die zij mij gaven en voor hun permanente aanmoedigingen. Hun stem in de diepte van Rwanda's 'killing fields' was vaak mijn enige houvast, mijn enige contact met de wereld van rede en morele waarden. Speciale dank gaat ook uit naar professor Filip Reyntjens voor zijn deskundige advies en zijn onvermoeibare steun bij het schrijven van dit boek.

In de tweede plaats draag ik dit boek op aan mijn cameramannen en collega's in Nairobi. Allen hebben zij geleden onder het drama van Rwanda. Allen gingen zij gebukt onder het maandenlang machteloos aanschouwen van de slachtpartijen, registreren van de slachtpartijen, de ene na de andere, 'en het licht dat de journalistiek verspreidde was niet groter dan dat van een glimworm'.

Ten slotte en vooral draag ik dit boek op aan de één miljoen slachtoffers van de genocide in Rwanda: aan de vrouw in Kigali die voor mijn ogen werd weggesleurd door de jongen met het hakmes en die ik niet heb kunnen redden, aan de duizenden doden – in alle prefecturen, sectoren, communes en cellen van het land – die ik heb zien liggen in kerken, scholen, parochiezalen en ziekenhuizen, de duizenden die ik vond in bananenplantages, huizen en achtertuinen, de duizenden die ik zag drijven in meren en rivieren en de duizenden die ik niet heb gezien, die naamloos zijn begraven in latrineputten en massagraven, en die wij niet hebben kunnen redden.

EDT, oktober 1994

1 Moordkuil Kigali

De presidenten van Burundi en Rwanda zijn om het leven gekomen toen hun vliegtuig werd beschoten tijdens de landing op het vliegveld van de Rwandese hoofdstad Kigali, zo maakt de Rwandese ambassadeur bij de Verenigde Naties woensdagavond, 6 april, in New York bekend. Westerse diplomaten in Bujumbura, de hoofdstad van Burundi, zeggen dat een raket op het vliegtuig is afgevuurd. Aan boord bevond zich een twaalftal inzittenden, onder wie drie Franse bemanningsleden. Zij zijn vermoedelijk allen om het leven gekomen. Ook de Rwandese ambassadeur bij de VN verklaart later op de avond in de Veiligheidsraad dat het om een aanslag gaat. 'De presidenten zijn vermoord door de vijanden van de vrede in Rwanda en Burundi,' aldus Jean-Damascene Bizimana. De voorzitter van de Veiligheidsraad roept het Rwandese en Burundese volk op tot kalmte. De presidenten Juvenal Habyarimana van Rwanda en Cyprien Ntariyamira van Burundi kwamen terug van een bijeenkomst van Afrikaanse leiders in de Tanzaniaanse hoofdstad Dar es Salaam. De bijeenkomst beoogde een regionale aanpak voor de beëindiging van de etnische strijd in Burundi.

Mbarara (Oeganda), 7 april

De avondzon streelt zacht en lieflijk over de bananenvelden van Zuid-Oeganda. Zij flirt met de ruisende waaiers van bladeren, glijdt over de paarse vruchten die als volle uiers naar beneden hangen en doet het tafereel onder ons wegzinken in een warme, dieprode gloed. Nergens lijkt de natuur zo tevreden met zichzelf als in Afrika: geduldige getuige van het wrede machtsspel der mensen.

Aarzelend, wankel balancerend landt ons chartervliegtuigje uit Nairobi op de strook aangestampte aarde in Mbarara. In de wijde omtrek is geen levende ziel te bespeuren. De motoren vallen stil en een volmaakte stilte omringt ons. Een moment van bezinning en onbestemde angst. Hier zitten we dan: kilometers verwijderd van de eerstvolgende stad, verder weg dan ooit van ons doel.

Tassen, computers, voorraadkisten en camera's worden uitgeladen en we zwaaien de piloot na als hij met de zon wegkruipt onder het wolkendek. De dag was lang en vol hindernissen. Was het pas vanochtend dat Julius, mijn Keniaanse assistent, me opbelde op mijn ziekbed? Ik lag in het hospitaal van Nairobi met een zoveelste hardnekkige parasiet en de verpleegster had de telefoonbak naast mijn bed gesleept. 'Over een uur vertrekt een charter naar Kigali. Er is nog een plaats...' En op mijn lange stilzwijgen: wist ik het dan nog niet? De presidenten van Rwanda en Burundi waren dood. Nee, niet één president maar twee tegelijk! Het vliegtuig dat hen terugbracht van de vredesbesprekingen in Tanzania was boven Kigali neergehaald.

Ik had geen moment geaarzeld. Ik wist dat Rwanda zou ontploffen, dat de vredesakkoorden van Arusha niet aanvaardbaar waren voor de extremistische elementen. Ik wist dat Hutu's en Tutsi's elkaar weer naar het leven zouden staan. En dat Burundi wellicht zou volgen.

De dokter gaf me zonder veel vragen mijn ontslagbrief. Hij kende me al. Vorig jaar was ik 's nachts met mijn serumfles onder de arm weggelopen uit het ziekenhuis, toen een eerste poging tot het bereiken van een vredesakkoord op het laatste nippertje afsprong en ik hals over kop mijn artikel moest veranderen.

Vertwijfeld zat ik een uur later op de tarmac van Wilson Airport, samen met een tiental collega's Afrika-correspondenten. Er waren plotseling zoveel vragen, en zoveel problemen om bij de antwoorden te komen. De luchthaven van Kigali was gesloten. Er werd zwaar geschoten in de stad. Voor Bujumbura kregen we geen toestemming om te landen. Oeganda dan maar: de landingsstrook het dichtst bij de Rwandese grens. Vandaar konden we wellicht mee met de rebellen van het Rwandees Patriottisch Front, het RPF.

Maar Mbarara is duidelijk niet voorbereid op de komst van een zwerm opgejaagde journalisten. Het duurt even voor de chauffeur van de bananenvrachtwagen begrijpt dat we een lift naar de stad willen. En nog langer voor hij zijn woekerprijs heeft bepaald. Het is al nacht als we neerstrijken in het enige hotel met telefoon in de stad, maar Rwanda is niet meer bereikbaar. CNN in de hal maakt melding van slachtingen op grote schaal, van de moord op de eerste minister, mevrouw Agathe Uwilingiyimana, en op tien Belgische

Blauwhelmen. De VN zeggen dat duizenden rebellen oprukken naar de hoofdstad. We bellen verwoed naar onze redacties, naar Brussel, New York, Londen en Nairobi, alsof we verwachten dat zij meer weten, dat zij de antwoorden kennen.

'Ze doden VN-soldaten like hell!' roept mijn Amerikaanse collega paniekerig. Na beraad met haar hoofdkantoor dubt ze erover of ze nog wel verder mee wil gaan. 'Ga terug naar waar je vandaan komt en verroer je niet,' had haar baas in New York bevolen. We lachen om die nonsens-boodschap. 'Ze hebben er geen idee van waar we zitten,' schokschoudert ze. 'In Amerika weten ze niet eens waar Rwanda ligt!'

We regelen huurauto's voor morgen en het wordt een korte, slapeloze nacht.

Zeker tien Belgische Blauwhelmen zijn volgens de VN op 7 april in Rwanda vermoord door leden van de presidentiële garde. Ook de premier van Rwanda, Agathe Uwilingiyimana, is vermoord vlak bij het presidentieel paleis. Eveneens zijn volgens de VN drie Rwandese VN-medewerkers en drie ministers met hun gezinnen opgepakt. De ministers behoren alle tot oppositiepartijen. Frankrijk heeft zijn eenheden in andere Afrikaanse landen in staat van paraatheid gebracht voor een evacuatie. Om het vliegveld wordt echter gevochten. Ook rond het parlementsgebouw wordt geschoten. Zeshonderd soldaten van het RPF zitten er gevangen. Zij waren sinds december in de hoofdstad om de RPF-ministers in de nieuwe coalitieregering te beschermen.

Mulindi (Rwanda), 8 april

Mistslierten zweven als geheimzinnige geesten over de ontwakende heuvels en valleien op de weg naar de Rwandese grens. Weer valt het me op in welke sprookjesachtige omgeving Afrika's drama's zich afspelen. De spanning in het huurbusje hangt klam tegen de beslagen ruiten. Niemand slaapt. De radio van de rebellen, Muhabura, meldt meer doden. De ministers van informatie, landbouw en tewerkstelling en de voorzitter van het grondwettelijk hof worden genoemd onder de slachtoffers. Volgens Lindsey Hilsum van de BBC hebben troepen van de presidentiële garde het wrak van het neergestorte toestel omsingeld. Zij weigeren VN-waarnemers de oorzaak van de ramp te laten onderzoeken.

Wie heeft de Mystère Falcon neergehaald? Wie had er belang bij de Arusha-akkoorden met de beloofde machtsdeling op te blazen? De vraag houdt ons allen bezig. 'En wat als iemand het op de Burundese president gemunt had?' oppert mijn collega.

De onheilsberichten op de radio kunnen de Oegandese douanebeambte niet overtuigen. Zonder visum voor Rwanda kan hij niemand doorlaten. Dat de regering daar aan de overkant wordt uitgemoord en het land stuurloos is geworden, het zal hem een zorg wezen. 'Rules are rules!' De Ghanese VN-soldaten, die sinds augustus vorig jaar toezien op het verbod op wapenleveranties vanuit Oeganda aan het RPF, staan zich handenwringend te verwarmen rond een koolvuurtje. De kilheid van de ochtend dringt tot in de botten. Nee, zij hebben geen oprukkende rebellen gezien. En nee, zij hebben geen wapentransporten geregistreerd. En ook geen vluchtelingen. 'Uiteraard' ging niemand van de VN het land nog in of uit.

'Veel geluk,' zwaaien ze als Oeganda eindelijk de slagbomen ophaalt. Maar verder dan het stukgeschoten douanehokje aan Rwandese kant komen we niet. 'De baas heeft het te druk om jullie te ontvangen,' zeggen de rebellen die de grens bewaken. Het zijn jonge, gedisciplineerde en uiterst gedreven jongens: Tutsi's wier ouders in '59 door de Hutu's zijn verdreven en die sinds 1990 vechten voor de terugkeer naar huis. Maar volgens veel Hutu's willen de rebellen enkel de oude Tutsi-heerschappij herstellen.

Ik herken de jongens nog van mijn vorige bezoek, in juni '93. Het waren andere tijden toen, vredestijden: de dagen dat ze 's ochtends overwinningsliederen aanhieven in de vallei en de dans van de kroonkraanvogels dansten.

Een lange, bange dag van wachten begint. De uren rijgen zich aaneen met berichten van moordpartijen. Paters, zusters, mensenrechtenactivisten, politieke opposanten, hulpverleners: alle gematigden en Tutsi's, politieke en etnische tegenstanders van het regime, lijken ginds, zestig kilometer zuidwaarts, te worden uitgeroeid door de Hutu-hardliners, de presidentiële wacht en de extremistische milities. 'Wat betekent Interahamwe?' vraag ik een rebellenjongen. Hij lacht en antwoordt: 'Bandieten.' Als ik aandring op een letterlijke vertaling, zegt hij: 'We strijden samen.'

Ons geduld wordt zwaar op de proef gesteld. We zijn aan deze jongens overgeleverd voor onze veiligheid, of we dat nu willen of

niet. 'Ik zou alles doen om aan die overkant te komen,' zeg ik als ik met één van de rebellen de weg aftuur. Hij lacht en vraagt: 'Zou je ook met me trouwen?' Ik kan me nauwelijks voorstellen dat zo'n jongen straks als kanonnevlees naar Kigali wordt gestuurd.

De zon trekt lange schaduwen over de verwaarloosde theevelden als we naar het RPF-hoofdkwartier in Mulindi worden geleid. Rebellenleider Theogene Rudasingwa organiseert een geïmproviseerde persconferentie, voor de huisjes die de VN hebben gekraakt om er hun kantoren en slaapplaatsen in te richten. 'Onze troepen bevinden zich nog steeds op hun posities,' verduidelijkt hij. 'Maar als het moorden van onschuldige burgers doorgaat, zijn we gedwongen in te grijpen en de bevolking te beschermen. En gezien de totale chaos in het land moeten we tamelijk snel handelen.' Hoe snel kon hij niet zeggen. Wel wees hij op de noodzaak om de zeshonderd RPF-soldaten in het parlementsgebouw te bevrijden. 'Het is slechts een kwestie van uren om in actie te komen.' De gevolgen van een overname door het RPF zijn niet te overzien. Dat geeft ook Rudasingwa toe. 'Oorlogsvoering heeft zijn eigen dynamiek. Wanneer een militaire situatie zich eenmaal heeft ontwikkeld, kan het moeilijk zijn die nog te bedwingen.' Hij verzet zich 'absoluut' tegen een buitenlandse interventie. 'Buitenlandse inmenging heeft het militair apparaat geschapen dat zich vandaag te buiten gaat aan de wandaden waar we getuige van zijn,' zegt Rudasingwa. Nee, het RPF heeft de president niet neergeschoten. Het geweld is volgens de rebellenleider uitgelokt door de presidentiële garde, 'het overlevingsmechanisme van een dictatuur van het soort dat wij bestreden'.

Het is na middernacht. We zitten rond de sateliettelefoon voor het VN-hoofdkwartier. Onze verhalen zijn met veel moeite doorgestuurd naar onze redacties en we delen een fles whisky met de Blauwhelmen, om de zenuwen weg te spoelen. De generator ronkt luid. 'We trekken morgen met de rebellen Kigali binnen,' jubelt mijn collega. Zelfs de VN-soldaten lachen. Als we opkijken zien we de eerste troepen vertrekken: zwaar bewapende silhouetten die door de donkere nacht opmarcheren naar de moordkuil Kigali. De oorlog is begonnen. Wat zou er in die jonge hoofden omgaan?

Terwijl duizenden lijken worden gesignaleerd in de straten van Kigali, voeren België, Frankrijk en de Verenigde Staten overleg over een eva-

cuatie van hun burgers. De Belgische regering heeft twee Sabena-vliegtuigen naar de Burundese hoofdstad Bujumbura gestuurd. Achthonderd Belgische troepen staan paraat in Brussel en enkele duizenden Franse troepen in de Centraalafrikaanse Republiek. Volgens de Belgische minister van verkeer kunnen de vliegtuigen niet in Kigali landen tenzij er een veiligheidszone van twintig kilometer rond de luchthaven bestaat. Brussel reageert verontwaardigd op de moord op de Blauwhelmen die hun opdacht 'vreedzaam uitoefenden'.

Ook de meeste internationale hulporganisaties willen hun mensen terugtrekken uit Kigali, maar vooralsnog is het te gevaarlijk op straat te komen. Zowel Artsen zonder Grenzen, UNICEF *als het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen* (UNHCR) *maken melding van moorden op hun Rwandese medewerkers. In het centrale ziekenhuis van Kigali telt het Rode Kruis vierhonderd lijken. Het Vaticaan meldt dat ten minste vijfentwintig Rwandese priesters en zusters vermoord zijn.*

Mulindi, 9 april

Ik word rillend wakker in een schuilkelder van de rebellen. De gebeurtenissen van de afgelopen nacht komen me moeizaam weer voor de geest: de oprukkende rebellen, de officieren die ons nerveus door het duister naar een veilige slaapplaats brachten, de auto die vastraakte in de modder en een collega die dronken in het ravijn tuimelde. We scharen verkleumd rond de wereldontvanger. In Kigali zijn de Franse para's geland. Ze hebben de luchthaven beveiligd. De evacuatie van de buitenlanders gaat beginnen. Er zou ook een nieuwe interimregering zijn gevormd die met het RPF gaat onderhandelen over een bestand. Voormalig parlementsvoorzitter Theodore Sindikubwabo is president en Jean Kambanda, bekend als 'harde' Hutu, premier. De stemming in de groep is beneden nul. Het regent pijpestelen. Onze voorraad eten raakt op en we willen zo snel mogelijk naar Kigali. Maar onze bewegingsvrijheid is tot negen uur aan banden gelegd. De kopstukken van het RPF staan ons om klokslag negen uur in de regen op te wachten. In de verte roffelen de bombardementen. 'De strijd is begonnen. We rukken op langs drie fronten tegelijk,' zegt Pasteur Bizimungu. 'We gaan in de eerste plaats onze troepen versterken die in Kigali vastzitten, op de tweede plaats de orde in het land herstellen.' Van een bestand, geregeld door de VN, weten ze niets. En de nieuwe interimregering erkennen

ze niet. 'Het is een regering door de VN geïnstalleerd, onwettig en zonder enige basis.' Leider van het eerste uur, generaal Paul Kagame, spreekt krasse taal op de rebellenradio: 'We hebben besloten deze kliek te bevechten en roepen alle Banyarwanda op ons daarbij te helpen. Iedereen die in onze weg staat, zal beschouwd worden als bondgenoot van de moordenaars en zal op die manier behandeld worden. Laat ons samenwerken om de moordenaars te vinden en te berechten!'

Na het middaguur nemen de rebellen ons mee naar het front. We lopen door het labyrint van drassige loopgraven. Machinegeweren ratelen en we moeten gebukt doorlopen. Daar ligt Byumba, wijst kapitein Frank Tega naar een bergflank aan de overkant. 'Meer dan duizend regeringssoldaten worden er omsingeld.' De rebellen vuren, bij wijze van demonstratie, enkele luchtafweerraketten en mortieren af voor de camera's. Maar we moeten de bunkers induiken als de andere kant met gelijke munt terugbetaalt. Ik houd een wrange nasmaak over aan het staaltje oorlogje-voeren.

Het RPF blijkt bij zijn opmars meer weerstand te ontmoeten dan verwacht. 'We hadden gehoopt dat de gematigde Hutu's in het leger, die van het zuiden, aan onze kant zouden staan,' vertrouwt Tega me toe. 'Het leger is minder verdeeld dan we gedacht hadden.'

De moessonregen stort in een dik, recht gordijn naar beneden als we 's nachts terugrijden naar Oeganda. Het idee om met de rebellen de hoofdstad binnen te trekken heeft ook mijn collega opgegeven. De inname van Kigali lijkt niet op korte termijn te verwachten en het front oversteken schrikt zelfs de moedigsten onder ons af. Dit is geen gewone oorlog, realiseren we ons. Dit is niet Soedan, zelfs niet Somalië. Hier zijn de fronten overal tegelijk, en de strijdende partijen talrijk en ondefinieerbaar. Zij dragen vreemde namen als 'Interahamwe' en 'Impuzamugambi', namen die we nooit eerder hadden gehoord.

De toegangswegen naar Oeganda zijn dichtgemodderd en de auto's raken vast. Tot aan onze knieën zitten we in het water, we duwen en trekken door de donkere nacht in een vreemd oorlogsland. We mogen onze kleren later drogen bij het koolvuurtje van de Ghanese Blauwhelmen. 'We zien elkaar terug in Kigali!' roept de jongen die met me wou trouwen.

Met de komst van de Franse parachutisten komt de evacuatie in een stroomversnelling. Duitsers, Fransen, Zwitsers, Amerikanen en Nederlanders verlaten het land in militaire vliegtuigen of over land onder bescherming van VN*-soldaten. Het* RPF *dringt aan op een snelle evacuatie. Als de operatie te lang duurt, zullen de buitenlandse troepen als vijandige troepen worden beschouwd, waarschuwen ze. Brussel wordt de toestemming om op Kigali te landen geweigerd. Het Rwandese leger beschuldigt de Belgen ervan de rebellen van het* RPF *te steunen.*

Kigali, 10 april

De Russische bemanningsleden van het Iljoesjin-vrachttoestel gedragen zich als een stelletje kinderen. De wereld is pas voor hen opengegaan en de vlucht naar Kigali voor de Wereldvoedselorganisatie is het avontuur van hun leven. Zij hebben geen weet van de gruwelen die zich afspelen in de duizend heuvels rond de Rwandese hoofdstad. En dat Franse troepen het luchtverkeer in Kigali controleren, dat roept geen vragen bij hen op. Ik wikkel mijn paspoort en alles wat me als Belg kan verraden in een plastic zak die ik stevig dichtplak. Dit moet dan maar op de luchthaven achterblijven. Collega's die uit Burundi de hoofdstad hadden weten te bereiken, waren met het mes op de keel aan de wegversperringen gevraagd of ze Belg waren.

De evacuatie van de Franse burgers uit Rwanda is volop aan de gang. Zonder veel nadenken sluit ik me aan bij het eerste konvooi dat de stad intrekt. De tocht herinnert me aan mijn eerste bezoek aan Mogadishu na de val van dictator Siad Barre. Ik pen ononderbroken indrukken neer, snel, krampachtig, details en hoofdzaken door elkaar, bang de geluiden, geuren en beelden te vergeten die eigen zijn aan dit moment en deze plaats. De camera naast me zoemt: mannen met machetes aan de kant van de weg – juichende mensen rond dood lichaam – zwarte baretten van de presidentiële wacht in privé-voertuigen – mensen met valiezen op de vlucht – paden bezaaid met papieren en kleren – huizen verwoest, deuren en vensters gebarricadeerd – rook boven de heuvels – straten afgezet met olietonnen en rotsblokken – mannen met machetes. We slaan linksaf, jagen over de hoofdweg die rechts uitgeeft op een open vlakte. Dit is het laatste en gevaarlijkste stuk. Winkels, auto's en garages

zijn hier nog slechts geraamten. Verkeerslichten knipperen en meubilair ligt over straat. Ter hoogte van de Franse school wordt het konvooi onder vuur genomen. We duiken achter de auto's. De Franse soldaten hebben dekking gezocht achter een haag en schieten terug naar onzichtbare doelwitten op de heuvels aan de overkant. Plots ontdek ik de zwarte baretten, leden van de presidentiële garde, naast me. Zij vuren mee met de Fransen. Mijn rugzak brandt in mijn handen. De plastic zak ben ik vergeten achter te laten op de luchthaven. 'Ik ben Française,' sis ik de Franse soldaat aan mijn andere kant toe. 'Laat me niet alleen!' Mijn cameraman draait gewoon door. Zijn koelbloedigheid maakt me rustig. 'Ik wil een stand-up maken,' roep ik hem toe. 'Een sit-down,' verbetert hij en we lachen. 'Er wordt hard geschoten in de straten van Kigali,' hoor ik mijzelf zeggen, tussen de Franse soldaten en de presidentiële garde. Ik snap niet waar ik het lef vandaan haal. De evacuatie verloopt gejaagd. De buitenlanders zijn aangeslagen, sommige huilen. Vrouwen sleuren met kinderen en valiezen. Onder doorgaande beschietingen zet het konvooi zich weer in beweging. Het wordt een dolle race door de stad, over de hoofdweg, over de met papieren en kleren bezaaide paden, langs de met messen zwaaiende mannen en de lijken die tussen hen in liggen, als achteloze hoopjes vuil. Op het meest kritische moment, als de granaten letterlijk over ons heen vliegen, krijgt één van de voertuigen autopech. Vrouwen rennen in paniek uit hun huizen. De Fransen stellen zich in gevechtspositie op terwijl de gestranden worden opgehaald.

Vanuit de verte zie ik in het schemerdonker de silhouetten van de Belgische Hercules-vliegtuigen op de landingsbaan van Kigali. De spanning valt als een pak lood van me af. Ik weet dat ik de komende uren en dagen beschermd ben.

Eenmaal in het luchthavengebouw, in veiligheid, storten de buitenlanders in. De verhalen komen, verward, huiveringwekkend: gruwelverhalen. Een Ier zag hoe drie Rwandezen die in zijn huis dekking hadden gezocht naar buiten werden gesleurd en doodgeschoten door regeringssoldaten. Een hulpverlener van Artsen zonder Grenzen vond alle vijftig gewonden die hij gisteren nog verzorgd had, vandaag dood terug. Bevend vertelt een Spaanse zuster uit het Centre Christus in Kigali hoe donderdagochtend om zeven uur de zwarte baretten in het klooster binnenvielen. 'Er zijn mensen die een

bloedbad wilden zien in dit land. Nu krijgen ze wat ze vroegen,' schreeuwden de soldaten. 'De buitenlanders werden gescheiden van de Rwandezen,' vervolgt ze. 'Hutu's en Tutsi's moesten samen in een kamer. Ze gooiden een granaat naar binnen en hebben daarna iedereen met het geweer afgemaakt: zeventien mensen, waaronder acht van onze zusters, drie jezuïeten en vier paters.' Ze veegt haar ogen droog en zucht: 'Het is waanzin.'

Een collega telde een berg van zeshonderd verhakte lichamen voor het ziekenhuis. Sommigen leefden nog en spartelden als hulpeloze wezens om van de berg lijken af te komen. Omstanders schoten in de lach, 'alsof ze naar een grappig spektakel keken'. Een Belgische militaire arts mocht de gewonden zelfs niet behandelen. Een doodbloedende Tutsi-vrouw, wier been was afgehakt, werd uit zijn handen getrokken en in een hoek gegooid 'om te vergeten'.

Het is al laat. Op de bagageband in de aankomsthal zitten 97 kinderen uit het weeshuis van Masaka braaf op een rij. Met vlakke stem verhaalt zuster Raphael van de Palottine-zusters hoe ten minste vijftig Tutsi's – zusters en personeel van het ziekenhuis – voor haar ogen werden gedood met geweren en machetes en in de beerput werden gegooid. 'Sommigen bewogen nog.' Ze had de aanvallers gesmeekt haar mede-zuster, die geen Tutsi was, te sparen. Maar ze hadden niet naar haar geluisterd. 'Ze hebben haar meegenomen en doodgeschoten.' Zeker tweehonderd medewerkers in de drie kloosters van Masaka zijn volgens de Poolse zuster om het leven gebracht. 'Ik heb tenminste dit kind nog kunnen redden,' zegt ze, wijzend op de baby in haar armen. 'Het lag tussen de kadavers. Maar het leefde nog.' Tranen rollen over haar wangen. 'Het was een nachtmerrie,' zegt ze als ze met het kleintje op de arm verdwijnt in de grote buik van het Franse vliegtuig, richting Centraalafrikaanse Republiek.

Het is bijna middernacht. De laatste toestellen zijn vertrokken. Alleen een Belgische C130 blijft stand-by. Ook het schieten en bombarderen is gestopt. De stilte doet vreemd aan. Mijn collega's zijn op de grond in het luchthavengebouw in slaap gevallen. Met toenemende verbijstering hebben we de verhalen van de gerepatrieerden aangehoord. Dit was geen oorlog volgens de regels, geen strijd tussen twee legers waarbij de bevolking willens nillens slachtoffer wordt. Dit was een regelrechte slachting van de bevolking. Wie

zijn de moordenaars en door wie worden ze aangevoerd?

Ginds, in de duisternis van de stad, zitten nog vijftienhonderd Belgen te wachten op hun evacuatie. Mijn vriendin Ann is één van hen. Voor de honderdduizenden Rwandezen is er geen uitweg.

Radio Mille Collines roept de bevolking op zich te organiseren en alle Belgische patrouilles en RPF-elementen aan te vallen. De nieuwe eerste minister van de interimregering prijst het leger voor zijn acties om de slachtingen te stoppen en schrijft de moordpartijen toe aan geïsoleerde groepen van de presidentiële garde.

Kigali, 11 april

Meer journalisten zijn aangekomen. Zij zijn gekomen om de evacuatie te verslaan. Er zou een bestand voor achtenveertig uur zijn afgesloten, meldt de Franse radio, voor de evacuatie van de buitenlanders. Maar het eerste konvooi kan door de hevige bombardementen rond de luchthaven niet vertrekken. Het ziekenhuis van Faycal zou gisteren zijn geraakt. Balans: zevenentwintig doden en tachtig zwaargewonden.

Ik krijg een kop koffie van het Belgisch leger om op te warmen en we installeren ons rond de tafel van kapitein Bruno Vandriessche. Hij was getuige van het neerstorten van het presidentsvliegtuig. Twee raketten werden volgens hem uit de buurt van Kanombe afgevuurd, het militaire kamp van het Rwandese regeringsleger. Hij acht het 'hoogst onwaarschijnlijk' dat het RPF de aanslag heeft gepleegd. 'Slechts een kleine groep mensen kon weten welk vliegtuig de president vervoerde en wanneer dat zou landen,' zegt hij. 'Een minuut na de ontploffing viel de stroom op de luchthaven uit. Het is niet mogelijk dat het RPF in de toren zat. En onmiddellijk na de aanslag begon de presidentiële wacht aan de systematische uitmoording van opposanten.' Volgens de kapitein is de strijd gericht op de Tutsi-minderheid en allen die verdacht worden van sympathie met het RPF. In Kanombe, de wijk rond de luchthaven, zijn volgens hem al honderden mensen – mogelijke getuigen – uitgeroeid.

Woede en frustratie over het VN-mandaat zitten de Belgen hoog, vooral na de gruwelijke moord op tien van hun makkers. De para's, die de vlucht van de premier dekten, stuitten op de ochtend van 7 april op een groep leden van de presidentiële garde, vertellen de

soldaten. Het mandaat verbood hun wapens te gebruiken. Het VN-commando, waarmee ze radiocontact hielden, droeg hun op zich te laten ontwapenen en te proberen te onderhandelen.' De basis moest vervolgens via de radio toehoren hoe zij werden gefolterd. 'Na de negatieve berichtgeving over het gedrag van de Belgen in Kismayo, was de mannen op het hart gedrukt zich strict aan de VN-richtlijnen te houden,' zegt een kolonel bitter. 'Er hadden in Somalië al enkele soldaten voor de krijgsraad moeten verschijnen.'

De hetze tegen de Belgen in Rwanda begon in 1990, na de inval van het RPF. In tegenstelling tot de Fransen wilde Brussel het regime van Habyarimana niet militair steunen. Koren op de molen was het feit dat de Belgen als deel van de VN-vredesmacht eind 1993 de rebellen en hun ministers die in de regering zouden worden opgenomen, naar de hoofdstad begeleidden. Voor veel Hutu's was dit als het binnenhalen van het paard van Troje.

Het valt de Belgen zwaar machteloos te moeten toezien hoe mannen, vrouwen en kinderen voor hun ogen worden afgeslacht. Sommige soldaten hebben van schaamte hun blauwe baretten in hun zakken gestopt. 'We kunnen niets doen,' zegt Vandriessche. 'We mogen niet ingrijpen.' Hij lacht cynisch. 'We mogen er alleen op toezien dat het vredesakkoord wordt toegepast.'

Een wit VN-busje is zopas teruggekeerd met évacués. De ruiten liggen aan diggelen. Het konvooi werd onderweg aangevallen door mannen met machetes en alle Tutsi's werden naar buiten gesleurd. Buitenlanders die met Tutsi's getrouwd zijn, worden ook vermoord. Een hulpverlener van het Rode Kruis spreekt al van tienduizenden doden. Sommige hulpverleners huilen openlijk omdat ze niet in staat waren gevolg te geven aan de stroom telefoontjes om hulp van plaatselijke medewerkers die in hun huizen gevangen zaten, bevend voor de komst van de milities.

Niemand lijkt de onlesbare bloeddorst rondom ons te kunnen stoppen. Niemand lijkt die ook te willen stoppen. Wat telt: de blanken zo snel mogelijk weghalen uit de hel. Plots worden huidkleuren belangrijk, levensbelangrijk. Plots lijken woorden als 'solidariteit' en 'gelijkheid' holle begrippen, met lucht gevulde ballonnen, mooi op benefietavonden maar die als het erop aankomt uiteenspatten.

'Ils massacrent tout le monde,' roept de Franse militair in de auto voor ons door de walki-talki. Ons konvooi is gestopt. Wat daarna

gebeurt zal als een brandmerk in mijn geheugen gedrukt blijven. Ik heb veel oorlogen gezien, oorlogen om macht, om geld, om 'bevrijding', om een ideologie. Maar de slachting die zich voor onze ogen voltrekt, is van een totaal andere orde. Hier is geen rechtvaardiging, geen excuus voor. Hier zijn krachten aan het werk die ik niet meer kan vatten. Op vijftig meter van ons vandaan staan enkele met hakmessen gewapende mensen. Zij hakken een groep mannen en vrouwen met machetes dood. De Franse soldaat aan het stuur zet de muziek in de auto harder en kijkt met onbewogen gezicht naar het spektakel, als was het een drive-in cinema. De plaatselijke radio speelt klassieke muziek. Is het Beethoven of Mozart? Ik probeer me vergeefs op iets anders te concentreren, op het bosje bananenbomen aan mijn linkerkant, op de regen die van de paarse vruchten druipt. Een tienerjongen sleurt een vrouw aan mijn kant voorbij, het hakmes op haar gezicht, haar kleed half gescheurd. Zij beeft oncontroleerbaar en kijkt me vreemd aan. Zij is een jonge Tutsi-vrouw: iemands dochter, iemands zuster, iemands geliefde. Ik weet, en zij weet, die paar seconden dat onze ogen elkaar ontmoeten, dat zij een gruwelijke dood tegemoet gaat. 'Waarom redden jullie haar niet?' vraag ik de Franse para aan het stuur. Hij kijkt naar haar en haalt zijn schouders op. 'Als die lui elkaar willen afslachten, dan is dat hun zaak. Wij zijn alleen gekomen om de buitenlanders te evacueren.' De Rwandese soldaten in de auto achter ons worden ongeduldig. Zij spannen het geweer en lopen naar de groep. Er klinken twee schoten. 'Alles is o.k. nu,' roepen ze naar de Fransen. 'Pas de problèmes,' lachen nu ook de moordenaars die met hun hakmessen gebaren dat we doorkunnen. We rijden tussen negen verminkte lijken door in het bloed dat zich vermengt met de regen in deze smerigste van alle oorlogen.

Tientallen journalisten rennen rond de luchthaven. Zij zijn gekomen om de evacuatie te verslaan. Mijn collega is in tranen uitgebarsten. Ik loop regelrecht naar de Franse bevelvoerder. 'Wat doen jullie in Godsnaam!' schreeuw ik naar hem. 'Waarom laten jullie dit gebeuren?' Maar hij reageert sussend, alsof hij een klein kind troost: 'We kunnen niet tussenbeide komen,' zegt hij. 'We moeten neutraal blijven. Het is niet ons mandaat.'

Mijn cameraman is opgedoken. Hij heeft vanaf de Franse school

een andere slachtpartij gefilmd, zegt hij, van een twintigtal vrouwen. Ik word afgelost door mijn collega's van de BRT en keer op een Belgische Hercules terug naar Nairobi, tussen honderd gerepatrieerden. Sommigen hebben hun Tutsi-vrouw en schoonfamilie moeten achterlaten om hun eigen vel te redden. Het is stil in de buik van de Hercules, afgezien van enkele huilende kinderen. Mensen liggen moe en ontdaan in de hangmatten. Ik mag in de cockpit zitten. Een oude bekende komt me groeten. Met tranen in de ogen vertelt zij hoe een duizendtal Tutsi's, die in haar school bescherming hadden gezocht, de Blauwhelmen smeekten hen voor hun vertrek dood te schieten, voor de Interahamwe hen met hakmessen zouden afmaken.

Versterkingstroepen van het RPF hebben zich aangesloten bij de zeshonderd guerrillastrijders in de binnenstad van Kigali. De rebellen hebben strategische posities ingenomen in de hoofdstad en op verschillende plaatsen wordt zwaar gevochten. Het RPF zegt de stad te hebben omsingeld met 2400 man en geeft de Franse en Belgische militairen tot donderdagochtend zeven uur de tijd om alle onderdanen weg te halen. Alleen de 2500 VN-militairen mogen blijven. Het voltallige Rwandese interimkabinet is de hoofdstad ontvlucht naar de zuidelijker gelegen stad Gitarama. Vele tienduizenden inwoners zijn hen gevolgd. Onderweg, bij wegversperringen, worden hun identiteitskaarten gecontroleerd, waarop staat of ze Hutu of Tutsi zijn. Bij elke wegversperring liggen lijken.

De Verenigde Staten, Frankrijk, België en Duitsland hebben hun ambassades in Kigali gesloten. De Belgische ambassadeur was de laatste die dinsdagavond de Rwandese hoofdstad verliet. Het moorden gaat intussen onverminderd door. Het Rode Kruis heeft brandstof beschikbaar gesteld voor bulldozers om voor achtduizend slachtoffers massagraven te delven. Afgelopen week zijn naar schatting twintigduizend inwoners van Kigali vermoord. Ook elders in het land in Gisenyi en Kibuye zouden al tienduizenden mensen zijn gedood.

Nairobi, 12 april

Ik kijk lang naar de beelden die mijn cameraman heeft gedraaid. De slachting van de twintig vrouwen nabij de Franse school, en daarna de lijken van hen die voor onze ogen zijn vermoord: beelden die nu de wereld rondgaan.

Ik kijk hoe de moordenaars bijna nonchalant rond het groepje vrouwen slenteren, met elkaar praten, weggaan en terugkomen. Ik kijk hoe ze de laatste twee vrouwen, die geknield zitten op de hoop lijken en de handen gevouwen in de hoogte houden, smekend om hun leven, neermaaien, en hoe ze – als hun geschreeuw al lang is uitgestorven – blijven doorhakken, de machete van hand wisselend omdat de armen moe worden, blijven doorhakken. Dit alles speelde zich af in het gezichtsveld van de gerepatrieerden die hun kinderen, poedels en teddybeertjes aan het inpakken waren.

Ik denk aan het tengere, trillende lichaam van de Tutsi-vrouw van gisteren, aan de angstplekken op haar gezicht en haar verre, vreemde blik, een blik die al dood was. Maar het zijn de ogen van de moordenaar, de zestienjarige jongen met het hakmes, die me bijblijven. Er was geen wreedheid in die ogen, ook geen haat of genot maar totale onverschilligheid. Niet één keer keek hij haar aan. Niet één seconde ook nam hij aanstoot aan ons, buitenlandse toeschouwers. Geen moment kwam het in hem op dat wij dit misschien niet goed zouden vinden, dat wij dit zouden aanklagen. Het was alsof hij, lachend en keuvelend met zijn vrienden, een dier naar de slachtplaats sleepte.

De secretaris-generaal van de VN, Boutros Ghali, vraagt de Veiligheidsraad de beëindiging van de VN-missie in Rwanda te overwegen. Hij doet dat nadat de Belgische regering besloot de ruim vierhonderd Belgische Blauwhelmen terug te trekken. Volgens de Belgische minister van buitenlandse zaken, Willy Claes, zouden de VN beter de hele Rwanda-operatie opdoeken omdat met het brutale verbreken van het vredesproces die haar zin verloren heeft.

Nairobi, 13 april

Het is een aangeslagen groep paters en zusters die uit de buik van het Belgische Hercules-vliegtuig in Nairobi stapt. Met verwarde, afwezige blik zitten zij in de overvolle ontvangsthal voor zich uit te staren, hun schaarse bezittingen onder hun arm geklemd. Zij waren tot het laatst gebleven. Duizenden Tutsi-vluchtelingen hadden in hun kerken, parochiehuizen en kloosters bescherming gezocht tegen de bloeddorstige Interahamwe en de soldaten. Maar toen ze machteloos moesten toezien hoe de Rwandese gelovigen onder altaren en

tussen gebedsbanken werden uitgemoord, toen ze begrepen dat ook hun leven in gevaar was, hebben ze zich door de Belgische para's laten weghalen uit de hel. Vertwijfeling, angst en gewetenswroeging staan op hun gezichten te lezen, vertwijfeling over de 'explosie van barbaarse wreedheid' die ze bij de brave, volgzame Hutu-boeren niet voor mogelijk hadden gehouden. Angst om het lot van hen die achterblijven. Maar vooral wroeging dat zij het Rwandese volk – hun volk – in de steek laten. 'Als een kapitein die van een zinkend schip springt,' zegt een missionaris.

En dan is er de ontsteltenis dat hun heilige plaatsen met bloed besmeurd zijn, dat christenen er blijkbaar geen problemen mee hadden hun medechristenen onder kruisen en Mariabeelden te vermoorden en dat zelfs priesters en zusters niet gespaard bleven in de geweldsorgie.

'In Nyundo zijn de broeders Augustin Ntagara, Adrien Nzanana en Deo Twagirayezu vermoord... en vijfentwintig leerkrachten van het Klein Seminarie,' schrijft een missionaris op 8 april in zijn notities. 'Na de slachting zijn de plunderende soldaten bij de broeders Josephites gegaan en hebben er een groot aantal vluchtelingen gedood. Militairen zijn ook binnengedrongen in de kerk St.-Charles Lwanga van Nyamirambo. Ze hebben de mensen gedwongen te vertrekken en hebben dan geschoten, zowel binnen als buiten het kerkgebouw mensen dodend.' Op 9 april: 'Vannacht zijn granaten ontploft in het college St.-André. Deze morgen heeft een slachting plaatsgevonden voor de kerk van de Pallotine-paters: eenenzestig mensen zijn gedood en dertien zwaargewond... Bij de Witte Zusters zijn zeven mensen gedood.' En op 11 april: 'In het bisdom Kibungo is broeder Evode Mwanangu gedood, samen met veel christenen terwijl ze aan het bidden waren in de kerk van Rukoma. De parochies van Rukoma en Zaza zijn het meest beproefd, veel Tutsi's zijn er vermoord.'

Een broeder van de Liefde in de psychiatrische kliniek van Ndera, tien kilometer van Kigali, raakte gewond toen hij tot op het laatste moment, toen de kogels al in het rond vlogen, bij zijn mensen bleef om hen te beschermen. Hij werd door de Belgische Blauwhelmen geëvacueerd, terwijl tweehonderd patiënten en vierhonderd vluchtelingen met de armen bevend in de lucht smeekten hen niet achter te laten.

'In tegenstelling tot vroegere golven van etnisch geweld zijn de vluchtelingen nu niet langer veilig in de kerken en kloosters waar ze met duizenden hun toevlucht hebben gezocht,' zegt Jef Vleugels van de Witte Paters. 'De vervolging is gericht tegen twee soorten mensen: tegen de politieke oppositie en tegen al wat Tutsi is.' De religieuzen behoorden tot beide groepen. 'Het is mogelijk dat de morele aanpak van de kerk, de boodschap van verzoening en samenleven, de harde Hutu-kern dwars zat,' zegt Vleugels bedachtzaam. 'Een andere verklaring is de grote aanwezigheid van Tutsi's in de hiërarchie van de Rwandese kerk. Veel congregaties bestaan voor het grootste deel uit Tutsi's. Sociaal gezien hadden de Tutsi's in de kerk onbeperkte mogelijkheden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het onderwijs en het leger waar een quota-systeem bestond. Carrière maken als Tutsi was alleen mogelijk in het zakenleven, en in de kerk.' Volgens Vleugels heeft vooral radio RTLM of Radio Mille Collines van de extremistische CDR-partij het geweld tegen de kerk, en de Belgen, aangezwengeld. 'Ik moest weg. Als Belg en als geestelijke liep ik gevaar,' zegt de Vlaamse pater.

Op de luchthaven zit ook een dertigtal kinderen, het rechterbeen in het gips. Zij speelden voetbal toen de militairen hen één voor één het been braken. 'Ze zijn wild geworden,' schudt een Vlaamse pater uit Nyamata het hoofd. 'Ik had nooit gedacht dat ze zo ver zouden gaan. Ik neem afscheid van Rwanda. Wij kunnen hier niets meer doen.'

Ann komt uit één van de laatste vliegtuigen gestapt. Haar adoptiekind, Yuri, heeft ze niet teruggevonden. Haar vriend ook niet. Haar huismeisje is dood vermoedt ze. 'Het is zo moeilijk nog ergens in te geloven,' zegt ze zacht. Ze moet denken aan de woorden van die Witte Pater tijdens de allerlaatste mis, toen de stad al uiteenspatte: 'Ik hoop dat iemand nog iets goeds zal kunnen zeggen over Rwanda.'

Alleen een stenen beeld van een moeder met kind heeft ze uit de brand kunnen slepen. Maar het hoofd van het kind is eraf gevallen.

Op 14 april worden de tien Belgische Blauwhelmen, in aanwezigheid van de koning en van de ambassadeurs van Rwanda en Burundi, ten grave gedragen. België begint drie dagen van nationale rouw. Dezelfde dag vertrekken de laatste Franse troepen en buitenlanders uit Kigali

op een vlucht van de Belgische luchtmacht. Hun vertrek moet met vele uren worden uitgesteld omdat zes mortiergranaten op de landingsbaan terechtkomen, tot op vijftig meter van een Belgisch C130-toestel. Alleen het Internationale Comité van het Rode Kruis blijft achter. Maar de organisatie heeft het evacueren van gewonden gestaakt. Donderdag hadden militieleden een ziekenwagen tegengehouden en alle zes patiënten gedood. Ook dertig plaatselijke medewerkers van het Rode Kruis en zeven van UNICEF *zijn vermoord. Een Spaanse journalist vindt de stoffelijke resten van 1180 Tutsi's in de kerk van Musha, een dorp ten oosten van Kigali.*

Het leven in Kigali gaat weer zijn gewone gang, ondanks de propaganda van het RPF en sporadisch geweervuur, zegt Radio Mille Collines. De geïnfiltreerde elementen van het RPF worden door de bevolking gegrepen die zij aan zij vecht met het Rwandese leger. De radio roept het volk op moedig naast het leger te blijven staan en de vijand te bestrijden.

Radio Rwanda waarschuwt de bevolking voor infiltrerende RPF-elementen en voor blanke huurlingen die meevechten met het RPF. Twee huurlingen zijn volgens de staatsradio al gedood.

Zij wijst er bovendien op dat Tutsi-vluchtelingen zich verzamelen in Mabayi, nabij de Burundese grens. 'Deze samenkomst is erop gericht een front te openen in het zuiden,' aldus de radio.

Kigali, 17 april

Er hangt een geur van rottende lijken over Kigali. Vanaf het luchthavengebouw turen we door de verrekijker naar de gevechten rond het Amahoro-stadion, waar nog enkele Blauwhelmen en vijfduizend Tutsi's schuilen. In de verte klinken schoten van machinegeweren en mortiervuur. Van nabij wordt teruggevuurd.

'De gevechten zijn de afgelopen twee dagen iets verminderd,' zegt kolonel Luc Marchal, bevelvoerder van de Belgische troepen. 'Er is een militair status-quo. Blijkbaar kan het RPF geen vooruitgang meer boeken.' Hij schat dat de rebellen nu zo'n vijftig procent van de hoofdstad controleren, vooral de noordelijke as en een aantal belangrijke kruispunten. Pogingen van de VN om de strijdende partijen alsnog bij elkaar te krijgen, boeken weinig succes. 'Het RPF stelt te strenge voorwaarden om zelfs maar te praten over een bestand,' meent Marchal. 'Het wil eerst dat de presidentiële garde wordt ontmanteld, de interimregering wordt ontbonden en de moordpartijen tegen de Tutsi's stoppen.'

Rondom de luchthaven zitten de soldaten van het Rwandese leger. Zij hebben blokkades opgeworpen op de hoofdweg naar het centrum. Alleen legervoertuigen met bier drinkende militairen komen er nog door. Groepjes mannen met hakmessen en stokken slenteren over straat. Bulldozers rijden af en aan om de lijken op te scheppen en in massagraven te dumpen. Gevangenen zouden zijn ingezet om de job te klaren. 'De straten liggen vol lijken. De moordpartijen gaan door, elke dag opnieuw,' zegt een Belgische VN-soldaat die op wacht staat. Hij zit de uren af te tellen tot hij weg kan uit de hel. Zijn makker ligt naast ons op het dak te zonnen. 'C'est la merde,' hadden zijn medesoldaten voor de camera geschreeuwd toen hen gevraagd werd naar hun mening over het VN-mandaat.

De eindeloze lijst met namen trilt in mijn handen: vrienden zoeken vrienden. Van overal uit België zijn me faxen toegestuurd, wanhoopskreten om vrienden, medewerkers, intellectuelen uit Rwanda te halen. Ik vraag me af hoeveel mensen die bij deze namen horen nog ginds in de stad zitten, verscholen, verstijfd van de angst, en hoeveel vandaag door de Interahamwe gevonden worden. Of morgen.

Waarom kunnen al deze mensen die mij faxen sturen hun protest niet bundelen en aan de VN richten? denk ik. Waarom bestaat er geen kanaal voor het volk om invloed uit te oefenen op 's werelds grootste en machtigste organisatie?

Albert is uit mijn gezichtsveld verdwenen. Met de handen voor het gezicht geslagen had de Nederlander naast me in het vliegtuig gezeten. Hij moest terug, zei hij voortdurend, als om zichzelf te overtuigen, 'om mensen te redden'. Meer dan twintig jaar had de gezellige buurman van Ann in Kigali gewoond. Zijn vrouw en zoon had hij naar Nederland gestuurd. Maar zelf kon hij zich niet losmaken van Afrika. 'Schrijf nooit mijn naam op,' was het laatste wat hij me vroeg. Hij voegde er nog iets cynisch aan toe, over misplaatste blanke helden of zo, en was toen op een VN-konvooi naar de stad gestapt. Ik hoop dat hij het goed maakt. Ook van mijn collega's van Reuter heb ik niets meer gehoord. Zij rukken mee op met de rebellen vanuit Mulindi. Vermoedelijk zijn zij de blanke huurlingen waar

de plaatselijke radio het voortdurend over heeft.

De vertrekhal van de luchthaven is veranderd in een puinhoop. Ruiten liggen aan diggelen, telefoons zijn kapotgesmeten en overal liggen omgegooide stoelen, resten van etenswaren, uitwerpselen en daartussen een enkele rolstoel. De belastingvrije winkels zijn verwoest en geplunderd: door de soldaten van het Rwandese leger maar ook door de Italiaanse troepen die kwamen evacueren. Op enkele missionarissen en hulpverleners na zijn alle buitenlanders uit Kigali vertrokken. Hun auto's die ze op de luchthaven achterlieten, worden voor onze ogen ontmanteld. Kinderen lopen met de portieren en onderdelen weg.

De journalisten zijn met de laatste blanken vertrokken. Alsof het verhaal stopt.

Radio Rwanda beschuldigt de Belgische troepen ervan strategische punten op de luchthaven te hebben verwoest en verantwoordelijk te zijn voor de aanval op het radiostation Mille Collines op 17 april.

Nairobi, 19 april

'Michael, waarom slachten mensen hun medemensen af als geiten?' Het blijft stil aan de andere kant van de lijn. Mijn Israëlische collega is net terug van Kigali, na tien dagen mee op te zijn getrokken met de rebellen. Het is al na middernacht maar hij vindt het niet vreemd dat ik hem nog opbel. 'Ik weet het niet,' zegt hij dan. 'Ik weet het echt niet. Ze hebben het met mijn volk ook gedaan. Ik ben er nog steeds niet achter waarom zes miljoen joden zijn uitgeroeid. Wist je dat vier miljoen daarvan de laatste maanden, vóór het einde van de oorlog zijn gedood?' We zwijgen. 'Eén ding weet ik zeker,' herneemt hij. 'Het is niet iets Afrikaans. Het monster zit in elk van ons.'

'Kun jij je inbeelden dat je met een machete een kind doodhakt?' vraag ik. Hij aarzelt. 'Niet meteen,' zegt hij dan. 'Maar wie weet, in bepaalde omstandigheden, onder een bepaalde druk...' Hij stokt en vraagt me dan of ik nog langs wil komen. 'Ik slaap wel op de sofa,' zegt hij. Maar ik zeg dat ik liever thuisblijf.

Op dinsdag, 19 april, beschieten Rwandese regeringssoldaten het Amahoro-voetbalstadion in Kigali. VN*-medewerkers tellen tenminste vijfentwintig doden en 170 gewonden. Dezelfde dag verlaten de laatste Belgische Blauwhelmen Rwanda in een blitz-evacuatie, die ze onderling 'Out of Africa' dopen. Hun bevelvoerders grijpen niet in als de soldaten bij hun thuiskomst in Brussel hun blauwe baretten voor de camera's aan stukken snijden. Volgens het Internationale Rode Kruis zijn honderdduizenden mensen de hoofdstad ontvlucht.*

Yuri, het adoptiekind van Ann, wordt door toedoen van Albert gevonden en veilig naar België overgevlogen. Albert zelf wordt vermist.

11 Burundi: het spook van de angst

Op 21 april beslissen de VN*, op aandringen van België, het grootste deel van hun eenheden terug te trekken uit Rwanda. Veiligheidsoverwegingen en geldgebrek zouden de Veiligheidsraad tot dat besluit hebben gedwongen. Van de 2500 Blauwhelmen blijven er 270 achter, vooral Afrikanen. Zij moeten de humanitaire hulp beschermen en bemiddelen tussen de strijdende partijen. Pogingen van de* VN *om de interimregering en de rebellen tot een bestand te dwingen, zijn op niets uitgelopen. Wel gaan de partijen in op de uitnodiging van de Tanzaniaanse president voor gesprekken zaterdag in Arusha. De mensenrechtenorganisaties betreuren het vertrek van de* VN*-troepen. De beslissing van de Veiligheidsraad veroordeelt vijfentwintigduizend mensen, die bij de* VN *bescherming hadden gezocht, tot een zekere dood, zegt* Africa Watch*. De vijfduizend vluchtelingen in het voetbalstadion dreigen collectief zelfmoord te plegen als de* VN*-soldaten hen verlaten. Intussen heeft het Rwandese leger de grenzen met Burundi, Zaïre en Tanzania afgegrendeld. Tutsi's die het land willen ontvluchten, worden door soldaten en met kapmessen gewapende bendes opgewacht en gedood. Slechts twintigduizend Rwandese Tutsi's zijn er tot nog toe in geslaagd naar het buitenland te ontkomen. Het Rode Kruis houdt er rekening mee dat er honderdduizenden doden zijn gevallen.*

Bujumbura (Burundi), 23 april

Jean ratelt aan één stuk door terwijl hij me met groot vertrouwen door de bergen van Burundi voert. Hij is een Hutu uit het noorden en kent deze streek op zijn duimpje. 'De groep is een probleem in Afrika,' zegt hij peinzend. 'Individueel hebben wij, Hutu's en Tutsi's, niets tegen elkaar. Maar in groepsverband laten we ons meeslepen, scheppen we een klimaat van angst voor elkaar. Dan denken we niet meer zelfstandig, nemen we geen individuele verantwoordelijkheid meer voor onze daden. Dan wordt alles vertaald in termen van "wij" en "zij" en "zij" dat is een andere soort, een ander ras, dat zijn geen levende wezens.'

Ik ben naar Burundi gekomen om met een konvooi van het Rode Kruis mee te rijden naar Kigali, of tenminste vanaf de grens een glimp op te vangen van wat aan de overkant gebeurt. Ik ben ook gekomen om verklaringen te vinden voor de vreselijke slachting in Rwanda, al was het maar om als journalist, om als mens te overleven in Afrika.

Maar de elementen die me worden aangereikt zijn losse stukjes van een puzzel waarvan ik het geheel niet kan overzien. Of moet ik echt geloven dat de mens een monster is die zijn medemensen zomaar zonder reden als ratten uitroeit? Moet ik dan geloven dat eeuwen beschaving ons niet verder hebben gebracht dan een dergelijke massahysterische bijltjeskermis?

Ik kijk naar deze mensen: naar de hooghartige Tutsi-jongeren in de stad, naar de Hutu-boeren in de heuvels die het vuistteken van de regeringspartij maken en de brutale Tutsi-soldaten aan de barricades tussen hen in: zullen zij straks ook veranderen in moordenaars die met totale onverschilligheid babies, vrouwen en oude mensen doodhakken?

'We hebben het pas gehad,' zegt Jean. 'De Hutu's stortten zich in oktober op de Tutsi's om de moord van de eerste democratisch verkozen Hutu-president te wreken. Hij was vermoord door Tutsi-extremisten in het leger. Daarna greep het leger in en is de uittocht van de Hutu's begonnen.' We rijden langs een zwaar bewaakt Tutsikamp. 'Beide bevolkingsgroepen leven nu gescheiden,' vervolgt Jean. 'De Tutsi's zijn onder bescherming van het leger naar de steden vertrokken. De Hutu's zitten in de heuvels en de dorpen.'

De dood van de tweede Hutu-president, die met zijn Rwandese collega in het vliegtuig zat, doet de druk op de etnische ketel weer stijgen. 'De Hutu-bevolking is zich aan het bewapenen tegen het leger,' weet Jean. 'Als de militairen in Kamenge een bloedbad aanrichten, ontploft het hele land.' Het leger heeft de opstandelingen in Kamenge, de Hutu-wijk van de hoofdstad, een ultimatum gesteld: als zij tegen morgenavond zes uur hun wapens niet hebben ingeleverd, zal het leger binnenvallen. Bij twee vorige ontwapeningspogingen vorige maand kwamen telkens enkele honderden burgers om.

De weg naar het noorden is geblokkeerd door gewapende Hutuboeren. We moeten omrijden.

Ik bid dat Kamenge tot vanavond rustig blijft.

Kayanza (Burundi), 12 uur

Ik registreer weer, snel, chaotisch: vijfhonderd zwaargewonden zitten rond het hospitaal van Kayanza – in de modder – in de regen – allen Tutsi's uit de streek van Butare – hun kleren zijn met bloed doordrenkt – hun nek, handen en hoofd zijn bedekt met machetewonden – hun ogen zijn dood – kind met uitgestoken oog – kind met doorkliefde schedel – kind met afgehakte vingers – baby in zwachtels – vrouw met afgesneden oren en vingers – half onthoofde vrouw – man met afgehakte hand – man zonder gezicht. Zij zijn allen alleen: de enige overlevenden. Een doodse stilte hangt over het grasveld. Niemand die praat, niemand die huilt of jammert.

Een man zonder neus brengt onafgebroken nieuwe gewonden aan, sleept de genaaiden later naar de voedselbedeling. Ik concentreer me op deze man, op dit stukje menselijkheid. Ik voel dat mijn geest de rest afstoot. Het bovenmenselijke lijden, de omzwachtelde gezichten, de verminkte stukken mens, de dode ogen, de gruwelverhalen, ik bescherm me ertegen. Ik wil niet met hen ondergaan. Ik wil ook na vandaag verder leven en genieten en in de mens geloven: dit zijn gewoon andere mensen. Ik betrap mezelf erop dat ik in termen van 'wij' en 'zij' denk. Net als de Hutu's en de Tutsi's.

Donnatilla dwingt me haar als mens, als vrouw te zien. Zij is tweeëntwintig. Dapper vertelt ze voor de camera haar verhaal aan de wereld. Zij waren met velen gekomen, onbekende mannen met geweren en machetes, en ze hadden haar hele dorp Kizu – vijfduizend inwoners – in de streek van Butare uitgemoord. Zijzelf had drie machetesteken gekregen, in de nek en de schouder. Ze had zich voor dood gehouden en was 's nachts het bos ingekropen. Zes dagen lang had ze in haar eentje door het struikgewas naar de grens gelopen. Ze bloedde hevig in de nek en kwam maar langzaam vooruit want ze was gehandicapt door polio. Aan de grens had ze hulp gekregen van de Burundese militairen. Zij hadden haar naar hier gebracht.

'Ongelofelijk dat zulke mensen overleven,' zegt dokter Ann Meeussen van het Rode Kruis. 'Sommigen komen aan met een kind op de rug, hevig bloedend uit hun nek en het hoofd vasthoudend.' Ongelofelijk dat zulke mensen willen overleven, denk ik. De Belgische arts moet wel een engel in de hemel voor hen lijken. Liefdevol behandelt zij de vreselijkste wonden, schuurt, naait, peutert splinters

uit het vlees, legt verbanden aan. 'In het begin snapten we niet waarom niemand de grens overkwam,' zegt Ann, terwijl ze een opengehakte hand verzorgt. 'Nu begrijpen we dat ze in feite gevangen gehouden worden door het Rwandese leger. Velen worden vermoord aan de grens.'

De Hutu-bendes worden op hun moordende tocht bijgestaan door Rwandese militairen, vertelt André Gahamanyi, een leraar uit Mukuge die niet weet of nog iemand van zijn familie in leven is. Andere vluchtelingen zagen de zwarte baretten van de presidentiële garde op hun vrachtwagens. 'De bendes worden geleid door mensen uit de dorpen die zich hebben laten omkopen. Ze zingen terwijl ze moorden en roepen "power".' Is het de weerzinwekkende stank van rottend vlees, het schurend geluid van de borstel over de zwerende wonden, of de smeekbede van Donnatilla haar niet in de steek te laten: alles wordt zwart voor mijn ogen.

Volgens Radio Rwanda brengt de nieuwe interimpresident een pacificatiebezoek aan de zuidelijke prefectuur Butare. 'Hij spoort de mensen aan waakzaam te blijven en de etnische moorden te stoppen,' aldus de staatsomroep. De stafchef van het Rwandese leger prijst uitgebreid op Radio Mille Collines zijn soldaten voor hun 'voortreffelijk werk' en zegt dat het volk het leger steunt in zijn strijd voor democratie. Volgens deze zender gaat de eerste minister een memorandum sturen naar Afrikaanse en Europese landen om de positie van de regering tegenover de Rwandese crisis uit te leggen. Die positie is dat de president vermoord is door het RPF met de hulp van een buitenlandse macht. Het RPF heeft van de dood van de president gebruik gemaakt om de oorlog te beginnen. Een interimregering was benoemd om het land naar de toepassing van de Arusha-akkoorden te leiden maar het RPF weigert de nieuwe regering te erkennen en houdt vast aan de oorlogslogica. De situatie is onder controle maar enkele elementen van het RPF organiseren nog massamoorden.

Kanyaru-Haut (Burundi)

De grenspost aan Kanyaru-Haut is verlaten. Het is verontrustend dat zo weinig Tutsi's één van de buurlanden bereiken. Het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen maakt melding van tienduí-

zend in Goma, veertigduizend in Burundi en vijftienduizend in Tanzania. 'Het Rwandese leger is de mensen die proberen te ontkomen daar volop aan het afslachten,' wijzen de Burundese soldaten aan de overkant van de brug. De hele dag was er nog niemand doorgekomen. Tenminste, niet levend. Ze wijzen naar de rivier waar een lijk voorbijdrijft. 'Zo komen er velen.' Ja, ze praten soms met hun Rwandese collega's aan de andere kant. 'Ze vragen ons om bier. Maar we geven ze niets, omdat ze vreselijke dingen doen.'

We volgen een bloedspoor op de brug. 'Twee vluchtelingen van wie het leger gisteren elk nog een been heeft afgehakt,' wijzen de Burundese grenswachters. Onder de brug liggen drie halfnaakte jongeren dood. Het zijn verse lijken. Het moorden gebeurt vlakbij. Ik tuur over de brug, naar de weg die zich eerst naar rechts en dan naar links kronkelt. Een gevoel van woede en eindeloze machteloosheid overvalt me. Dat ze, met alle wapens in de wereld, die bende massamoordenaars ginds niet kunnen stoppen!

Alleen enkele Belgische missionarissen uit het stadje Zaza in de oostelijke provincie Kibungo komen in de late middag de brug over. Het Rwandese leger had hen tot de grens begeleid. Onwennig vullen ze hun douanepapieren in. Het praten gaat moeizaam, hun antwoorden zijn vreemd. 'Je ziet geen levende ziel meer in Butare. Geen enkele winkel is nog open. Alles wordt er uitgebrand en uitgemoord, een echte vuurwolk.' Onderweg hadden ze duizenden vluchtelingen gezien. Eindelijk de Tutsi's! denk ik. Maar het blijken Hutu's te zijn: op de vlucht voor de opmars van het RPF. Waar zijn de Tutsi's dan? wil ik weten. 'De Tutsi's?' Ze kijken me verschrikt aan alsof het uitspreken van de naam een vloek is. 'Die zijn een tijd geleden uitgeroeid. Ze hebben ze in onze parochiezalen ondergebracht en ze dan gedood, de mannen eerst, de vrouwen en kinderen twee dagen later.' Een deel van het oosten en het zuiden van het land hadden de missionarissen doorkruist. Drie dagen hadden ze erover gedaan, over een tocht die normaal vier uur duurt. Omwille van de wegversperringen. 'Elke honderd meter is er een barrière. Geen enkele Tutsi komt er levend door. Zijn ze Tutsi, dan zijn het Inkotanyi (rebellen) en ze halen ze naar de kant en'–de pater strijkt met de vinger langs de keel–'ze liggen daar.' Maar zij hadden geluk, hoewel ze toch Belg waren: 'De barrières waren bemand door onze oud-studenten. "Hoe is de situatie?" vroegen we hun, en overal antwoorden ze: "We hebben de taak voltooid."' Wat ze daarmee bedoelden? De pater buigt zich licht naar me over en fluistert: 'Het betekent dat alle Tutsi's dood zijn.' De wereldpers stelt het verkeerd voor, meent een van hen. 'Alsof het om een handvol moordende extremisten gaat. Bij ons heeft de hele bevolking deelgenomen aan de slachting.' De gelatenheid waarmee zelfs priesters deze massamoord aanvaarden, verbaast me. Of is dit ook slechts zelfbescherming, overlevingsdrang? Ik zoek vergeefs naar de helden in deze oorlog, maar ik vind ze voorlopig niet. Eén ding wordt me duidelijk: de wereld hoort en ziet maar het topje van de ijsberg. De werkelijkheid is veel erger dan wij berichten. Een verschrikkelijk drama speelt zich af in Rwanda en wij kunnen er niet bij komen.

De spanning neemt ook in Noord-Burundi toe. De directeur van het Lyceum van Kayanza, een Hutu, werd vanmiddag vermoord door zijn Tutsi-leerlingen. Gevreesd wordt voor wraak op de vluchtelingen uit Rwanda. We moeten snel terug naar Bujumbura, voor ook Burundi ontploft en de binnenwegen afgesneden worden. In gedachten verzonken rijden we 's avonds door de bergen. Zelfs Jean zwijgt. Een rookwolk stijgt op uit Kamenge.

Morgen loopt het ultimatum af.

Radio Mille Collines besteedt uitgebreid aandacht aan een crisisbijeenkomst, bijeengeroepen door de gouverneur van Kigali, met regeringsafgevaardigden en jongerenbewegingen. Onder de aanwezigen waren de stafchef van het leger, generaal Bizimungu, de stafchef van de gendarmerie, kolonel Rutayisire, en de president van de Interahamwe, Robert Kajuga. De bevolking van Kigali wordt na die bijeenkomst opgeroepen contact op te nemen met het plaatselijke bestuur om 'crisiscomités' op te richten. Die moeten de regering en het Rwandese leger steunen door de veiligheid van hun sector op zich te nemen, wegversperringen op te richten en identiteitskaarten te controleren.

Bujumbura, 24 april

Het leger heeft de opstandige wijk Kamenge met stalinorgels en pantserwagens omsingeld. De Belgische ambassade roept haar onderdanen op de Burundese hoofdstad niet meer te verlaten en binnen te blijven.

Maar voor de Belgische ontwikkelingswerker die voor me zit, doet het er niet meer toe. Een groot deel van zijn leven heeft hij in Rwanda en Burundi doorgebracht. Met een koffer vol goede bedoelingen en mooie idealen was hij vijfentwintig jaar geleden naar Afrika gekomen. De afgelopen twee weken zag hij alles waar hij voor had gevochten, kapotgeslagen. 'We hebben de situatie verkeerd ingeschat,' zegt hij ontmoedigd. 'We dachten deze mensen met geld en technologie te ontwikkelen. Maar ze stonden veel minder open dan wij dachten. Dit is de vernietiging van elke vorm van vooruitgang die ze niet konden assimileren. Ontwikkelingssamenwerking moet veel primitiever aangepakt worden.' Hij schudt het hoofd in verwarring. 'Rwanda was één van de meest geholpen landen ter wereld. Als dokters hun gewonden op straat zetten, als intellectuelen – mensen die toch boven het gemiddelde uitstijgen en contacten hadden met het Westen – op die manier reageren, dan moeten we ons daar toch vragen bij stellen, dan is het toch bijna hopeloos.' Het Westen heeft volgens hem Afrika te zeer het eigen democratiseringsconcept door de strot willen duwen. 'De vredesakkoorden van Arusha waren niet aanvaardbaar voor de massa in Rwanda. Terwijl we geen gelegenheid laten voorbijgaan om op democratie te hameren, dringen we iets op dat allesbehalve democratisch is.'

Maar misschien is de Westerse 'wat-hebben-we-verkeerd-gedaan'-reflex ook een vorm van paternalisme, een vorm van arrogantie? denk ik later, op de terugweg door de nu bijna lege straten. Al te vaak heb ik Afrikaanse leiders het schuldgevoel en medelijden van het Westen horen aangrijpen om hun eigen verantwoordelijkheid van zich af te schuiven, om intussen ongestoord door te gaan met het land te plunderen, het volk dom en onder de duim te houden en het intellect – de toekomst van Afrika – te doden. Al te vaak heb ik gezien hoe zij – uit machtsbehoud – democratie gingen ombuigen naar chaos, meerpartijenstelsels gingen vertalen naar etnische verdeeldheid en de door het Westen gevraagde meningsvrijheid gingen misbruiken voor ophitsende haatcampagnes. Nee, dictators kunnen de toekomst niet zijn voor Afrika. En democratie is het probleem niet. De dictatuur is het probleem: de onbegrensde en ongecontroleerde macht, van welke ideologie of etnische kleur ook, die – als ze bedreigd wordt – alleen nog zichzelf in stand zoekt te houden en daar alles voor over heeft. Geen rechtgeaard wezen kan toch willen

dat het zwarte continent eeuwig opgescheept zit met Idi Amins, Bokassa's, Mobutu's, Obotes en Siad Barres, met leiders die hun bevolkingen met schulden opzadelen, hun tegenstanders aan hun huisdieren voeren en alles doen om hun landen – na hen – de ondergang in te sturen? En vrijuit gaan!

De inwoners van Kamenge worden opgeroepen hun huizen te verlaten. De stad voelt aan als een te hard opgeblazen ballon.

18.00 u.

Ik ken zijn naam niet. Ik weet zelfs niet hoe hij eruitziet. Maar het weinige dat ik over hem weet, is genoeg om me tot deze hachelijke tocht te bewegen. Het is bijna zes uur. De Burundese hoofdstad ligt er doods bij. Het regent zacht. Een angstig gezicht komt om de kier gluren. Ik moet beloven nooit zijn naam te vragen. Dan gaat de deur wijder open en ik neem plaats op de enige stoel in het kleine kamertje. Hij gaat op het bed voor me zitten. Mijn pen valt stil en ik kan alleen maar luisteren, terwijl de woorden als een waterval op me neerstorten. 'Wat daar in Rwanda gebeurt is nazisme, mevrouw, genocide, de uitroeiing van een volk, van een intellectuele klasse. De oorlog tussen het leger en de rebellen, dat kan iedereen nog begrijpen. Maar deze massaslachting is iets totaal anders, dat is niet meer te vatten. Dat is politieke en economische haat, georganiseerd door de heersende rijke Hutu-klasse die met de Arusha-akkoorden haar privileges dreigt te verliezen. De bevolking laat zich omkopen. Zij heeft honger. En zij verkeert in doodsangst.'

Hij had geprobeerd de vluchtende Tutsi's te redden, hoewel hijzelf toch Hutu was en groot gevaar liep. Hij had ze in kerken en hospitalen ondergebracht. In veiligheid, dacht hij. Vijftienhonderd in de kerk van Cyahinda, vierduizend in de kerk van Kibeho, verscheidene duizenden in het parochiecentrum van Runyinya... Maar hij had ze alleen maar ongewild de dood ingejaagd. 'Overal waar ik terugkwam, lagen ze allemaal dood. Met duizenden en duizenden, doodgeschoten of levend verbrand in kerken, onthoofd in ziekenhuisbedden.' De man wordt overmand door emoties. De tranen rollen oncontroleerbaar. 'Waarom heeft het Westen ons in de steek gelaten?' huilt hij. 'Waarom heeft de mensheid ons in de steek gelaten?' Hij slaat hard met zijn vuist op bed en vraagt me dan weg te gaan. 'Ik vraag u niet waar u vandaan komt, mevrouw,' zegt hij bij

het afscheid. 'Ik vraag u niet in welke god u gelooft of tot welke partij u behoort. Ik vraag alleen: doe alles opdat het zou stoppen. Opdat de mensheid overwint.'

Het is kwart voor zeven. Het Burundese leger is begonnen met bombardementen op Kamenge. De regen valt in een zwaar gordijn naar beneden, vermengt zich met mijn tranen.

Ik ken zijn naam niet.

Middernacht

Hulpverleners van Artsen zonder Grenzen en het Rode Kruis zijn vanavond geëvacueerd uit Butare. 'We konden daar niets meer doen,' zeggen zij. 'We konden alleen maar toezien hoe onze gewonden uit hun bedden werden gesleurd en vermoord.' Volgens Pierre Hervé van Artsen zonder Grenzen zijn gisternacht honderdvijftig gewonden en vijfentwintig personeelsleden uit het ziekenhuis van Butare door soldaten van de presidentiële garde en milities gehaald en afgeslacht.

Zij bevestigen mijn vermoedens. 'Achter de bocht, over de brug, staan de moordenaars. Met de waanzin in de ogen hakken zij in op alles wat Tutsi is.' Honderd lijken per half uur hadden zij geteld in de rivier. We drinken onze huiver weg. 'Dat je de vijand wil uitschakelen, dat kan ik nog begrijpen,' zegt een Nederlander. 'Maar dat je een kind de kop afhakt, dat je blijft inhakken op mensen die al dood zijn, daar kan ik niet meer bij.' Een lange stilte valt. We realiseren ons dat we getuige zijn van wat de annalen zal ingaan als één van de grootste volkerenmoorden van deze tijd. Dit was erger dan Liberia, erger dan Somalië, dit was erger dan alles wat we tevoren hadden gezien. 'In Somalië kon je altijd nog onderhandelen,' zegt de Nederlander peinzend. 'Iedereen dacht wel voordeel te kunnen halen uit de situatie. In Somalië doodden ze voor materiële goederen, voor eten. Hier valt niet meer te praten, is er geen rede meer. Hier doden ze gewoon.'

Bujumbura, 25 april

Ik ontwaak met het nieuws van een mislukte staatsgreep. Enkele militairen van het eerste parabataljon probeerden vannacht binnen te dringen in de residentie van de president en de stafchef van het leger. Toen ze hen niet thuisvonden, gooiden ze hun wapens over

de muur van het militaire kamp en sloegen op de vlucht. Staatsgrepen in Afrika lijken soms op een clowneske klucht. Ze spelen zich af op een niveau waar de massa weinig mee te maken heeft. Het leven in Bujumbura gaat vanochtend alweer zijn gewone gang. Alsof de enorme ballon is uiteengespat en iedereen opgelucht is dat de klap is meegevallen.

'Het RPF is de oorlog begonnen. De Hutu's mogen niet werkloos aan de kant blijven staan en het RPF de macht laten grijpen,' zegt Froduard Karamira, vice-voorzitter van de voormalige oppositiepartij MDR via Radio Mille Collines op 26 april. Hij geeft de rebellen van de moordpartijen de schuld. 'Als zij een Hutu doden, worden de Hutu's opgewonden en nemen ze wraak op de Tutsi's en de sympathisanten van het RPF.' De Rwandese ambassadeur in Zaïre dringt er volgens de omroep op aan dat de interimregering officieel de Belgische rol bij de aanslag aanklaagt. 'De Belgen hebben de presidenten van Rwanda en Burundi vermoord. We moeten dat officieel bevestigen,' zegt hij. Minister voor informatie Nahimana toont zich verheugd over zijn bezoek aan Zaïre. Het buurland had hem verzekerd 'dat Zaïre de Rwandese regering zal bijstaan als het RPF de oorlog voortzet'.

Bujumbura, 26 april

'Wij weten niet wat aan de andere kant van de grens gebeurt,' zegt Shelly Pitterman, hoofd van het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen in Burundi voor de camera. 'Wij kunnen daar niet komen.' Hij is pas terug van de grensrivier. Het is niet mogelijk dat hij de lijken niet heeft gezien, en de verminkten in het hospitaal van Kayanza, denk ik. Het is niet mogelijk dat hij de gruwelverhalen niet heeft gehoord. 'Wij hebben geen contact met de Rwandese regering,' gaat hij door. 'Wij kunnen niets doen.' Veroordelen of aanklagen wil hij niet. En de rivier is zijn territorium niet.

De woorden van Martha Gellhorn suizen in mijn hoofd: 'Onze artikelen mochten nog zoveel goed doen, in feite hadden ze net zo goed met onzichtbare inkt geschreven kunnen zijn, gedrukt op bladeren, een prooi van de wind.'

Misschien rest ons, journalisten, alleen nog de massamoorden te registreren, de ene na de andere, zelfs als we in het luchtledige roe-

pen, zelfs als de doodse stilte om ons heen ondraaglijk wordt. Opdat mensen niet kunnen zeggen dat ze het niet geweten hebben.

Laat op de avond worden we ontboden in de villa van de Rwandese ambassadeur in Burundi. Hij heeft ons laten komen om de aantijgingen over de Belgen in te trekken en de relaties met Brussel weer glad te strijken. Maar een panische angst overvalt hem als de cameraspots op hem gericht staan en boven het geluid van honderden krekels uit, schreeuwt hij: 'Nee, ik heb geen informatie. Het onderzoek moet uitwijzen wie de president heeft neergeschoten. Ik weet niet wat in mijn land gebeurt. De pers overdrijft.' Mijn vragen vlammen neer, hard en meedogenloos. Heeft hij het hospitaal van Kayanza dan niet bezocht? Heeft hij de vluchtelingen niet gesproken, en de lijken niet voorbij zien drijven? En waarom niet? Omdat het hem geen fluit kan schelen dat zijn volk wordt afgemaakt? Zweetdruppeltjes staan op zijn voorhoofd en zijn mondhoeken trillen. 'Mevrouw, ik vrees voor mijn leven,' zegt hij later, als de spots uitgaan. 'Ik kom mijn huis niet meer uit. Ik behoor tot de oppositie en sta op de lijst van de moordcommando's.'

Ik besluit het interview nooit uit te zenden.

De eerste minister van Rwanda, Agathe, werd op 7 april vermoord omdat ze een staatsgreep voorbereidde, zegt de voorzitter van de voormalige eenheidspartij MRND, *Mathieu Ngirumpatse, op een persconferentie in Nairobi op 27 april. Hij is samen met de minister van handel, Justin Mugenzi, op rondreis om het regeringsstandpunt aan de buitenwereld uit te leggen. De tien Belgische Blauwhelmen zijn volgens hem gedood tijdens een gevecht dat begon toen 'een Belgische officier op een Rwandese korporaal vuurde'. En over de moordpartijen: 'De slachtingen zullen alleen stoppen als de gevechten stoppen.' Hij ontkent het bestaan van milities die zouden zijn georganiseerd en bewapend door zijn partij. De slachtingen zijn volgens hem het resultaat van een 'volkswoede' die 'moeilijk te controleren is'. Gevraagd waarom de* VN*-troepen geen toegang kregen tot het wrak van het presidentsvliegtuig, meent Ngirumpatse dat* UNAMIR *er had moeten zijn om de luchthaven te beveiligen. 'De vraag is niet waarom zij er niet kon komen maar waarom zij er niet was van tevoren.' De zwarte doos is in handen van de regering, vult Mugenzi aan. Maar die heeft nog de tijd of de middelen niet gehad om ze te onderzoeken.*

Kirundo, aan de Rwandese grens, 27 april

Ik had nooit gedacht dat ik in mijn journalistieke loopbaan aan een rivier zou staan, op zoek naar lijken. Het halve dorp is met ons meegekomen. Honderden lijken hebben ze de afgelopen dagen al zien voorbijdrijven, zeggen ze. 'Waar komen die allemaal terecht?' vraag ik. 'In het Victoria-meer,' zegt de dorpsoverste. 'Als ze onderweg niet opgegeten worden door krokodillen, zoals gebeurde met onze lijken in het Tanganyika-meer.' De Burundezen slaan de gebeurtenissen bij hun buren met leedvermaak gade. De kinderen om me heen jubelen als een lichaam langsdrijft, alsof het om een soort macaber spel gaat. De hilariteit wordt nog groter als een ondefinieerbaar stuk mens opduikt. Is het een hoofd? gissen de omstanders. Of een stuk romp? Ik raak van afschuw vervuld en vraag mijn cameraman de toeschouwers te filmen.

Enkele vluchtelingen steken de rivier over. Het zijn Burundese Hutu's die in november gevlucht waren voor wraakacties van het leger. Toen ook in Rwanda de vlam in de pan sloeg, kregen zij geen eten meer in de kampen. Zij komen nu massaal terug: honderdveertigduizend zijn volgens het Hoge Commissariaat de grens alweer overgestoken. Maar in hun dorpen zitten Tutsi's die hen niet terugwillen. 'De oorlog in Rwanda is voorbij,' roepen ze. 'Alle Tutsi's zijn dood.' Ik kijk angstig naar de machetes in hun handen, naar hun glunderende gezichten. 'De Hutu's in Burundi zijn blij dat de Tutsi's ginds uitgeroeid worden,' legt Jean uit. 'Het is hun beurt nu, zeggen ze. Het is wat ze verdienen. Ze zijn veel te arrogant.'

Ik concentreer me ook hier weer op het laatste stukje menselijkheid, op Jean die onder de teruggekeerde Burundezen zijn schoonmoeder terugvindt. En op die oude Tutsi-vrouw die zopas uit het water is gered door de Hutu-overste van het dorp. Ze hadden haar hele familie uitgemoord, haar vervolgens vastgebonden en in de rivier gegooid. 'De stroming nam me mee naar de andere kant,' zegt ze met bevende stem. 'Ze dachten dat ik dood was en zetten zingend hun weg voort.' Ze kon zich met haar tenen vastgrijpen in het riet, vult de dorpsoverste aan. 'We zagen dat ze nog bewoog. Het is de derde die we levend uit het water vissen.'

Het is al laat maar ik dring erop aan dat we nog eens naar de Kanyaru-brug gaan. 'Het slachten aan de overkant is gestopt,' zeggen de Burundese grenswachters. 'Wellicht omdat er niemand meer is

om af te slachten.' Ik wil de berg vlak bij de grens beklimmen om te zien of de moordenaars er nog staan. Maar het wordt al donker. En Jean is bang. Een douanebeambte loopt achter onze auto aan. Hij is Hutu en geeft Jean een gecodeerde boodschap mee. 'Zeg in Bujumbura dat mijn leven in gevaar is,' vertaalt die.

Een dikke mist hangt over de vallei als we terugrijden naar de hoofdstad. De benzinemeter is kapot en Jean vreest dat we Bujumbura niet meer halen. Onze gids is zijn oude vertrouwen kwijt. Ik merk dat hij beeft. Hij is bang voor de Tutsi-soldaten aan de controleposten. 'Het wordt te gevaarlijk voor mij,' fluistert hij. Kan ik iets doen om hem het land uit te krijgen? De rest van de tocht brengen hij en mijn Pakistaanse cameraman biddend door, elk tot hun eigen god.

Het is al ver voorbij de avondklok als we de hoofdstad binnenrijden. 'El Hamdulila!' roept mijn cameraman. 'Allah zij gedankt!'

De Verenigde Staten veroordelen scherp de 'daden van barbarij' in Rwanda en roepen de regering en het leger op alles te doen om het moorden te stoppen. UNICEF *waarschuwt voor een cholera-epidemie in Kigali. Door de rottende lijken is het drinkwater in de hoofdstad besmet geraakt. Zowel* UNICEF*, het Rode Kruis als Amnesty International spreken van meer dan honderdduizend doden. Artsen zonder Grenzen schat het dodental op meer dan tweehonderdduizend. De organisatie spreekt van een genocide. Maar de Rwandese minister van buitenlandse zaken verwerpt die cijfers. 'Het aantal gedode Tutsi's is in de orde van tienduizend, in geen geval honderdduizend,' zegt Jerome Bicamumpaka tijdens zijn bezoek aan Parijs. Hij beschuldigt integendeel het* RPF *ervan verantwoordelijk te zijn voor de dood van twintig- tot dertigduizend Hutu's in het noorden van het land.*

'Onze minister van buitenlandse zaken werd in Frankrijk verwelkomd door president Mitterrand en premier Balladur,' roept Radio Mille Collines op 29 april om. 'In tegenstelling tot België steunt Frankrijk de Rwandese regering en is de Franse regering bereid wapens en materiaal te leveren aan het Rwandese leger.' In antwoord op de veroordeling van de moordpartijen door de VS zegt de radio dat 'de Amerikanen UNAMIR het land hebben uitgewerkt om het RPF te laten aan te vallen'. Iets na 13.00 u. meldt de omroep dat Oeganda een aanval heeft uitgevoerd op Rwanda. 'Oeganda is nu openlijk in oorlog met Rwanda.' Daarna wijdt de zender een speciale uitzending aan de 'samenzwering van de VN met het RPF'. VN-troepen stellen zich volgens haar tussen de strijdende partijen op om de operaties van het regeringsleger te hinderen. 'De Belgen hebben informatie over strategische posten van het leger in Kigali doorgespeeld aan het RPF. Daardoor stemt het aanvalsplan van het RPF overeen met het verdedigingsplan van de stad.' De rol van België bij de aanslag staat volgens de zender buiten kijf. 'De veiligheid van de luchthaven was de verantwoordelijkheid van UNAMIR. Uiteraard is het vliegtuig dus neergehaald door de Belgen.'

Bujumbura, 29 april

De bevolking van Kamenge is vannacht met zware bombardementen uit haar huizen gedreven. Vijfduizend inwoners zijn ondergebracht in het voetbalstadion. Extremistische Tutsi-bendes dreigen deze mensen te zullen afslachten. Jean ontvangt dreigementen vanwege zijn omgang met ons. Hij duikt onder. Ik kan zelfs geen afscheid van hem nemen. De angst waart als een ongrijpbaar spook in Burundi rond en er is niemand die eraan ontsnapt. Het is die angst, merk ik, de onbestemde dreiging die mensen het meest aangrijpt en ontreddert. Mensenrechtenactivisten, hulpverleners en machthebbers, zij schudden mijn hand met bijna smekende aandrang. Ik heb het beklemmende gevoel dat elk afscheid hier het laatste kan zijn, dat ik deze handen nooit meer zal schudden.

Ik denk terug aan de woorden van de Burundese interimpresident die avond op zijn terras. 'Rwanda en Burundi zijn als tweelingbroers. Als met de ene iets gebeurt, slaat dat automatisch over op de ander.' We keken uit over het glinsterende Tanganyika-meer. Ik wist dat hij zelf al twee keer aan een aanslag was ontsnapt, dat zijn vrouw vermoord was bij de mislukte staatsgreep in oktober. De moord op de eerste democratisch gekozen Hutu-president in Burundi door Tutsi-extremisten in het leger heeft ongetwijfeld ook een doorslaggevende rol gespeeld bij de ontwikkelingen in Rwanda. Zoals eerder de verkiezing van die president een positief effect had op het vredesproces in het buurland dat uitmondde in de ondertekening van de Arusha-akkoorden. Het is een ongelukkige samenloop van omstandigheden.

'Als het Burundese volk wil dat het ontploft, dan zal het ontploffen,' zei Sylvestre Ntibantunganya die avond peinzend. 'Zij die nadenken zeggen: laat ons de catastrofe vermijden. Rwanda is vlakbij. Hier in Burundi moorden we elkaar sinds dertig jaar uit. Na honderdduizenden landgenoten te hebben verloren, zijn we tot de conclusie gekomen dat we een andere weg moeten zoeken, dat we uiteindelijk altijd moeten terugkeren naar de onderhandelingstafel.'

Hoeveel doden moet het kosten, hoeveel jaren en eeuwen moet de mens lijden voor hij tot deze conclusie komt?

III De uittocht naar Tanzania

Op donderdag 28 april steken een kwart miljoen Rwandezen in vijfentwintig uur tijd de grens met Tanzania in Ngara over. Het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen (UNHCR) *spreekt van 'de grootste en snelste exodus ooit genoteerd'. De vluchtelingen, voor de overgrote meerderheid Hutu's, vluchten uit vrees voor de rebellen die de oostelijke provincie Kibungo hebben ingenomen. De regeringstroepen zijn volgens de persbureaus het nationale Akagera-park ingevlucht. Onderweg moordden ze in alle dorpen en steden waar ze doorkwamen burgers uit. Boutros Ghali verzoekt op 29 april de Veiligheidsraad om een massale militaire interventie in Rwanda. Na acht uur vergaderen houdt de Veiligheidsraad het echter bij een oproep tot een wapenembargo en een veroordeling van het moorden. De Amerikaanse president Bill Clinton roept de Rwandezen in een radio-rede op het bloedvergieten te stoppen, een bestand in acht te nemen en naar de onderhandelingstafel terug te keren. De VS onderzoeken de mogelijkheid van een interventie door de Afrikaanse buurlanden, mogelijk onder de paraplu van de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid* (OAE).

Op Radio Rwanda wordt het RPF ervan beschuldigd de Tanzaniaanse grens te hebben gesloten om een 'selectieve genocide' uit te voeren op de Hutu-bevolking. Het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen heeft volgens de zender het RPF opgeroepen te stoppen met de moordpartijen. De Rwandese minister van defensie heeft een klacht ingediend bij de Veiligheidsraad over de wapenleveranties van België aan het RPF. Intussen gaat volgens Radio Rwanda de pacificatiemissie van de regering in het zuiden van het land, vooral in de prefectuur Gikongoro, door.

Ngara (Tanzania), 1 mei

We wringen ons moeizaam door de mensenzee die de smalle asfaltweg afspoelt, van de Rusumo-brug naar de Tanzaniaanse stad Ngara. Als een reusachtige massa lava stromen de vluchtelingen met

al hun hebben en houden de grens over, verspreiden ze zich over de weidse bergvlakten die in een mum van tijd ontdaan worden van hun groene bedekking.

'Vooral Hutu's, uit de provincie Kibungo. Zij vluchten uit angst,' roept Panos Moumtzis van UNHCR door de radio, nadat we vergeefs gepoogd hebben elkaar in de menigte te vinden. 'Zij verkeren in goede gezondheid. Er zijn maar vier gewonden onder hen. Dat bewijst het tegendeel van hun aantijgingen.' Hij verwijst naar een ander kamp waar twintigduizend Tutsi's zitten. 'Die zijn er slecht aan toe. Velen zijn gewond door machetesteken.' De rebellen hebben volgens hem de grens gesloten. 'Sinds gistermiddag komt er niemand meer over.'

Het blijkt onmogelijk het Tutsi-kamp te bereiken. De massa blokkeert de hoofdweg, de regen gutst uit de hemel en de nevenwegen zijn veranderd in moerassen. We zetten de auto aan de kant en filmen vanaf het dak de eindeloze mensenketens.

'De wereldpers stelt het verkeerd voor. Alsof het om een handvol moordende extremisten gaat. De hele bevolking heeft bij ons deelgenomen aan de slachting.' De woorden van de pater klinken onafgebroken door mijn hoofd. En de verhalen van de gewonden in Kayanza. Ik kijk in de ogen van de vluchtelingen. Veel van deze mensen hebben, volgens die getuigenissen, eerder deelgenomen aan de slachtpartijen. Ik vind geen spijt of berouw in die ogen. Ik meen zelfs een glinster van triomf te ontwaren. 'Waar zijn de Tutsi's?' vraag ik een jongen die naast me tegen de wagen leunt. Hij maakt een snijdend gebaar langs de keel: 'afgemaakt'. Waarom? wil ik weten. Hij lacht, wijst naar de hemel en zegt: 'Omdat ze onze president hebben neergehaald.' Meer mensen drommen zich om me heen. 'De Tutsi's doden iedereen,' roepen ze. 'Zij hebben geen genade. Zij willen de macht!'

Ik weet dat in deze mensen de sleutel zit, het antwoord op de vraag die me voortstuwt: wat drijft een mens ertoe naar een machete te grijpen en zijn medemens dood te hakken? Maar ik ben te kwaad, te zeer vervuld van afschuw om op hun argumenten in te gaan. De Tutsi's hadden hen geprovoceerd. Zij hadden gedaan wat ze moesten doen. Uiteindelijk moesten zij zich toch verdedigen! 'Verdedigen tegen wie?' roep ik. 'Tegen ongewapende burgers? Tegen vrouwen en baby's en oude mensen?' Stemmen komen van overal, luid

en dreigend. 'Zij zijn begonnen. Zij hebben het eerst onze kinderen vermoord, toen de rebellen in oktober 1990 binnenvielen. Iedereen doodt!' Ik verlies mijn zelfbeheersing. 'Wij hebben toch ook niet alle Duitsers uitgeroeid omdat Hitler ons land binnenviel!' roep ik. 'De protestanten in Ierland martelen toch ook niet alle katholieken, tot het laatste kind, dood omdat ze de IRA zouden steunen! En de Ethiopische bevolking heeft zich toch ook niet en masse op de Tigreeërs en Eritreeërs gestort toen hun verzetsbewegingen de wapens opnamen tegen de Ethiopische dictator!' Ik kook van woede. 'Weet je wat de wereld van jullie denkt?' schreeuw ik hun toe. 'De wereld denkt dat jullie wilden zijn!' Het begint hard te regenen. Mijn cameraman haalt me weg uit de regen, weg uit de waanzin.

Het RPF spreekt tegen dat het de grens heeft gesloten en roept de bevolking via de radio op terug te keren naar Rwanda. Volgens het Rode Kruis in Genève zijn op 1 mei dertien Rode Kruis-vrijwilligers en eenentwintig weeskinderen vermoord in de Zuidrwandese stad Butare, die in handen is van het regeringsleger. In het stadion van Cyangugu zouden nog eens driehonderd mensen zijn afgeslacht. Op 1 mei wordt de kerk van de Heilige Familie in Kigali getroffen door een bom. Volgens het Rode Kruis vallen daarbij twaalf doden en honderdvijftig gewonden.

Nieuwe pogingen om de strijdende partijen op 3 mei tot een bestand te bewegen falen. Het RPF weigert te praten met de interimregering en laat verstek gaan op nieuwe vredesonderhandelingen in Arusha. 'Een staakt-het-vuren is in het voordeel van de folteraars, de regering en haar entourage. Een bestand zal de moordenaars beschermen,' aldus Jacques Bihozagara van het RPF in Brussel. De Britse organisatie Oxfam roept de VN op tot een militaire interventie. Zonder ingrijpen 'vrezen we het ergste voor ten minste een half miljoen leden van de Tutsi-minderheid', aldus directeur David Bryer.

In Bonn ontkent de Rwandese minister van buitenlandse zaken dat het om een volkerenmoord gaat, want Hutu's én Tutsi's zijn slachtoffers van het geweld. Hij vindt het dodental, genoemd door de organisaties, 'fel overdreven' en het resultaat van een 'campagne van desinformatie' die de indruk wil wekken dat Hutu's massaal Tutsi's zouden doden. Hij beschuldigt het RPF ervan het presidentsvliegtuig te hebben neergehaald en de daaropvolgende moordpartijen te hebben ontketend.

De Rwandese regering beschuldigt het RPF *er onder meer van slachtingen uit te voeren in het oosten van het land. Dat zou de massale uittocht van Hutu's naar Tanzania verklaren.*

Op 2 mei staat de volgende brief van Simon Rupplin in *de Volkskrant*:

'Over een paar dagen is het 4 mei. Dan herdenken we de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Dan krijgen we ook weer de gebruikelijke toespraken te horen waarin ons wordt gemaand waakzaam te zijn om "het" nooit meer te laten gebeuren. Maar welke les willen die sprekers eigenlijk dat we leren? Dat volkerenmoord alleen volkerenmoord is als er volkerenmoord op staat? En dus niet als we afspreken dat iets een "etnisch conflict" is, een "stammenstrijd," en dat "Hutu's en Tutsi's altijd wel een reden hebben om te vechten"? Dat volkerenmoord pas volkerenmoord is als er gaskamers aan te pas komen? En dus niet als Armeniërs de woestijn ingedreven worden, of Tutsi's in kerken en ziekenhuizen worden doodgehakt? Dat het pas volkerenmoord is als het met Deutsche Gründlichkeit aangepakt wordt, door mannen in onberispelijke zwarte uniformen met glinsterende doodskoppen op hun petten? En dus niet als het zo'n armetierig zootje losgeslagen inboorlingen betreft dat met krakkemikkige pick-up trucks onverharde slingerende landweggetjes afgewaggeld komt en her en der onfortuinlijke toevallige passanten insluit en afmaakt? Dat volkerenmoord niet mag als het "onze" joden betreft en dus stiekem wel als het maar van die primitieve Hutu's of zo in Verweggistan betreft.

Toen Hitler eens zijn plannen uiteenzette om de joden het leven onmogelijk te maken, vroeg iemand uit zijn hofhouding zich af of de wereld het de Duitsers wel zou vergeven. Daarop stelde Hitler de wedervraag: "Wie herinnert zich vandaag nog de Armeniërs?"

Willen we werkelijk, met onze al te gemakkelijke gevoelens van onmacht, onze stilte, onze berusting, dat over tien, twintig jaar de volgende volkerenmoordenaar zijn verontruste beulsknechten geruststelt met de retorische vraag: "Wie herinnert zich vandaag nog de Tutsi's?"

Cynici zeggen: "De enige les van de geschiedenis, is dat niemand er iets van leert." Ik vraag het maar aan u, die op 4 mei de oorlog gaat herdenken: is dat de les die u wilt dat wij van Armenië 1915, bezet Europa 1939-1945 en Rwanda 1994 leren? Is dat de reden waarom u met doodse stilte reageert op "the silence of the Tutsi's"?'

De OAE *weigert een Afrikaanse vredesmacht naar Rwanda te sturen. In een brief aan Boutros Ghali zegt de voorzitter dat 'aangezien er al* VN*-troepen in Rwanda zitten, het accent moet liggen op versterking en uitbreiding van het mandaat van die troepen en niet op het leggen van de verantwoordelijkheid elders'.*

De VN *besluiten op 5 mei hun hulpvluchten naar de Rwandese hoofdstad voor onbepaalde tijd op te schorten. Dat gebeurt nadat een Canadees transportvliegtuig op het vliegveld van Kigali is beschoten. Het incident deed zich voor na de hevigste gevechten in de strijd om Kigali, meldt de* VN*-woordvoerder, Abdul Kabia. Hij zegt dat de* VN *nog steeds berichten van slachtpartijen binnenkrijgen uit de door het regeringsleger gecontroleerde prefecturen Butare, Gitarama en Cyangugu.*

De Rwandese minister van defensie beschuldigt het RPF ervan vermomde elementen te infiltreren in de burgerbevolking om de Hutu's te doden. Hij roept via Radio Rwanda de bevolking op waakzaam te zijn. Ook roept hij de internationale gemeenschap op de moorden door het RPF op Hutu's in Byumba en Kibungo te veroordelen.

Op 4 mei preciseert Radio Mille Collines dat de president neergeschoten is door een groep Belgische VN-soldaten onder leiding van luitenant Marc Nice. Het plan van de Belgen was alle Interahamwe te doden, een regering van Tutsi-sympathisanten te installeren en Radio Mille Collines 'de radio die de mensen de waarheid vertelt' te vernietigen. Met dat doel zouden de Belgen in elke commune jonge Tutsi-informanten gerekruteerd hebben.

Nairobi (Kenia), 9 mei

Ik heb slecht geslapen. Spookbeelden achtervolgen mij, zelfs op klaarlichte dag. Ik zie mijn kamer vol in stukken gehakte baby's. Ik merk dat de emigratiekaart in mijn handen trilt. Ik moet terug naar Rwanda, houd ik mezelf voor. Ik moet weten wat er gebeurt, de massamoorden blijven registreren.

Al drie dagen probeer ik op een VN-vlucht naar Kigali te komen.

Maar dag na dag keert het vliegtuig terug omdat er zwaar gevochten wordt rond de luchthaven. Vanochtend lijkt alles rustig in de Rwandese hoofdstad. Mijn angst neemt toe naarmate ik dichter bij het vliegtuig kom. Mijn paspoort baart me grote zorgen. Ik weet wat er gebeurd is met de Belgische Blauwhelmen. Ik weet dat de VN mij niet kunnen beschermen.

Zonder het te willen ben ik een doelwit in de strijd geworden: omwille van een land waar ik geboren en opgegroeid ben maar dat al lang mijn dagelijkse denken en handelen niet meer bepaalt. Het is een vreemd, ietwat absurd gevoel. Ik word, net als iedereen in deze oorlog, in een vakje geduwd, geklasseerd. Ik ben niet meer wie ik ben. Ik ben alleen nog maar Belg.

'Lijk ik hierop?' vraag ik mijn collega's, wijzend op de foto in het paspoort van een Britse vriendin. Ze lachen en wuiven mijn dagenlange inspanningen om van nationaliteit te veranderen met een resoluut gebaar weg. 'No chance!'

Met eenzelfde gebaar hadden de mannen van de Belgische luchtmacht, die stand-by zijn in Nairobi om eventueel Belgen uit Burundi te evacueren, mijn smeekbeden om een kogelvrij vest weggeveegd. Ik moest wel gek zijn. Het typisch Belgische camouflagepak leek me bij nader inzien toch ook niet zo'n goed idee.

Zelfs een cameraman vinden bleek een haast onmogelijke opdracht. Zijn er soms geen mannen met ballen meer in deze wereld? Niemand in Europa wil zijn leven riskeren in wat Amerikaanse collega's 'een onbetekenende oorlog in een klein, Afrikaans land' noemen. 'The story is dead' hadden hun hoofdkantoren gezegd.

Uiteindelijk was een Britse cameraman van World Television News uit Londen overgevlogen. Jonathan, die vorig jaar tussen Bosnië en Somalië pendelde, geeft toe dat hij een beetje gek is. Vóór zijn afreis had hij nog snel de liefde van zijn leven gehuwd – achter in een taxi – en is, zo verzekert hij, helemaal uitgerust voor de missie. Hij tovert een flesje sterk ruikende keelsiroop uit een van de vele zakken van zijn overjas – 'om de lijken te kunnen filmen'. Hij laat me zijn voorraad slaappillen en morfinetabletten zien – want hij wil niet in pijn sterven – en trekt alvast zijn kogelvrije vest aan. 'Het is als een afvalrace,' verzekert hij. 'Zoveel collega's zijn al gesneuveld. Ik moet ermee stoppen voor het mijn beurt is.'

Mijn Belgische paspoort verontrust ook hem. We schrikken niet

als de VN-verantwoordelijke even later de vertrekhal binnenstormt en luid mijn naam roept. Radiobericht uit Kigali: 'De Temmerman – advised not to travel, repeat: not to travel!' 'Het Rwandese leger heeft de passagierslijst in handen gekregen,' vertelt de VN-man me later. 'Ze willen je vermoorden. Heel langzaam.'

Mijn knieën knikken en ik blijf lang in de vertrekhal zitten, terwijl mijn collega's opstijgen.

Zo moet het voelen Tutsi te zijn.

De Verenigde Staten openen een luchtbrug naar de tweehonderdvijftigduizend Rwandese vluchtelingen in Tanzania en de veertigduizend vluchtelingen in Burundi. Op 10 mei komt een Ghanese VN-soldaat om het leven als een mortiergranaat op het stadion in Kigali terechtkomt. Ook het Rode-Kruisziekenhuis wordt geraakt. Het ziekenhuis ontslaat sinds 13 april geen genezen patiënten meer, toen bleek dat zij buiten onmiddellijk weer werden opgepakt door moordenaarsbenden met kapmessen. Het kleine aantal mensen dat gered kan worden maakt de hulpverleners gek.

Het voorstel van Boutros Ghali om een vredesmacht van 5500 man naar Rwanda te sturen, wordt op 12 mei afgewezen door de VS en Rusland. Washington heeft bedenkingen vanwege de kosten en de risico's van een rechtstreekse interventie. Het Somalië-effect speelt daar ongetwijfeld een rol bij.

De VN maken op 13 mei melding van een nieuwe massaslachting in de door de regering gecontroleerde stad Gikongoro waarbij zeker achtentachtig studenten om het leven zijn gekomen. 'We zijn bang dat wanneer we toegang krijgen tot andere delen van het land we nog veel meer verschrikkelijke ontdekkingen zullen doen,' zegt de VN-woordvoerder.

'Het Rwandese regeringsleger boekt het ene succes na het andere op het slagveld,' zegt Radio Rwanda op 11 mei. 'In Bugesera heeft het RPF zware verliezen aan manschappen en wapens geleden. In Kigali wist het leger de wijken Remera en Kicukiro te heroveren op de "inyenzi" (kakkerlakken) en het gebied te zuiveren.' De minister van defensie bevestigt dat twee blanke soldaten in Kicukiro sneuvelden. Hij roept de bevolking op stand te houden en loopgraven aan te leggen.

Nairobi, 13 mei

Mijn cameraman stuurt al de hele week beelden door uit Rwanda: van bombardementen op Kigali, ziekenhuiszalen vol gewonden en wegversperringen waar mannen met kapmessen staan. De Interahamwe filmen blijkt een levensgevaarlijke onderneming te zijn. Collega's van ITN werden door een groep milities in een kamp even buiten Kigali omsingeld en bedreigd met stokken en machetes. Hun films zijn in beslag genomen. Zelfs de VN-soldaten moesten machteloos toezien. Jonathan slaagt er wel in Robert Kajuga, de leider van de Interahamwe, te filmen. 'Alles wat gebeurd is in Rwanda is de schuld van het RPF,' zegt deze. 'We verdedigen ons alleen maar.' De lijken van vrouwen en kinderen aan de wegversperringen deed hij af met het excuus dat ze RPF-infiltranten waren: 'RPF-soldaten verborgen kinderen, meisjes en vrouwen in huizen en gaven hun wapens. Zij wilden de wegversperringen aanvallen.' In zijn gezelschap in het Diplomate Hotel bevond zich Georges Ruggiu. De Belg van Italiaanse afkomst – een klein, louche mannetje met een revolver op zak – wordt verantwoordelijk gesteld voor de anti-Belgische hetze op Radio Mille Collines. De premier van de nieuwe interimregering, Jean Kambanda, legt voor de camera de moordpartijen uit als een woedeuitbarsting van het volk, als reactie op de moord op de president door het RPF. De premier voert aan dat de slachtingen allemaal plaatsvonden in de chaos na de dood van de president, vóór zijn interimregering de touwtjes op 9 april in handen nam. Maar Bernard Koushner, voorheen Frans minister van humanitaire zaken, spreekt dit in een interview met Radio Rwanda krachtig tegen. 'Niemand weet wie de presidenten heeft vermoord,' zegt hij. 'Geen excuus kan worden aangevoerd voor de moordpartijen. Jullie zeggen dat het moorden is gestopt maar dat is niet wat ik zie als ik door de stad rijd, met al die verdachte personen, al die mensen die doodsbang gevangen zitten in hotels en huizen. De Rwandese bevolking moet zijn wapens weggooien en de oorlog overlaten aan de soldaten en de politici.'

'Maar de internationale pers is eenzijdig,' voert de interviewer aan.

'Nee,' zegt Koushner, 'een internationale commissie zal beide kanten onderzoeken. Maar wat ik hier in Kigali zie is dat burgers jacht maken op andere burgers. Oorlog is de zaak van soldaten. Hier

zijn het de burgers die doden! Jullie moeten begrijpen dat de Franse publieke opinie walgt van deze wreedheden en spoedig van kant zal wisselen. Jullie moeten eerst de corridor van het hart openen door de handen van de moordenaars te stoppen. En ik zie er hier zovelen, met mijn eigen ogen, duizenden moordenaars, hier in deze stad!'

Volgens de laatste schattingen van de hulporganisaties zijn sinds 6 april vijfhonderdduizend Rwandezen om het leven gekomen, vooral Tutsi's die vermoord zijn door de Interahamwe. Juliana Mukankwaya van de Interahamwe vertelde in een gesprek met het Amerikaanse persbureau AP in Kigali hoe zij met een andere buurvrouw twee buurkinderen had doodgeslagen. 'Ze gaven geen kik omdat ze ons kenden. Ze zetten alleen grote ogen op. Ach, al met al hebben we er zoveel gedood, ik ben de tel kwijtgeraakt.' Volgens de vijfendertigjarige vrouw stond de wezen toch alleen maar een hard leven te wachten nadat hun vaders waren afgeslacht en hun moeders waren verkracht en vermoord.

Op 14 mei meldt de minister van buitenlandse zaken op Radio Rwanda een nieuwe invasie, dit keer uit Burundi. 'Burundese soldaten hebben de grens aan de Bugesera overgestoken en zijn de burgerbevolking aan het afslachten in de zuidelijke regio's,' aldus de minister.

De omroep besluit met een communiqué van 'vertegenwoordigers van de onafhankelijke Rwandese pers'. Zij betreuren de oorlog, 'begonnen door Tutsi-extremisten die hongeren naar de macht'. Zij eisen het vertrek van VN-commandant Dallaire 'vanwege zijn partijdige voorkeur voor het RPF'. Zij vragen de onmiddellijke bewapening van de bevolking en waarschuwen voor RPF-infiltraties in de rangen van het regeringsleger. Nieuwe ambassadeurs moeten volgens hen naar het buitenland worden gestuurd om de oorsprong van het Rwandese conflict uit te leggen. Journalisten moeten gesteund worden bij hun inspanningen om de waarheid te vertellen aan de buitenlandse media en buitenlandse journalisten moeten eerst toestemming krijgen van het ministerie van informatie voor ze met mensen mogen praten.

Ngara (Tanzania), 16 mei

De moessonregen stort zonder mededogen over de kwart miljoen vluchtelingen. Benaco, het grootste kamp ter wereld, verandert na uren van onafgebroken regenval in een modderbad. Het water stroomt in beekjes naar beneden, dwars tussen de gigantische hoeveelheid kleurrijke plastic zeilen door, waaronder de gevluchte Hutu-bevolking schuilt. Ziekten sluipen met de regen de verkleumde massa in. Een groepje mensen staat huiverend in de vroege ochtend rond twee in doeken gewikkelde kinderlijkjes op het kerkhof, dat tegelijk dienst doet als openbaar toilet. De zoveelste slachtoffers van dysenterie. Deze kinderen krijgen in ieder geval nog een begrafenis. Twintig kilometer verderop drijven lichamen van kinderen, mannen en vrouwen als opgeblazen poppen in de Kagera-rivier: de lijken uit Burundi die nu in Tanzania voorbijdrijven. Spoedig zullen zij het Victoria-meer bereiken. De media storten zich gretig op dit spektakel. De Rusumo-brug, waar één dode per minuut voorbijdrijft, is dé trekpleister van Oost-Afrika geworden. Uit alle hoeken van de wereld komen de cameraploegen. Zij filmen de berg machetes aan de grens die de vluchtelingen moesten achterlaten, en de verminkte lichamen die in de waterval naar beneden storten, die tegen de rotsen aan worden gegooid, opnieuw en opnieuw, naakt en naamloos. Zelfs in de dood wordt deze mensen geen rust, geen eerbied gegund. Even, op de brug die de scheidslijn vormt tussen oorlog en vrede, hebben de moordenaars en de vermoorden elkaar ontmoet. Is er een moment van bezinning geweest, een moment van aarzeling of verbijstering?

'De Tutsi's?' vraagt een man die een fles zelfgebrouwen bier aan de mond zet. Hij haalt de schouders op. 'Ik weet niet waar ze zijn. Bij het RPF zeker. Waarom?' Slechts met tegenzin geeft hij later toe dat ze gedood zijn door de Hutu's. 'Zij hebben ze vermoord uit woede, omdat de rebellen kwamen om te doden! Zij hebben zich gewroken!' roept hij kwaad.

Zal ik ooit door deze muur van redeloze verklaringen breken waarmee de moordenaars zich omgeven? Houdt deze man ons de spiegel voor van ons mens-zijn: wrede, door haat en wraakgevoelens verwrongen wezens voor wie het doodmartelen van kinderen de normaalste zaak ter wereld is geworden? Wat moet er gebeuren voor je zover komt? vraag ik me af terwijl ik met een machete in mijn

handen speel. Je moet een vijandsbeeld creëren. Dat is eenvoudig. Het gebeurt dagelijks, ook bij ons. Bijvoorbeeld bij een echtscheiding kunnen twee families, die tevoren bevriend waren, eensklaps als kemphanen tegenover elkaar gaan staan. Onmiddellijk ontstaan twee kampen, wij en zij, die elkaar met laster en halve waarheden bekladden. Individuele gevoelens worden – uit naam van solidariteit – ondergeschikt aan die van de groep. Anders ben je een 'verrader'. Het is alsof mensen in moeilijke situaties bij elkaar troost en steun zoeken, er behoefte aan hebben zich op zo'n moment als een groep te manifesteren.

De stompe rand van de machete glijdt langs mijn vingers.

Maar om je vijand in totale onverschilligheid dood te martelen, moet je een stap verder gaan, denk ik. Je moet de ander depersonaliseren. Je moet hem als een gevaarlijk beest zien, of als verfoeilijk ongedierte. Of je moet je als een soldaat in een oorlog voelen: het is ik of de tegenstander.

Dat alles zou nog te begrijpen zijn als die tegenstander geen weerloos kind was, geen vrouw die op haar knieën smeekt om haar leven, of een buur waar je jarenlang vreedzaam mee hebt samengeleefd. Of misschien is het wel iets totaal anders. Misschien is het wel één of andere onweerstaanbare drang om het monster dat in ons gevangen zit los te laten: het beest dat we angstvallig opgesloten houden en wegdrukken met morele waarden en bezwaren, omdat we het niet kennen, het monster dat wakker wordt als alle luxe wegvalt, als het nog slechts om overleven gaat? Ik plant de machete met een harde slag tussen mijn voeten: ik wil het niet kennen.

'Er zijn veel mensen hier die gedood hebben,' fluistert Alexander, student uit Kigali, terwijl we vanaf een heuveltje uitkijken over de vluchtelingen-stad. 'Het grootste deel van de mannen', hij pauzeert even als om zijn woorden kracht bij te zetten, 'het grootste deel heeft meegedaan. Ze zijn hierheen gekomen omdat ze bang waren zelf gedood te worden door de rebellen van het RPF. Maar er zitten ook mensen tussen die onschuldig zijn, die niets gedaan hebben,' voegt hij er haastig aan toe. Alexander zag hoe zijn vader werd afgemaakt aan één van de wegversperringen onderweg. 'Ze vroegen hem zijn identiteitskaart en daarop stond dat hij Tutsi was. Ze hebben hem doodgehakt.' Zijn moeder, een Hutu, en hijzelf bleven gespaard. De confrontatie met de moordenaars in het kamp

is voor hem een dagelijkse nachtmerrie. 'Die met de rode trui, die met het zwarte jack op de motorfiets, die met de blauwe pet en die daarnaast met de rode pet,' wijst hij ons één voor één de kopstukken van de moordpartijen, met naam en functie, aan. Het zijn goed geklede mannen, echtgenoten, vaders, die vermijden in de camera te kijken. Beeld ik het me weer in dat ik triomf zie glinsteren in hun ogen?

'De moordpartijen waren meestal georganiseerd door de leiders van de communes en de prefecturen, de burgemeesters en de prefecten gaat Alexander door. 'Zij riepen de mensen op hun machetes te grijpen en de anderen te doden. Sommigen deden mee omdat ze bang waren ook vermoord te worden. Het merendeel doodde uit haat. Zij werden aangemoedigd door de radio om te doden. "Dood! Dood!" riep die. "Jullie moeten de graven vullen!"'

Alexander zal wel nooit vermoeden welke vitale informatie hij me die avond doorspeelde, toen de zon na dagen van zware regenval van onder het wolkendek verscheen en de stad even oplichtte. Alsof hij een gordijn optilde en me een glimp liet werpen op die andere wereld, die achter de muur. Natuurlijk: ik moet naar hun radio luisteren!

Radio Mille Collines roept de plaatselijke autoriteiten op aan de wegversperringen te staan en wapens te verspreiden onder de bevolking om zichzelf te verdedigen. 'Laat de mensen op het land werken en vechten tegelijkertijd. Dat is guerrilla-oorlog. Zoek je vijand en vecht tegen hem in plaats van te vluchten.' En later: 'Er is één ding dat de rebellen niet voorzien hebben. Ze dachten dat ze bij het binnenmarcheren van Kigali hier en daar hun aanhangers zouden zien. Maar de bevolking in commune en prefectuur reageerde snel en de brigades van de Inkotanyi werden onder de voet gelopen. Zij die putten hadden gegraven om Hutu's in te begraven waren diegenen die erin begraven werden. Dat is hoe de zaken gingen – snel!'

Middernacht

'Ik snap niet dat niemand die Radio Mille Collines stopt,' roept de Nederlandse minister voor ontwikkelingssamenwerking, Jan Pronk, niet-begrijpend uit. Het is middernacht en we zitten in de

kantine van de Italiaanse bouwmaatschappij die in Ngara de asfaltweg naar de rest van de wereld aanlegt. Pronk is pas terug uit Kigali, waar zelfs de schare Nederlandse journalisten hem niet meer durfden te volgen. Hij schat het dodental in Rwanda intussen op vijfhonderdduizend. Zijn analyse van de gebeurtenissen is scherp en onomwonden. 'Ik kan alleen maar vaststellen dat de aanslag op president Habyarimana gepleegd is door kringen rondom hemzelf en niet door het RPF. Uit de volgorde van de gebeurtenissen leid ik af dat de aanvallen zijn begonnen door de presidentiële garde, de gendarmerie en de Interahamwe, en dat overal tegelijk in het land.' Het bloedbad was van tevoren gepland, betoogt Pronk. 'Mensen gingen naar huizen van de oppositie en de Tutsi's. Daar is selectief gemoord. Dat kan alleen maar als er een plan is, als er lijsten zijn. Mijn grote vraag is: wie heeft het signaal gegeven en hoe is de communicatie tot stand gekomen? Dan kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat er ergens nog een onbekende macht is, iemand die aan de touwtjes trekt die we nog niet kennen.'

Pronk is voorstander van een uitbreiding van de VN-macht naar 5500 man, 'niet met een interventie-mandaat maar met een protectie-mandaat'. Hij pleit voor een bestand, eventueel 'partiële wapenstilstanden voor specifieke punten om mensen die als gijzelaars ergens gevangen zitten in veiligheid te brengen'. Hij kan zich voorstellen dat het land tijdelijk in tweeën wordt opgesplitst vóór er een definitieve politieke oplossing komt. Vooral wil hij de opbouw van een constructieve oppositie stimuleren 'zodat er naast de regering nog een gesprekspartner is – ook voor het RPF'. Ten slotte wil hij een oorlogstribunaal dat moet oordelen over de verantwoordelijkheid van alle betrokken partijen. Want dat de rebellen ook geen lieve katjes zijn, gelooft hij best.

Ngara, 17 mei

De natuur die zich weids uitstrekt voor mijn tentje ruikt fris en nieuw na de regen van de afgelopen dagen. De eindeloze, ongerepte vlakten van Tanzania contrasteren fel met het overbevolkte buurland waar de perceeltjes als een bonte lappendeken over de heuvels liggen. De oorlogen en vluchtelingencrisissen in de ministaatjes Rwanda en Burundi doen veel vragen rijzen over het nut van het behoud van de koloniale grenzen. Absurd en onhoudbaar lijkt een

eeuw later die kunstmatige opdeling van een continent door de blanke heersers. In de grond van de zaak is alles een probleem van de oude koloniale grenzen, analyseert de Nigeriaanse schrijver Wole Soyinka het Rwandese drama. 'De kaart van Afrika moet opnieuw worden getekend. De verschrikkingen zijn een te hoge prijs voor een hoogdravend en eigenaardig idee als de onschendbaarheid van grenzen. Hoe kunnen we accepteren dat in enkele weken tijd een kwart miljoen mensen worden uitgemoord voor het behoud van grenzen die niet eens de onze zijn? Helaas zijn de Afrikaanse leiders zo geconcentreerd op het behoud van hun macht en hun gezag in deze door het kolonialisme geschapen vijvers, dat zij nooit echte aandacht hebben geschonken aan de mensen die in de vijver gevangen zitten.'

Ik ben door het delegatiehoofd van UNHCR uit het tentenkamp van de hulpverleners gegooid. Zij wil geen journalisten in haar buurt, en zeker geen die vervelende vragen stellen over mogelijke massamoordenaars aan wie de VN asiel, eten en drinken geven; of over mogelijke verantwoordelijken van massamoorden die ze belangrijke posten geven bij de bedeling van voedsel en water. 'Wij laten in het Westen toch ook onze gevangenen niet doodhongeren?' roept een man van UNHCR verontwaardigd. Ik wil antwoorden dat dit geen gevangenen zijn, dat dit mensen zijn die *vrij* rondlopen tussen hun slachtoffers, die de van hun slachtoffers geplunderde waren verkopen op de markt en die ongestoord – via Dar es Salaam of Nairobi – naar het Westen kunnen vliegen. Maar ik zwijg, pak mijn biezen en ga onderdak zoeken bij de Italianen.

'Het besef dat zich onder de mensen die we bijstaan ook moordenaars bevinden, maakt het zeer moeilijk om onze motivatie hoog te houden,' zegt Panos verontschuldigend. 'Het is al moeilijk genoeg om zo'n menigte elke dag te bevoorraden,' krijg ik te horen. Met politiek kunnen en willen de hulpverleners zich niet bezighouden. Een aantal VN-mensen weigert zelfs gewoon in te zien dat zich onder deze mensen moordenaars bevinden. Voor hen is het RPF alleen verantwoordelijk voor de slachtpartijen.

'Onzin natuurlijk,' zegt de informatie-verantwoordelijke. 'Dit is geen bevolking die op de vlucht is voor massamoorden. Er zijn nagenoeg geen gewonden. Zij arriveren met hun kinderen en al hun bezittingen – zij hebben blijkbaar de tijd gehad om in te pakken – en

zij zien er niet getraumatiseerd uit.' Maar dat durft hij niet hardop te zeggen.

En dus neemt een Scandinavische veiligheidsofficier elke dag de journalisten mee naar de 'nieuwe arrivés'. Hij laat ze uitgebreid luisteren naar hun verhalen: over rebellen die mensen bijeenroepen voor een 'veiligheidsvergadering' en hen vervolgens met machetes afmaken. 'Hoe zijn jullie dan ontsnapt?' vraag ik terloops. 'We zijn vertrokken voor de rebellen kwamen,' zeggen de nieuwkomers. 'Dan hebben jullie het niet zelf gezien?' Waarop heftig: 'We hebben het wél gezien!' Na weer een nieuwe groep en weer hetzelfde verhaal dat door de veiligheidsagent gewetensvol opgetekend wordt, merk ik dat de Tanzaniaanse chauffeur aan het lachen is. 'Die laatste was niet eens een Rwandees,' merkt hij op. 'Het is de overste van het dorp hier.'

'De rebellen doen blijkbaar een grondige schoonmaak,' noteert de veiligheidsagent van UNHCR later in zijn rapport. 'Ze laten geen gewonden in leven.' Waarom was hij er niet toen de Tutsi's aan de grenzen werden afgeslacht? wil ik vragen. Waarom onderzoekt niemand waar de lijken in de Kagera vandaan komen? Waarom praat ook niemand met de gewonde Tutsi's die doodsbang in een apart kamp in het moeras zitten? Maar weer zwijg ik.

Een Rwandese vrouw in Benaco, die in Duitsland studeert, legt haar eigen waarheid naast die van haar medevluchtelingen. Zij vertelt dat zij op bezoek was in haar land toen de hel losbarstte. Ze dook onder bij een Hutu-gezin. 'De mensen vluchtten vóór het RPF binnenviel,' vertelt ze. 'Er werd hun verteld dat de rebellen hen zouden doden. Toen we bij de rivier aankwamen weerklonken in de verte geweerschoten. Iemand riep dat het de rebellen waren. Daarop is paniek ontstaan. Enkele mensen verdronken.'

'We moeten naar de andere kant,' zeg ik tegen mijn collega. 'Als we geloofwaardig willen zijn, moeten we ter plaatse gaan kijken.'

In een kleiner kamp verderop lijken de vluchtelingen gematigder, meer vatbaar voor rede. 'De Belgen zaten op de luchthaven toen het vliegtuig van de president neerstortte. Het is vanzelfsprekend dat zij het gedaan hebben,' zegt een onderwijzer. Ja, maar ook de soldaten van de presidentiële garde zaten er, voer ik aan. Zij hadden er toch ook belang bij dat de Arusha-akkoorden niet werden uitgevoerd. 'Wat jullie denken is niet wat de rest van de wereld denkt.' Een stilte

valt. Ik voel de verwarring, de verbijstering, alsof hun wereldbeeld wordt aangetast. *'Mais c'est impossible!'* kreunt dan de onderwijzer. De presidentiële garde kan toch de president niet hebben neergeschoten! 'Wie zegt dat, van de presidentiële garde?' wil hij later weten. 'De Nederlandse minister Pronk bijvoorbeeld.' De groep overlegt, wikt en weegt en dan komt de onderwijzer met een voor iedereen aanvaardbaar antwoord: 'Maar Nederland is toch een buurland van België. Dus steunen de Nederlanders de Belgen!' De omstanders knikken, blij dat ze de nieuwe brok informatie hebben weten te plaatsen.

De Veiligheidsraad gaat op 18 mei akkoord met het zenden van 5500 extra VN*-soldaten naar Rwanda. Nigeria, Tanzania en Ghana hebben al soldaten beloofd. Op 19 mei komen zeker dertig patiënten in het ziekenhuis in Kigali om het leven bij een mortieraanval.*

Kibungo (Rwanda), 20 mei

Alleen de straathonden zegevieren in Rwanda. In hordes jagen ze door de verlaten dorpen, sleuren de wekenoude lijken uit de huizen en verscheuren de restanten. Het lijkt een wansmakelijke griezelfilm: de bergen lichamen die opgestapeld liggen achter deuren en huizen, in kerken en scholen, tussen sorghumvelden en bananebomen. Je rijdt over de weg en moet plots uitwijken voor een schedel, een been, een bundeltje mens. Je duwt een deur open en gaapt in een berg lijken. Je wandelt door een achtertuin en vindt hele families uitgemoord: mannen, vrouwen en kinderen met afgehakte ledematen, vastgebonden of de armen in wanhoop gespreid. Alleen de geur is echt. De alles doordringende geur van dood en verrotting die op de heuvels en in de dalen hangt. Zij achtervolgt ons tijdens onze tocht door de oostelijke provincie Kibungo en later door de buitenwijken van Kigali. Zelfs Tony, onze RPF-gids, komt om mijn eau de cologne vragen. 'Dit krijgen we nooit gepubliceerd,' brommen de fotografen die hun zakdoeken om de neus gebonden hebben. Zij fotograferen een tiental lijken rond een auto in de zijberm. Een man is half door de voorruit gegooid. 'Niemand in Europa wil dit zien. Je kunt hoogstens een detail tonen: een arm, of een T-shirt van Santana met een kinderhoofd eruit.'

De overlevenden in het dorp Rubanda lopen verwezen met ons

mee van boerderij naar boerderij. Daar is het huis van Kagambira, wijzen ze: vijftig lijken, daar dat van Shamukiga: veertig lijken, daar dat van Mushoza: twintig lijken. En dan hebben we het meer nog niet gezien: 'Duizenden en duizenden lijken!' Van de twaalfduizend Tutsi's in Rubanda hebben maar vijfhonderd de slachting overleefd.

'Kun je dan nog in God geloven?' vraag ik handelaar Emmanuel, die bij zijn terugkeer zijn vrouw, moeder, broers, zussen en dertien van zijn kinderen dood vond. 'Ja,' zegt hij peinzend. 'Want Hij heeft me gered.' Gelooft hij dan dat God de rest van zijn familie gestraft heeft? Hij raakt in verwarring, zegt dan: 'Nee, nee, God vergeeft iedereen.' Ook de moordenaars? Het wordt hem te moeilijk. 'Ik moet in God geloven,' zegt hij verdedigend. 'Wraak nemen heeft geen zin. Dan stopt het nooit. De moordenaars moeten berecht worden door de autoriteiten.' Door welke autoriteiten, wil ik vragen. Maar ik houd mijn mond.

De overlevenden van Rubanda zijn pas de afgelopen week, sinds de rebellen hun dorp veroverd hebben op het regeringsleger, uit hun schuilplaatsen in het moeras gekomen. Sommigen komen uit het struikgewas te voorschijn als ze ons, blanken, zien. Zij huilen tegelijk van opluchting om hun redding en van verdriet om de herinnering aan hun familieleden die vermoord zijn.

'De moordenaars waren buren, vrienden.' De dorpelingen schudden het hoofd vol onbegrip. 'De meerderheid van de Hutu-bevolking hier heeft meegemoord. Vrouwen en kinderen joelden en schreeuwden: "Aoeaoe, daar zitten ze! Aoeaoe, daar lopen ze!" '

Zij vertellen dat al de ochtend na de aanslag op de president de plaatselijke autoriteiten pamfletten uitdeelden waarin ze de bevolking opriepen hun machetes te grijpen en de Tutsi's te vermoorden. Ik leer dat de Interahamwe de jeugdbewegingen waren van de voormalige eenheidspartij MRND. 'De Interahamwe zijn opgericht in 1992, met de invoering van het meerpartijensysteem,' zegt Viateur. 'Zij kregen militaire training in de bossen van Gishwati, Nyungwe en Mutara en in de kampen van het regeringsleger. Vaak, als ze dronken waren, sloegen ze vulgaire taal uit en dreigden ze alle Tutsi's om het leven te brengen. Maar tijdens de slachting waren ze bloednuchter.'

De puzzel wordt alsmaar duidelijker. En alsmaar lelijker. Het is duidelijk dat zich hier een zorgvuldig voorbereid holocaust-scenario

heeft voltrokken, dat een groep mensen heel bewust het monsterplan, de definitieve oplossing voor het Tutsi-probleem, heeft uitgetekend, en dat dat dezelfde mensen zijn die nu proberen de waarheid te vertekenen, die de massamoorden ontkennen of ze op het conto van de andere kant schuiven.

Meer verse lijken liggen langs de weg naarmate we het front nabij Kigali naderen. De weg naar Nyamata is bezaaid met achtergelaten bagagestukken, schoolschriften, schoenen, met bloed doorweekte kleren en een enkele verscheurde bijbel. De Tutsi's hier waren in maart 1992 al aangevallen door Interahamwe-bendes. Vele werden toen gedood. Nyamata zelf, op dertig kilometer van Kigali, werd pas enkele dagen geleden ingenomen door de rebellen. In de verte roffelen de bombardementen. Dichter bij het front kunnen we niet: de brug naar Kigali zou zijn opgeblazen.

De overlevende Tutsi's van Nyamata, ongeveer één tiende van de oorspronkelijke bevolking, scharen zich angstig rond het rebellenkamp in het voormalige Italiaanse weeshuis. Zij durven zich slechts in een straal van één kilometer om dat weeshuis te bewegen, uit angst voor achtergebleven Interahamwe. Honderden zwaargewonden liggen in het hospitaaltje van de Italiaanse zusters, nu gerund door een dokter van het RPF. Weer loop ik langs rijen vrouwen en kinderen met hakwonden in hoofd, nek en schouder. Weer luister ik naar de gruwelverhalen van losgeslagen militiebendes en buren die plots veranderden in moordenaars. Ik noteer het niet eens meer als de vijfentwintigjarige Claudine vertelt hoe de Hutu-bendes haar linkerhand afhakten en haar schouder en nek openreten. Drie weken lang lag ze zonder hulp in het moeras. Op miraculeuze wijze heeft ze de verwondingen overleefd. Maar haar geest is verward en ze kijkt met verschrikte ogen als we haar vragen of ze naar haar dorp terugwil. 'Alleen als de Interahamwe weg zijn,' fluistert ze.

De avond valt. Een kleine jongen in een veel te groot hemd slentert langzaam door de ruïnes van de kerk van Nyamata. Hij heet Olivier, is elf jaar en de enige overlevende van zijn familie. Binnen ruikt het naar dood. De houten banken liggen kriskras over de met roet bedekte grond en het dak toont honderden gaten van granaatinslagen. Twee bergen met bloed doorweekte kleren liggen voor de ingang. 'Duizenden mensen hadden toevlucht gezocht in de kerk,' vertelt een inwoner. 'Maar het leger en de Interahamwe hebben gra-

naten naar binnen gegooid en iedereen afgemaakt met geweren en machetes. Daarna hebben ze hen uitgekleed en met bulldozers begraven.'

Achter de kerk ligt een reusachtig massagraf. Een schedel steekt uit de aarde. Olivier brengt me een vernield kruisbeeld. De Interahamwe hadden het op de grond gegooid en platgetrapt, gebaart hij. Het kapotte Christus-gelaat lijkt op de kop van een geit. We zitten zwijgend in het donker voor de hoop kleren.

Zacht vertelt Olivier hoe hij op zolder klom toen de bendes kwamen. Vandaar zag hij hoe zijn hele familie werd uitgemoord door de buren, Nkuriri, Munyentisari en Ngaruye. Drie dagen lang bleef hij verlamd van de angst op zolder zitten. Tot hij honger kreeg en naar beneden klom, op zoek naar eten. Maar de buren hadden hem gezien en zaten hem achterna met stokken en hakmessen. Toen kwamen de rebellen en schoten zijn achtervolgers dood. 'Als ik schoten hoor, ben ik bang,' zegt hij, de handen voor het gezicht geslagen. Het liefst wil hij terug naar school. Maar de leraren zijn weg. En hoeveel van zijn klasgenootjes nog leven, weet hij niet.

We slapen in het weeshuis, waar het aantal kinderen elke dag stijgt. De directeur wist het tehuis te beschermen door het leger dertig miljoen Rwandese frank te betalen. Maar later vluchtte hij zelf naar Burundi. Zelfs de kleinsten beseffen wat er gebeurt. 'Ze doden de Tutsi's omdat ze denken dat het rebellen zijn,' zegt Jean ernstig. Maar vrouwen en kinderen kunnen toch geen rebellen zijn? Hij denkt even na en zegt dan: 'Ze doden de vrouwen en kinderen van de Tutsi's omdat ze denken dat ze de rebellen helpen.' Later vertellen de kinderen hoe de rebellen bij hun intocht alle inwoners verzamelden op de binnenplaats van het weeshuis. 'Ze vroegen de moordenaars aan te wijzen. Een Hutu-man trad naar voren, hij gaf zichzelf en vervolgens negen anderen aan. Zij werden doodgeslagen met stokken.' Ze wijzen naar de opgehoopt zandheuvels achter het Maria-grotje waar ze begraven liggen.

We zitten met de rebellen rond het kaarslicht. Ik heb het enige bed gekregen. De mannen slapen met zijn tienen op zes matrassen. 'Als we Kigali ingenomen hebben, geef ik jullie een suite in het Meridien Hotel,' lacht onze gids Tony. Het verhaal van de kinderen laat me niet los. Ja, er zijn wraakacties geweest, geeft de RPF-dokter later toe. 'Wij kunnen de woede van het volk niet in bedwang houden.'

Het gezang van de kinderen stijgt op uit de eetzaal als we de volgende ochtend wegrijden. Het klinkt bijna hemels over het Mariagrotje en de kerk van Nyamata, over de sorghumvelden en bananenplantages waar de lijken wegrotten.

Olivier verdwijnt als een kleine, wuivende stip aan de horizon.

Het RPF verovert op 22 mei, na drie dagen felle strijd, de luchthaven, de strategische Kanombe-basis van het regeringsleger en de residentie van wijlen president Habyarimana. De autoriteiten van Oeganda hebben intussen in drie districten die aan het Victoria-meer grenzen de noodtoestand uitgeroepen vanwege de tienduizenden rottende lijken die via de Kagera-rivier op de Oegandese oevers van het meer zijn aangespoeld. Zij vermoeden dat er meer dan veertigduizend lijken zijn.

Op 24 en 25 mei houdt de VN-commissie voor mensenrechten een speciale zitting over Rwanda in Genève. De commissie neemt een resolutie aan waarin de moordpartijen worden beschouwd als genocide, en stuurt een speciale rapporteur naar Rwanda om de misdaden te onderzoeken.

Radio Mille Collines stelt het verlies van de luchthaven voor als een kleine tegenslag. 'De oorlog gaat door, dat is het belangrijkste,' roept de journalist uit. 'Iedereen moet begrijpen waarvoor hij of zij vecht. Ik zag duizenden jongeren op straat die een militaire training volgden om de rebellen te bevechten. In alle communes, waar je ook bent, volg militaire training want we moeten ons land bevrijden van die Oegandezen die ons willen inlijven bij Oeganda. Jullie hebben werktuigen nodig om te vechten tegen de dieven die van ver komen en jullie bananen opeten. Wat er ook gebeurt, we moeten de rebellen uitroeien in dit land. Met dat doel moeten we als één man opstaan en vechten, zelfs in Zaïre, en niet bij de pakken blijven neerzitten.'

Kigali, 25 mei

De bombardementen in Bosnië op CNN vermengen zich – als in stereo – met de bombardementen buiten. Plots een krachtige dreun die het Meridien Hotel op zijn grondvesten doet trillen en ons allen tegen de grond gooit. Alex van de BBC ligt als een meisje te gieche-

len. Het is zijn eerste oorlog, zijn omroep is in staking en hij vraagt zich af waarom hij in hemelsnaam is meegekomen.

We zijn zopas vanuit het oosten de stad binnengereden, aanvankelijk eerst naar de luchthaven die nu stevig in handen is van de rebellen. Daar had Tony ons achtergelaten. Op de luchthaven slapen bleek te gevaarlijk. Het risico op bombardementen bleef groot. 'Pas op voor de Interahamwe,' had hij me toegeroepen toen hij wegreed. 'Ga niet naar de andere kant!' Waar zit de andere kant? wou ik nog vragen maar het VN-konvooi dat ons naar het hotel bracht, zette zich al in beweging. De straten in het deel van de stad dat we doorkruisten, waren leeg. Huizen waren verwoest en winkels geplunderd. Het korte bestand tijdens onze intocht, zo vernemen we later, had te maken met het bezoek van de speciale VN-gezant.

CNN maakt reclame voor trimtoestellen. De bombardementen en beschietingen buiten gaan door. 'Het zijn uitgaande mortiergranaten,' stellen de collega's gerust. Tussen de struiken vóór het hotel zitten soldaten van het RPF achter hun luchtafweergeschut. De respons van de andere kant is zwak. Af en toe vallen er geweerschoten. Op de gang klinkt het geluid van huilende kinderen. Het hotel is al bijna twee maanden een schuilplaats voor enkele honderden vluchtelingen. De trappen en gangen liggen vol etensresten. Er is geen water en de toiletten verspreiden een kwalijke geur. Tweehonderd meter verderop zitten de regeringstroepen. Ik bid dat het front vannacht niet verschuift. We barricaderen met bedden het raam waarin een kogelgat gaapt, en ik val in een korte, onrustige slaap, verstoord door het geluid van de oorlog.

Op dezelfde manier had ik in september 1990 in een bunker op Jaffna, Sri Lanka, naar de toorn van de reus – de regering in Colombo – tegen het opstandige Tamil-volk geluisterd. Zo had ik ook in de eerste weken na het vertrek van de Somalische dictator Siad Barre naar de euforie en de anarchie van een lang verdrukt volk geluisterd. En meer dan twee jaar later naar de wrede straf van de Grote Broer uit het Westen. Het is mij ontelbare keren uitgelegd: dit is een machinegeweer, dat zijn pistoolschoten, zo klinken granaten, luchtafweerraketten en precisiebommen. Maar het is alsof ik het niet wil onthouden. Zoals ik ook de oorlogslogica niet wil begrijpen, de oorlogstaal die overal en in alle kampen komisch gelijk klinkt. Altijd hebben leiders redenen en vijanden gevonden om oorlog te voeren.

Altijd hebben ze bij hun respectievelijke bevolkingen voldoende haat en angst voor die vijand weten op te wekken om hen de noodzaak van oorlog te doen inzien, om hen massaal te mobiliseren en als kanonnevlees naar het front te sturen. En is die beweging eenmaal op gang gekomen, en de oorlog begonnen, dan is die niet meer te stoppen. Dan gaat het er alleen nog om deze koste wat kost niet te verliezen.

Maar Rwanda vormt een uitzondering. Hier is het niet het luchtafweergeschut van de RPF-rebellen buiten, of het zwakke wederwoord van de regeringssoldaten, dat me afschrikt. Het zijn de machetes van de 'Interahamwe' en 'Impuzamugambi' aan de barrières die me verontrusten. Om deze oorlog te begrijpen moet ik in hún ziel doordringen, moet ik naar hún oorlogstaal luisteren.

Amahoro-stadion, 26 mei

De Ghanese Blauwhelmen in het Amahoro Hotel–het VN-hoofdkwartier in Kigali–zitten verveeld een oude Oegandese krant door te bladeren. Zij komen nog nauwelijks de straat op. Voor twaalf dollar per dag willen zij hun leven niet riskeren. Buiten dreunen de bombardementen met hardnekkige regelmaat over de verlaten stad. Niemand in het hotel kijkt nog op of zoekt dekking. Niemand herinnert zich zelfs wanneer precies die bom in de zijmuur insloeg. De ruiten in de linkervleugel liggen aan diggelen en de witte VN-busjes rondom zijn uitgebrand. Voor de VN-soldaten lijkt de dagelijkse zoektocht naar water en eten de voornaamste bekommernis geworden. Zij sjouwen met emmers de trappen op en af om het regenwater uit de afvoerpijpen op te vangen: vandaag kunnen ze zich in ieder geval weer wassen. De watertankwagen komt door de onafgebroken gevechten al dagen niet meer langs. En ook het bevoorradingsvliegtuig van de Canadese luchtmacht blijft voor onbepaalde tijd weg.

Ik heb uren de tijd om de activiteiten van de Blauwhelmen te observeren. Het VN-commando heeft zopas ontdekt dat er zich Belgen onder hun gasten bevinden. Het had het effect van de vondst van een virus in een computersysteem. 'Jullie horen hier niet te zijn,' schreeuwt de persvoorlichter, majoor Plante. 'Of wil je dat ik jullie in het centrum van de stad gooi en toekijk wat er gebeurt?' We krijgen te horen dat onze aanwezigheid iedereen in gevaar kan brengen,

dat het Amahoro-stadion zal worden gebombardeerd als het regeringsleger van ons verblijf lucht krijgt, dat VN-soldaten al met het mes op de keel bedreigd zijn aan de barrières: als ze Belgen escorteerden, zouden ze het lot van de Belgische Blauwhelmen ondergaan!

Ze willen ons op de eerstvolgende vlucht naar Nairobi zetten. Tot dan zitten we buiten, in de regen, te midden van de bombardementen. Niemand wil ons terugbrengen naar het hotel. Niemand geeft ons zelfs een kogelvrij vest, hoewel volgens de regels niemand nog zonder bescherming naar buiten mag. Regelmatig komt Plante zijn woede luchten. 'Domme idioten,' sist hij. Of: 'Ik geef jullie een goede raad: verdwijn!'

Een gewonde man, die zit te bloeden voor de poort, zorgt even voor afleiding. De man zegt voor 'Interahamwe' te zijn uitgemaakt en door een woedende menigte te zijn toegetakeld. De Ghanezen lopen met hun camera's de straat op. Zij fotograferen zijn met hakwonden doorkliefd gelaat en haasten zich dan weer naar binnen. Uiteindelijk brengen enkele journalisten hem naar het kleedhokje onder de tribune van het overvolle Amahoro-stadion, waar een Rwandese dokter met een minimum aan middelen een ellenlange stroom patiënten zit te behandelen.

Hulpeloos loopt sergeant Richard Gyawu te ijsberen naast zijn ambulance. De wagen, waarvan de achterruit kapotgeschoten is, verspreidt een ondraaglijke geur van verrotting. Op de achterbank liggen een man en twee kinderen te sterven. 'Ze hebben drie dagen langs de kant van de weg gelegen,' zegt de Ghanese arts. 'Hun ingewanden zijn door een inslaande bom eruit gegooid.' Het duurt meer dan een uur voor de sergeant toestemming krijgt van de rebellen om hen naar het Rode-Kruishospitaal te brengen. Maar in het enige nog functionerende ziekenhuis in de stad wordt al drie dagen niet meer geopereerd: dokters en verplegend personeel schuilen voor de aanhoudende bombardementen.

Te midden van de waanzin probeert de speciale VN-gezant vergeefs een bestand te bereiken. In zijn gepantserde wagen rijdt hij van Mulindi naar Gitarama, van de rebellen naar de interimregering en het leger. Maar iedereen weet dat een bestand het moorden niet zal stoppen, dat de uitroeiing van de Tutsi's in de gebieden gecontroleerd door de regering – het zuiden en westen van het land – zal

doorgaan. De Interahamwe, die verantwoordelijk zijn voor het merendeel van de doden, zijn niet betrokken bij de gesprekken.

Of misschien rest de VN alleen nog maar wat te rommelen in de marge: de enkele honderden vluchtelingen die gevangen zitten in vijandig gebied in veiligheid te brengen, aanwezig te zijn in de hel. Als getuige van de machteloosheid van de internationale gemeenschap.

In de late middag worden we 'bevrijd' door de rebellen. Zij brengen ons naar Kanombe. Tot een week geleden was dit het grootste kamp van het regeringsleger. Nu bedienen de rebellen zich rijkelijk van het Franse, Amerikaanse en Russische oorlogstuig. Vlakbij ligt het presidentshuis: een kitscherig interieur met veel Lourdes-prenten en Mariabeelden. Op de zolder is zelfs een heuse kapel ingericht met een zwarte Christusfiguur en de verschillende staties van de Calvarietocht. In de achtertuin ligt het neergestorte vliegtuig: een zwijgende getuige van de nachtmerrie die volgde en die niemand kon beletten. Wie heeft de bewuste raketten afgevuurd? Het antwoord op die vraag is zo cruciaal in deze oorlog en toch lijkt niemand nog echt een onderzoek te willen. Zelfs Frankrijk hult zich in stilzwijgen, ook nadat het land drie onderdanen verloor bij de aanslag en zijn soldaten drie dagen na die aanslag bij het wrak mochten.

Collega's komen terug uit Gitarama, waar de interimregering zich bevindt. De weg naar het zuiden, naar Butare en verder westwaarts, naar de Zaïrese grens, is één grote mensenmassa, melden zij. Het Rode Kruis spreekt van een half tot twee miljoen vluchtelingen. De machtsovername door de rebellen dreigt tot een leegloop van het land te leiden.

Radio Mille Collines doet een vurige oproep aan de bevolking om op de post te blijven en te vechten voor het moederland. 'God heeft Rwanda geschapen in het hart van Afrika. Wij zijn Rwandezen en wij kunnen niet ons land uitgedreven worden door buitenlanders die beweren dat ze Rwandezen zijn. Iedereen, van een kind dat kan spreken tot een oude man die een stok kan vasthouden, moet de rebellen opsporen. Grijp stokken, hamers, speren, bijlen en machetes! Hak ze in stukken! Die kakkerlakken, die vijanden van de democratie, toon dat je jezelf kunt verdedigen! Steun je soldaten! Lafaards worden door iedereen geminacht, dappere

mensen gerespecteerd. Ik roep allen op die naar Tanzania gevlucht zijn niet te wanhopen. Doe elke ochtend en avond militaire oefeningen en jullie zullen wapens krijgen om jullie land te bevrijden. Onze francofone vrienden zullen ons kogels, granaten en oude geweren geven en als de Tutsi's niet oppassen zullen we hen allemaal afmaken.'

Kigali, 27 mei

Op de tocht naar het Meridien Hotel worden we onder vuur genomen. Van vlakbij ratelen geweren. We aarzelen niet langer: zonder escorte rijden we de stad uit. Maar de chauffeur vergist zich in de weg en we komen in een zwaar belegerde straat terecht. Zwarte baretten staan ons op te wachten. Ik voel mijn hart in de keel kloppen. De Franse collega's springen uit de auto. Zij stappen onbevreesd op de troepen af en maken dan lachend een OK-teken: het blijken rebellen te zijn, met baretten van de presidentiële garde op hun hoofd. Maar ik heb er genoeg van. Ik wil weg. We razen door de verlaten en geplunderde buitenwijken, door de dorpen waar de straathonden voortjagen, door de in bloed verzopen heuvels. We rijden weg uit het land van de dood.

Pogingen van de VN om burgers die gevangen zitten achter de frontlinies te evacueren verlopen moeizaam. Ondanks beloften van beide partijen moet de evacuatie op 28 mei en op 3 juni worden stopgezet vanwege beschietingen. Op 3 juni wordt de stad Kabgayi vlak bij Gitarama ingenomen door de rebellen.

Vier dagen tevoren waren daar volgens de hulporganisaties nog vijfhonderd mensen afgeslacht.

De mensenrechtenorganisatie African Rights valt het VN-beleid in Rwanda aan. Het zou zijn ingegeven door een misvatting over de volkerenmoord. De pogingen van de VN om een staakt-het-vuren te bereiken werken alleen maar voortzetting van de moordpartijen in de hand, betoogt de organisatie. In geval van een bestand krijgen de milities namelijk vrij spel bij hun volkerenmoord op de Tutsi's. De VN zouden zich te veel laten leiden door Frankrijk, een bondgenoot van het voormalige regime. Door een bizar toeval zat Rwanda op het moment van de aanslag in de Veiligheidsraad en kon de minister van buitenlandse zaken er een schandelijke toespraak houden waarin hij

de Tutsi's de schuld gaf, aldus de organisatie. African Rights pleit ervoor dat VN-*troepen stadions en andere openbare gebouwen bewaken waar duizenden Tutsi's en leden van de Hutu-oppositie hun toevlucht hebben gezocht. De organisatie stelt ten slotte vast dat het* RPF *gevangen genomen Hutu-moordenaars standrechtelijk executeert maar dat de burgerbevolking relatief veilig is in het rebellengebied.* VN-*troepen zouden ook daar moeten toezien op de mensenrechten.*

IV De kroonkraanvogels van Oeganda

Buwama (Oeganda), 8 juni

Het is een kille, mistige ochtend in Buwama, een vissersdorpje aan de oever van het Victoria-meer. De vissers proberen hun vangst van de dag aan de man te brengen. Het zou een vredig, bijna idyllisch tafereeltje kunnen zijn. Maar de tijden zijn slecht en de kopers zeldzaam. Sinds de gruwelijke ontdekking van duizenden lijken in het water wil niemand meer vis uit het Victoria-meer eten. Vijfenzestig lijken per uur, één per minuut, spoelden de afgelopen weken uit de monding van de Kagera-rivier. 'Dit was onze enige bron van inkomsten,' bromt visser Saulo Seraubale die de gaten in zijn net zit te repareren. 'De prijs voor vis is gezakt van tweehonderdvijftig naar vijftig shilling.' Hijzelf en zijn vier kinderen zijn nu zo arm dat ze zich alleen maar vis kunnen permitteren.

Met een groepje vissers, hoogwaardigheidsbekleders en hulpverleners hadden ze gisteren rond de massagraven op het eiland Gollo een begrafenisplechtigheid gehouden. 'Wie deze mensen ook zijn,' had de priester gezegd, 'waar ze ook vandaan komen, na op zo'n vreselijke manier te zijn omgebracht, na honderden kilometers de rivieren te zijn afgedreven, mogen zij nu eindelijk in vrede rusten.' Hij had de laatste in plastic omwikkelde lichamen gezegend en ze hadden de graven dichtgegooid. Maar nieuwe lijken drijven alweer de baai binnen. Zij zetten zich vast in de waterhyacint, die als een plaag het wateroppervlak bedekt. De dorpelingen weigeren ze nog langer uit het water te halen. Een premie van tweeduizend shilling per lichaam was hun beloofd. Maar het geld is op. Overheden en ontwikkelingswerkers waarschuwden tegen het drinken van besmet water. Zij voorspelden cholera-epidemieën en raadden het eten van vis af. Geruchten deden de ronde dat er mensentanden gevonden waren in de nijlbaars. Het meer werd uitgeroepen tot rampgebied. Flessenwater werd verkocht tegen woekerprijzen en hotels schrapten vis van de menukaart, 'om gênante vragen te voorkomen'.

De verwachte epidemieën zijn intussen uitgebleven. Wetenschap-

pers hebben verzekerd dat de meeste zoetwatervissen geen menselijke resten eten. Ook een onderzoek van de Wereldgezondheidsorganisatie wijst uit dat de lijken geen extra bedreiging vormen voor de volksgezondheid of zelfs maar de vissen zouden vergiftigen. 'Het water van het Victoria-meer is nooit drinkbaar geweest,' aldus het rapport.

Maar voor de Oegandezen is in ieder geval de eetlust eraf. 'Het is een psychologische weerzin,' zegt Joseph Kamoga van de internationale organisatie World Vision. 'Ik kan zelfs geen vlees meer eten.' Kamoga coördineert de heropgravingsoperatie. Want de eerste lichamen waren onmiddellijk door de dorpelingen begraven, in ondiepe putten en te dicht bij de oevers zodat het risico op ziekten bleef bestaan. Sommige zandputten zakten in, of honden en gieren groeven de lijken weer op. Alle doden moeten nu worden overgebracht naar de massagraven op Gollo-eiland. 'Het is tamelijk weerzinwekkend,' waarschuwt Kamoga terwijl we in een kano naar het eiland Bunjakko varen, waar de bevolking ons komt begroeten. De volkerenmoord in Rwanda treft de eilandbewoners diep. 'Hoe kun je nu een kind het hoofd afhakken?' vraagt een visser. 'Hoe komt zo'n klein landje aan zoveel geld voor zoveel wapens?' piekert een ander. Ook zij hebben twee decennia van oorlog en dictatuur gekend. Ook zij hebben een miljoen landgenoten verloren. 'Maar niet zo onmenselijk,' stamelen ze. Oeganda is het enige land dat zich de moeite getroost om de slachtoffers van het Rwandese conflict een menswaardige begrafenis te geven. 'Het zijn onze broeders,' schokschouderen de eilandbewoners. 'Ze zijn gekomen als vluchtelingen, dertig, veertig jaar geleden. Wij trouwden met hen. Zij trouwden met onze zusters.'

De bergingsploeg komt eraan, gestoken in beschermende kledij, en we beginnen onze macabere zoektocht naar lijken. De inwoners wijzen de plaatsen aan waar doden begraven liggen. De bergingswerkers doen hun mondlapjes om en trekken handschoenen aan, ontsmetten de plek, spitten de weggeteerde lichamen op en verpakken ze in plastic zakken voor hun definitieve rustplaats aan de andere kant van het water.

In de late middag bereiken we Mulindi. Het RPF brengt ons onder in een van zijn kwartieren. De reusachtige eucalyptusbomen deinen

als donkere, bewegende bergen om ons heen. Rebellenjongen Yousouf pookt dromerig in het kampvuur waarop ons avondmaal staat te sudderen. Hij is vierentwintig, een Tutsi en bereid te sterven voor wat hij 'de bevrijding van het Rwandese volk' noemt. 'Wie zichzelf wil bevrijden heeft geen angst voor de dood,' zegt hij met grote ernst. Drie jaar geleden staakte hij zijn studie in Zaïre om zich aan te sluiten bij de rebellen. 'Het RPF is als een familie voor me,' glimlacht hij. Van zijn eigen verwanten, Tutsi's die in Kibuye bij de Zairese grens woonden, heeft hij nooit meer iets gehoord. Zo moest het ook: om de achtergebleven familie niet in gevaar te brengen, werd alle contact verbroken. Hij gaat ervan uit dat ze nu allen dood zijn. 'Ze konden geen kant op,' zegt hij treurig. 'De Rwandese regeringstroepen en de Interahamwe stonden hen op te wachten aan de oevers van het Kivu-meer. Niemand kwam er levend door.' Radio Rwanda roept onafgebroken namen van vermisten om. Zij moeten zich melden bij de interimregering in Gitarama. Het lijkt een absurde oproep in een land waar geen telefoon of postbestelling meer is en de oorlog zich als een wurggreep om de stad Gitarama sluit.

Eerste minister, Jean Kambanda, roept op Radio Mille Collines de bevolking op tot solidariteit in de strijd tegen de vijand. 'De rebellen verdienen geen meter grond in dit land,' zegt hij. 'De bewapening van de burgers moet worden opgevoerd, zelfs als dat betekent dat we al onze middelen moeten besteden aan wapens. We zijn een reddingsregering en we moeten de burgers beschermen. We kennen de vijand: de rebellen en hun sympatisanten. Zij zitten in alle communes: zij zijn onze vijanden en we moeten ze onderscheiden van onze vrienden. Het is oog om oog en tand om tand! Wij kunnen ons niet permitteren dat mensen ijdel toezien terwijl ons land stukje voor stukje wordt overgenomen. Wij moeten niet wachten tot we gefolterd worden door die bandieten. De rebellen zijn vijanden van dit land, vijanden van de wereld en boven alles vijanden van de mensheid! Zij kunnen nooit de macht hebben over negentig procent van de bevolking. De meerderheid zal gewoon weglopen en de rebellen een leeg land laten.'

Byumba (Rwanda), 9 juni

'Ik heb slecht nieuws,' zegt Emmanuel Mugunga van het RPF die ons in de ochtend op het hoofdkwartier opwacht. 'Heb je het nog niet gehoord op de radio?' Dertien geestelijken, onder wie drie bisschoppen, zijn dinsdag vermoord door soldaten van het RPF in Kabgayi. Het was de rebellenradio zelf die vanochtend het nieuws brak. Tot de slachtoffers behoren de aartsbisschop van Kigali, de bisschop van Byumba en de voorzitter van de bisschoppenconferentie. 'Vier rebellen die de geestelijken bewaakten hebben om persoonlijke reden wraak genomen,' zegt Emmanuel. 'Zij stelden de priesters mede verantwoordelijk voor de afslachting van hun familieleden. Een van de daders is meteen geëxecuteerd. De andere drie worden gezocht en zullen worden gestraft.' Emmanuel zucht triest. 'Dit is een zware klap voor ons,' zegt hij. 'We doen steeds alles om dergelijke wraakacties te vermijden.'

We rijden de hoofdweg af naar Byumba. Het verhaal van Emmanuel blijft door mijn hoofd spelen. Waar moet ik hier in godsnaam een neutrale bron vinden om dit bevestigd te krijgen? Het eeuwige probleem in oorlogssituaties: de polarisering die een maatschappij in stukken rijt, die de mensen in kampen verdeelt en die het middenveld, dat o zo broze terrein waar de spelers elkaar ontmoeten, doormidden breekt. De waarheid krijgt plots vele gezichten, de feiten worden in alle richtingen uiteengetrokken en neutraliteit wordt ieders vijand, als een eenzame scheidsrechter in een wedstrijd die al lang hopeloos uit de hand gelopen is.

De commandant van Byumba, Denis Karera, toont zich verheugd dat al weer honderdvijftigduizend mensen naar zijn gebied teruggekeerd zijn. Zij zitten in zeven kampen. Slechts dertigduizend daarvan zijn Tutsi's. Karera vermoedt dat er zich Interahamwe in de kampen bevinden. 'Maar er zijn geen gevangenissen, geen rechtbanken. Oproepen tot verzoening is het beste wat we kunnen doen. Dit zijn dorpelingen die misleid zijn. Sommigen zijn zo arm dat ze zich geen schoenen kunnen permitteren.'

Volgens de Wereldvoedselorganisatie zitten nu in totaal tussen de tweehonderdvijftigduizend en driehonderdduizend Rwandezen in RPF-gebied, het noorden en oosten van het land. Drie vierden daarvan zijn Hutu's. Het is uiterst verontrustende informatie. Enerzijds betekent het dat kennelijk miljoenen mensen opeengekrampt zitten

in regeringsgebied, het zuiden en noordwesten van het land. Anderzijds betekent het ook dat bitter weinig Tutsi's tot dusver veilige oorden wisten te bereiken: zo'n tachtigduizend in eigen land en zestigduizend in één van de buurlanden.

In het parochiehuis en de lagere school van Byumba liggen vijftig gewonden per zaaltje. Het wordt bijna routine: de patiënten tellen, hun wonden aanschouwen, hun verhalen optekenen. Maar altijd weer zijn er beelden en woorden die bijblijven, die hun lijden tastbaar maken. Zoals die twee vriendjes die bij het spelen door kogels doorzeefd werden en nu tegenover elkaar in hetzelfde bed liggen, de in gips verpakte beentjes omhoog zodat ze elkaar niet kunnen zien. Of Vincent Musilikare die door zijn buurman, Ntawarubara, met de machete is geslagen. Een week lang had hij met een afgehakte hand in het struikgewas gezeten. 'Als ik de schurk terugzie ga ik zijn beide handen afhakken,' zegt hij wraaklustig. 'Dan beseft hij wat handen voor een mens betekenen!' Zijn reactie lijkt me menselijker en normaler dan de door het RPF voorgekauwde boodschap van verzoening en eenheid.

Verpleegster Agnes Gahongayire uit Kigali heeft net haar man, Denis Kanywabahizi, uit het hospitaal ontslagen. 'Hij was een ambtenaar bij het ministerie van landbouw,' vertelt ze. De regeringstroepen hadden hem al een uur na het neerstorten van het presidentsvliegtuig opgepakt. 'Hij werd om 9.30 u. op straat in Kigali door een soldaat aan een wegversperring uit zijn auto gehaald,' zegt ze. 'Hij ging te voet verder maar werd voor het Hotel Chez Lando tegengehouden door soldaten die hem dwongen in hun voertuig te stappen. Hij weigerde en probeerde weg te lopen maar ze schoten in zijn been. Ze gooiden hem vervolgens in de auto en reden de hele nacht met hem rond. Hij zag hoe ze systematisch adressen afgingen. We komen nu bij het huis van zo en zo, we zoeken die en die, hoorde hij de soldaten zeggen. De wagen werd volgeladen. Hij is na veel smeekbeden voor ons huis afgezet. "Ik ben oud, en ik heb al zoveel bloed verloren," riep hij. Het feit dat dokter Alphonse Uwimana, petekind van de president, onze buurman was heeft hem gered. De anderen zijn vermoord.' Agnes vertelt hoe de bevolking via de radio wordt opgeroepen drugs te nemen, hoe vluchtelingen uit het kamp Nyacyonge, die vorig jaar op de loop gingen voor een aanval van het RPF, er door de Interahamwe op worden uitgestuurd om diegenen

te vermoorden 'die jullie in deze situatie hebben gebracht'. 'Zij doden zelfs militairen die deserteren en mensen die weigeren deel te nemen aan de slachtpartijen, als voorbeeld voor de anderen,' zegt ze.

Weer neem ik me voor naar hun radio te luisteren.

Buiten loopt Amasimbi eenzaam te zoeken naar haar verwanten. Zij is jong, mooi en draagt hoge hakken. Haar vader, de bekende musicus Rugamba Cyprien, had haar die woensdagavond 6 april om tien uur 's avonds opgebeld. 'De regeringstroepen zijn hier,' had hij gezegd. 'Ze zijn aan het schieten.' Sindsdien heeft ze geen nieuws meer ontvangen. Zoals velen loopt ze naar elk busje, elk konvooi dat nog overlevenden uit Kigali evacueert in de hoop iemand van haar familie terug te vinden. 'Hij was directeur van het nationaal ballet en gaf optredens in het presidentiële huis,' zegt ze alsof dat feit hem zou kunnen redden.

En altijd en overal zijn er de weeskinderen: de onschuldige slachtoffertjes van de oorlog. Met meer dan driehonderd zitten ze in en rond een oud hotel in Byumba. Sommigen zitten gelaten voor zich uit te staren. Anderen zijn ongewoon aanhankelijk. Hoeveel snappen zij van wat de grote mensen elkaar aandoen? Hoe zullen zij later op deze periode in hun leven terugkijken, ooit, als het oorlogsgekletter zwijgt en de rust is neergedaald over deze heuvels en deze valleien?

Ik heb de RPF-gids van me afgeschud en dring door tot diep in de kampen van Ruhanga. Ja, het zijn vooral Hutu's hier, zegt Charles Habyakare uit Mugambazi. 'Wij waren ook bang voor de Interahamwe en hun machetes.' Hier is hij niet bang, verzekert hij. Wel heeft hij honger. 'We krijgen alleen bonen.' Berichten dat ook de rebellen op grote schaal burgers ombrengen, kunnen zij niet bevestigen. 'Al wie ze gewapend tegenkomen aan het front, doden ze,' zeggen enkele Hutu-vluchtelingen. 'Maar aan de barrières vragen ze nooit onze identiteitskaart waarop je etnische afkomst vermeld staat, in tegenstelling tot het regeringsleger.'

Het feit dat Hutu's en Tutsi's elkaar in Ruhanga niet in de haren vliegen is voor seminarist Evariste Burakali het doorslaggevende bewijs dat er in Rwanda geen sprake is van een etnische strijd. 'Het is het regime dat de mensen dwingt om mee te slachten,' zegt hij. 'Zodra de mensen hier zijn aangekomen, stopt het moorden.'

'Sherry sherry lady', zingt de nationale radio, Radio Rwanda. Ik heb me achter in de auto geïnstalleerd met een vertaler. 'Nadat de rebellen de president hadden vermoord, wilden ze alle regeringsleden vermoorden en de macht grijpen,' zegt de reporter. Waarop president Theodore Sindikubwabo van de interimregering het woord neemt. 'De regering heeft alles gedaan om de vredesakkoorden van Arusha uit te voeren,' zegt hij. 'Maar de Inyenzi-inkotanyi [kakkerlakken-rebellen] bleven zich verzetten. Zij wilden de macht grijpen. Daarom hebben zij de president neergeschoten. Daarom moeten wij hen doden. Wij roepen de bevolking op zij aan zij te vechten met het Rwandese regeringsleger. Wij vragen de dorpsleiders eigen milities op te richten om de mensen te beschermen.' Hij spreekt zijn dank uit aan 'de bevolking die ons helpt in de strijd' en veroordeelt het RPF 'dat onschuldige burgers bombardeert'. Hij spoort burgers aan op de uitkijk te staan en elke rebel te doden 'want zij doden dagelijks bisschoppen en zo'. Zijn ministers zijn op dit moment aanwezig op de conferentie van de OAE in Tunis om Oeganda te vragen de wapenleveranties aan het RPF stop te zetten, vervolgt hij iets rustiger. En ook daar hebben 'alle aanwezigen de moordpartijen door de inyenzi veroordeeld'. Ook toont hij zich verheugd dat Gabon alle weeskinderen van Rwanda wil opnemen tot de oorlog voorbij is. Hij zweert alles te zullen doen om de lijdende bevolking bij te staan en de vluchtelingen onderdak te geven.

VN-commandant generaal Dallaire moet volgens de staatsomroep ontslag nemen omdat hij de moordpartijen door het RPF steunt door ze te ontkennen. Bovendien zou de VN-macht in het begin van de oorlog de versterkingstroepen van de rebellen hebben doorgelaten.

Ik bestudeer de nieuwe stukjes van de puzzel maar ze passen niet in mijn landschap.

De nacht is donker en ongewoon stil in Byumba. De verzetsstrijders scharen zich rond tafeltjes in de kantine van het provinciehuis. De bijeenkomst heeft meer weg van een schoolfeestje dan van een militaire braspartij. Niemand raakt bezopen. Niemand gunt de hoertjes – Tutsi-meisjes die uit Kigali gered zijn – een blik waardig. Oude bekenden vallen elkaar om de hals, brochettes worden uitgedeeld en politieke discussies zoemen door het zaaltje.

Uit Zaïre, Burundi, Tanzania en Kenia, zijn de rebellen gekomen – en zij hebben maar één doel: ze willen naar huis, naar een land waar zij rechten en vrijheden hebben, waar zij niet langer gediscrimineerd of vervolgd worden, een land waar geen onderscheid wordt gemaakt tussen Hutu's en Tutsi's, een land ook waar zij – onmiskenbaar – de ruimte krijgen voor het uitwerken van hun revolutionaire ideeën.

Tribalisme is taboe onder de rebellen. 'Ik zie zelfs het verschil niet tussen een Hutu en een Tutsi,' zegt Christine Umatane die opgroeide in een vluchtelingenkamp in Oeganda. 'In Oeganda was gewoon het feit dat je Rwandees was een probleem. De kwestie Hutu/Tutsi kwam zelfs niet ter sprake.'

Ik weet dat de ouders en grootouders van deze jongens en meisjes dertig jaar geleden uit het land van de Duizend Heuvels zijn gevlucht. De Hutu-meerderheid nam toen de macht over en maakte zo een einde aan de eeuwenlange overheersing van de Tutsi-aristocratie. De Belgische autoriteiten, die door allerlei metingen hadden aangetoond dat de Tutsi's de geboren heersers – Europeanen in zwarte huid – waren, veranderden abrupt van kant en steunden de Hutu-opstand, de zogenaamde 'sociale revolutie' van 1959. Toch behoorde maar vijf procent van de Tutsi's echt tot de heersersklasse en was de meerderheid even arm en verdrukt als de Hutu's. De 'verhevenen' werden de verdrevenen van de wereld. 'We hadden geen land, geen erfenis,' zegt Christine. 'Onder dictator Obote werden we in 1982 vermoord en mishandeld. Die incidenten deden me realiseren dat ik niet in Oeganda thuishoorde.' Christine probeerde zich door te studeren op te werken. Ze veranderde haar naam, zocht een Oegandese pleegvader waardoor ze zich kon laten inschrijven bij de rechtenfaculteit van de Makerere Universiteit. In 1987 sloot ze zich aan bij het RPF om haar bijdrage te leveren aan wat ze noemt de 'strijd voor een land om bij te horen'.

'De ballingschap was één lange depressie,' zegt ook Jean, die uit Burundi komt. 'Ik wou in mijn land sterven. Ik droomde van een toekomst voor mijn kinderen.' Jean, die zichzelf een ideoloog van de beweging noemt, schat dat een derde van de rebellen een universitaire opleiding heeft gevolgd. 'We hebben van alles onder ons: advocaten, dokters, agronomen, journalisten, scheikundigen en ingenieurs,' zegt hij trots.

Meer rebellen zijn aan ons tafeltje komen zitten. Het gesprek gaat over de Afrikaanse dictators die de etnische haat aanwakkeren om aan de macht te blijven en over de noodzaak van evenwicht-brengende tegenkrachten in een maatschappij. Onderwerpen die ver afstaan van de meerderheid van ongeletterde boeren in Rwanda, in een taal die velen niet eens zouden begrijpen. Ik vind in hun betoog het gedachtengoed van Museveni en Nyerere terug, de beweging van revolutionaire intellectuelen in de jaren zeventig die de gewapende strijd predikte tegen de dictaturen in Afrika. Maar de RPF-rebellen en hun leiders hadden de situatie verkeerd ingeschat. Rwanda 1990 was niet Oeganda 1982. Hier vonden zij geen volk dat zwaar leed onder de dictatuur of schreeuwde om verandering. Dit was een geïsoleerd bergvolk dat onopvallend op zijn boederij zijn stukje grond bewerkte, tevreden was als het van de opbrengst kon leven en devoot 's zondags naar de mis ging om God daarvoor te danken. Dit waren eenvoudige boeren die zich – zonder veel vragen te stellen – beschermd voelden in deze strak gestructureerde en goed functionerende staat, onder de vleugels van de president en de dorpspastoor. En hier ging het om een dictator die, zolang hij niet in zijn macht bedreigd werd, zeker niet tot de slechtste of meest corrupte van Afrika moest worden gerekend. Met al hun intelligentie en universiteitsdiploma's hebben de rebellen niet voorzien dat dat brave bergvolk zijn leiders zou blijven volgen – desnoods tot in de dood.

Bereidwillig staan enkele rebellen later hun kamer af in een gekraakt huis in de stad. Aan de muur hangt een collage-bord met schrijnende foto's uit Bosnië. Op een geknutseld beeldscherm in het midden staat te lezen: 'Momentane onderbreking van het verstand tijdens de nacht van waanzin'.

Byumba, 10 juni

Acht uur in de ochtend: het uur dat ik met duizenden Rwandezen – van de regeringssoldaten aan het front, de Interahamwe aan de barricades tot de vluchtelingen in de kampen – afstem op Radio Mille Collines. Als drijvende krachten achter deze privé-zender noemt de Amerikaanse organisatie Africa Watch mensen uit de entourage van de vermoorde president: Alphonse Ntirivamunda (schoonzoon van de vermoorde president), de rijke zakenman Felicien Kabuga (wiens zoon met een dochter van Habyarimana was getrouwd), de

minister van posterijen, André Ntagerura en de leider van de extremistische Hutu-partij CDR, Jean Bosco Barayagwiza.

Ophitsende populaire Zaïrese muziek moet ons het eerste half uur in een opgewekte roes brengen. Dan klinkt de stem van de omroepster, hard en hol als vanuit een buitenaardse ruimte. 'Ik groet jullie alle, commandanten, kolonels, majoren, officieren, onder-officieren en soldaten, jullie die aan het front vechten tegen de Inyenzi-inkotanyi. Jullie stellen lovenswaardige daden. Ik groet jullie, de jongeren van de Interahamwe, die meevechten met het leger om de inyenzi uit te roeien. Jullie die aan de barricades staan in de wijken Gikondo en Nyamirambo in Kigali, ik weet dat jullie er gunstig voorstaan. Volhard in de strijd! Wij staan op het punt die gebieden te bevrijden.' In een niet te stuiten woordenvloed, zichzelf eindeloos herhalend, spuwt Valerie Bemeriki, de alombekende journaliste van de extremistische Hutu-partij CDR, haar opruiende taal uit over de met alcohol opgepepte soldaten en milities, over de ongeletterde en hongerige bevolking. 'Ik groet jullie, het Rwandese volk in Gisenyi, in Ruhengeri, wees sterk! Verstevig jullie blokkades om elke indringing van de kakkerlakken te verhinderen! Ook jullie in Gitarama, waar de moordenaars van het RPF de katholieke kerk hebben onthoofd! Houdt stand!' Haar stem slaat over en ze moet even naar adem happen. 'Ook het volk van Byumba,' zegt ze iets milder, 'dat al sinds het begin van de oorlog gebrandmerkt is door de inyenzi, wij kunnen jullie niet in de steek laten. Wat hebben jullie de afgelopen vier jaar geleden! Wij denken steeds aan jullie. Alle Rwandezen van dit land, wees sterk, sta op, verdedig jullie!'

Bemeriki zweept op, dreigt, scheldt, drijft haar luisteraars tot doodsangst ('De kakkerlakken komen om jullie te doden!'), roept openlijk op tot het uitmoorden van de Tutsi-bevolking ('De graven zijn nog maar half vol, help ons ze te vullen!'). Dan weer zalft zij, toont begrip voor hen die 'gevallen' zijn en bezorgdheid om hen die lijden. Handig woelt zij aloude etnische sentimenten om, speelt in op problemen van armoede en grondgebrek. Graag herinnert zij aan de eeuwenlange feodale overheersing door de Tutsi's, en geeft hun de schuld van de lamentabele toestand waarin het land verkeert. Vaak ook richt zij zich tot de strijders van het Rwandees Patriottisch Front, de 'ongelukkigen die gevallen zijn voor de leugens van Paul Kagame': 'Ik raad jullie aan de wapens neer te leggen, op jullie knieën te vallen en te zeggen: "Wij zijn ook Rwandezen, wij moeten samen het land heropbouwen." Zoniet, dan zullen de Tutsi's uitgeroeid worden, tot de laatste man! Ik waarschuw jullie: niemand zal overleven!'

Zij roemt veroveringen van het regeringsleger in gebieden die het RPF controleert, somt namen op van Rwandezen die zouden zijn gesneuveld door de bombardementen van de rebellen en roept de bevolking op 'chanvre' (drugs) tot zich te nemen 'om stand te houden': 'Jullie die dag en nacht aan de barricades staan, zonder eten en slaap, leef van de drugs! Na de oorlog zullen wij het aantal ontwenningscentra vermenigvuldigen. Zij die nog niet bediend zijn door de drugsverdelers, heb geduld.' De VN-Blauwhelmen moeten beschouwd worden als Tutsi's, meent zij, en behandeld worden 'zoals de Somaliërs de Amerikanen behandelden'. Overzichten van reacties in de buitenlandse pers worden steevast becommentarieerd: 'De smeerlap, Museveni, president van Oeganda, heeft de moord op de priesters veroordeeld. Maar wat moeten we daarmee, hij heeft de kakkerlakken gesteund!' En verder gaat het: 'De overwinning behoort aan het regeringsleger want dat wordt gedragen door het volk! Voedt en laaft de strijders zodat ze niet omkomen van honger en dorst. Het zijn de kakkerlakken die deze oorlog zijn begonnen en die hem zullen verliezen! Veel rebellen sneuvelen op het strijdveld. Ik dank jullie, officieren, commandanten die onze strijdkrachten leiden! Ons leger heeft nooit haar taak verzuimd. Zelfs in Ruhengeri hebben we vorig jaar de overwinning behaald dank zij onze stafchef van het leger, Bizimungu, gesteund door Frankrijk. Het waren de Franse soldaten die toen de zware artillerie bedienden.'

Mijn hoofd duizelt. Ik voel me meegezogen in een collectieve hypnose die een andere werkelijkheid voorspiegelt. Hier wordt de dood van de president voorgesteld als een machtsgreep van de rebellen, een buitenlandse invasie, een Oegandees-Burundees-Belgisch komplot om de Hutu's uit te roeien. Alle Tutsi's zijn infiltranten, bewapend door het RPF om de Hutu's uit te roeien. Het is zaak ze voor te zijn, eerst te doden.

Het is een ongelooflijke manipulatiemachine, een gifspuwend en angstaanjagend apparaat dat een hele bevolking heeft meegesleurd in één van de diepste afgronden van de mensheid. Ik stel me voor hoe onder Bemeriki's niet te stuiten ophitsingen en aansporingen

('De jacht op de Tutsi's is open!') zich de afgelopen twee maanden de ambachtelijke slachting heeft voltrokken van honderdduizenden zogenaamde inyenzi en hun bondgenoten. Ik zie voor me hoe op de vrolijke tonen van Franko, Zaiko Langa Langa en Kanda Bongo Man hele families – van het gezinshoofd tot het kleinste kind – werden neergemaaid met machetes, hoe in naam van Beremiki's 'bevrijding' een bevolkingsgroep werd uitgeroeid als een plaag kakkerlakken. De bevolking volgt mensen die haar met verdraaide waarheden en elementen uit de geschiedenis angst aanjagen, die haar vertellen dat het een eerbare zaak is voor het land om Tutsi's en hun bondgenoten te vermoorden, een vorm van zelfverdediging en van zelfbehoud voor de Hutu-gemeenschap.

'Paradoxaal genoeg werken Radio Rwanda en Radio Mille Collines in ons voordeel,' lacht Emmanuel Mugunga. 'Hun boodschap is gebaseerd op leugens en dat zullen de Rwandezen vroeg of laat achterhalen. Zij zullen ontdekken dat wij géén moordenaars of buitenlanders zijn die hun taal niet spreken, dat wij níet de oude monarchie willen herstellen en dat wij géén monsters zijn met staarten en lange oren.' Onder hilariteit van de omringende rebellen vertelt hij hoe, toen ze in december hun intrede deden in Kigali, duizenden mensen in de straten stonden om naar hun staarten en oren te komen kijken.

De boodschap die hij zelf verspreidt via de rebellenradio, Muhabura, is er één van verzoening, zegt hij. 'Wij zeggen de mensen: "Als jullie je hebt laten misleiden door slechte politieke leiders, als jullie gedood hebben, dan is het nog niet te laat, je kunt er nog steeds uit komen." Jarenlang hebben de Rwandezen alleen maar de retoriek van het regime gehoord. Zij geloofden alles wat de autoriteiten hun vertelden. Wij proberen de gemoederen te bedaren, de mensen vertrouwen te geven in het RPF dat zo lang gediaboliseerd is.'

Byumba, 12.00 u.

'Er zijn in Rwanda meer dan één miljoen mensen vermoord, vooral in de eerste maand na de aanslag op de president: achthonderdduizend Tutsi's en ruim tweehonderdduizend Hutu's, politieke tegenstanders van het regime.' Tot dat besluit komen de directeur van het blad ISIBO en vier politici van Hutu-oppositiepartijen die

de slachtpartijen overleefd hebben. Zij baseren hun schattingen op het aantal overgebleven Tutsi's in rebellengebied – het noorden en oosten van het land – en in de vluchtelingenkampen in de buurlanden.

De vier Hutu-leiders zijn alle op het nippertje aan de dood ontsnapt en zitten nu op adem te komen in een huis vlak bij de kerk van Byumba. Zoveel doden in zo'n korte tijdspanne kan alleen als er veel moordenaars waren, redeneren de politici. 'Er zijn tienduizenden Interahamwe in het land,' zegt journalist Sixbert Musangamfura. 'Begonnen als voetbalploeg onder leiding van coach Robert Kajuga, een Tutsi, groeide de beweging uit tot de Jeugd van de vroegere eenheidspartij MRND – opgericht als tegenhanger van de jeugdbewegingen van de oppositie. Dieven, bandieten en werkloze jongeren werden van de straat gehaald en met het vooruitzicht op materieel gewin en sociale promotie tot moordenaars opgeleid.'

Zoveel doden betekent volgens de Hutu-oppositieleiders ook dat de slachting goed voorbereid en georganiseerd was. 'Er waren lijsten van mensen die moesten worden vermoord. Het wachten was alleen op het signaal. Dat kwam met de dood van de president.'

'De slachtpartijen in het oosten en zuiden van het land begonnen later en waren algemener,' meent Marianne Baziruwiha, lid van het politbureau van de voormalige oppositiepartij PSD. 'Dat komt omdat er meer Tutsi's woonden en de aanhang van de oppositie er groter was. De prefecten van Butare en Kibungo waren lid van de oppositie. Zij hielden aanvankelijk het moorden tegen. Pas nadat zij uit de weg waren geruimd, rond 21 april, konden de milities die uit het noorden werden aangevoerd, hun werk doen.'

De oorlog is niet begonnen met de inval van het RPF, menen mijn gesprekspartners. 'De oorlog begon met het meerpartijenstelsel. President Habyarimana en zijn entourage wilden de macht niet delen. In een toespraak op 15 november 1992 al zei de president dat de akkoorden van Arusha maar paperassen waren. En een week later, op 22 november, zei Leon Mugesera, die lid is van de MRND, openlijk dat alle Tutsi's en hun bondgenoten van de Hutu-oppositie moesten worden uitgeroeid.' Hoewel Habyarimana sinds 10 juli 1991 officieel andere politieke partijen toeliet, is Rwanda volgens de oppositie nooit een democratie geweest. 'Er waren doodseskaders aan het werk,' zegt de voorzitter van de PDC-partij, Jean Nepomucene Na-

yinzira. 'De president en zijn entourage waren constant bezig de oppositiepartijen te verdelen. Sleutelfiguren werden bedreigd en omgekocht. Wij waren vijanden van de natie omdat we contacten hadden met het RPF.'

Het was onder druk van het Westen dat Habyarimana op 4 augustus 1993 de vredesakkoorden van Arusha met betrekking tot machtsdeling met de rebellen tekende, beamen alle gesprekspartners. 'Hij stond er niet achter. Hij geloofde er niet in. De extremistische Hutu-partij CDR, die samenwerkte met de MRND, weigerde openlijk de akkoorden te aanvaarden. Samen hielden ze begin dit jaar de vorming van overgangsinstellingen tegen en manoeuvreerden ze in alle richtingen om een regering van extremisten op te kunnen richten. Maar de president werd week. Hij twijfelde en blokkeerde zo het hele systeem. Hij bezweek voor de internationale opinie. En toen heeft zijn entourage zich rond hem gesloten.' Volgens Nayinzira vermoedde de president dat hij zou worden vermoord. 'Hij nam alle documenten die hem verdacht konden maken met zich mee naar Tanzania. Hij dwong zelfs twee van zijn getrouwen, die mee hadden gewerkt aan de planning van de aanslag, met hem op te stijgen in het vliegtuig. Zijn zwager en persoonlijke secretaris, Elie Sagatwa, en de stafchef van het leger, Nsabimana, kwamen met hem om.'

Als verdere verantwoordelijken voor het bloedbad noemen mijn gesprekspartners twee andere zwagers van de president, de voormalige prefect van Ruhengeri, Prothee Zigiranyirazo, en de voormalige directeur van de Invoerafdeling van de Nationale Bank, Seraphin Rwabukumba. Daarnaast wijzen zij Augustin Bizimana (minister van landsverdediging) aan en diens kabinetschef kolonel Bagosora, alsook Mathieu Ngirumpatse, Edward Karemera en Joseph Nzirorera, respectievelijk de voorzitter, vice-voorzitter en secretaris-generaal van de MRND. En dan zijn er de 'ideologen' van de beweging, de directeuren van Radio Mille Collines, Felicien Kabuga en Ferdinand Nahimana, voormalig hoofd van het Rwandees Informatie Bureau, ORINFOR.

De 'dirigent van het orkest' kennen zij niet. Maar zij achten het onmogelijk dat mevrouw Habyarimana niet op de hoogte was, dat zij zich had weten te isoleren van haar broers.

'Deze mensen hadden veel te verliezen,' zeggen de intellectuelen. 'Zij waren betrokken bij de internationale drugshandel. De drugsvelden in het Nyungwe Woud behoorden toe aan de presidentiële familie. Ze waren ook betrokken bij de uitvoer van gorillakoppen en -handen naar Frankrijk. Ze waren bang dat ze zouden worden veroordeeld. Zij hadden veel gestolen en veel mensen vermoord. Zij waren ook betrokken bij de moord op Diane Fossey, waarover de film *Gorilla's in de mist* is gemaakt. In februari nog probeerden zij een resolutie voor amnestie door het parlement te drukken maar de oppositie verzette zich daartegen.'

De oppositieleden klagen erover dat ze in RPF-gebied geen bewegingsvrijheid hebben en dat zij niet geconsulteerd worden bij beslissingen over de toekomst van het land. Zij vrezen dat de rebellen met de roem en de macht zullen gaan lopen en vergeten dat de Hutu-oppositie het baanbrekende werk in het land zelf heeft verricht. Van wraakacties door de rebellen op de Hutu-bevolking in dit gebied hebben zij evenwel geen weet.

De rol van Frankrijk staat voor iedereen buiten twijfel. 'Frankrijk heeft de wapens geleverd aan dit regime. Franse troepen hebben de Interahamwe naar de militaire kampen gebracht in de bossen van Bugesera, Gishwati en Mutara. De commandant van de presidentiele garde, kolonel Nkundiye, heeft de Interahamwe getraind, met medeweten van Frankrijk.'

'Als alles dan zo voorspelbaar was,' vraag ik, 'waarom zijn jullie dan niet eerder naar RPF-gebied gevlucht?' Ze schudden het hoofd. 'Er was geen enkele communicatie mogelijk met het RPF. Naar Radio Muhabura luisteren kon de dood betekenen. Vóór de vredesakkoorden was het onmogelijk de bufferzone en het front over te steken. En daarna hoopten we dat Arusha zou worden toegepast. Iedereen wachtte daarop. En de Verenigde Naties waren er toch om erop toe te zien dat dat zou gebeuren!'

'De vijfduizend extra VN-troepen komen nu in ieder geval te laat,' zegt Eugene Ndahayo, voormalig kabinetsdirecteur van het ministerie voor informatie bitter. 'Alle onschuldigen zijn dood. Komen ze voor de overlevenden of voor het overleven van deze regering? Als ze komen om de moordenaars te beschermen, dan kunnen ze beter thuis blijven.' Een internationaal tribunaal is het enige dat de wereld nog kan doen voor Rwanda, beamen allen. 'We kunnen geen vertrouwen meer hebben in het Rwandese rechtssysteem. Hier vindt een genocide plaats en de schuldigen moeten terechtstaan.'

Later geven we Marianne een lift naar Oeganda. Ze is opgetogen dat ze weg kan. Als oppositieleidster, mensenrechtenactiviste en directrice van de boerenbond in de westelijke provincie Cyangugu stond zij boven aan de dodenlijst van de presidentiële garde, vertelt ze op de terugweg. Drie weken lang werd ze opgejaagd als een stuk wild. Alle wegen waren voor haar afgezet. Radio en kranten verspreidden haar opsporingsbericht. En de Interahamwe wilden haar levend villen.

'Het is niet te geloven dat ik ontsnapt ben,' zegt ze nog steeds verbijsterd. 'Ik werd al gezocht sinds 21 februari, toen de leider van de CDR werd vermoord. Mijn partij werd beschuldigd van die moord'. Ze lacht en strijkt haar dikke haarbos achterover. 'De avond van de aanslag op de president, rond negen uur, belde de prefect me op. Hij vroeg of ik het nieuws al gehoord had. Er waren overal in de dorpen troebelen, zei hij. Hij had voertuigen nodig om de orde te herstellen. Ik moest mijn twee auto's afgeven. "Je kunt het huis toch niet uit," zei hij. Ik vermoedde moeilijkheden en vroeg een militair escorte om mijn chauffeurs te gaan zoeken. Het was een list om te zien wat er buiten gebeurde en waarheen ik kon vluchten. We reden de stad rond. Overal stonden soldaten en Interahamwe opgesteld aan wegversperringen, met stokken, granaten en machetes. Toen ze mij zagen gooiden ze me tegen de auto en wilden me ter plekke afmaken. Maar de militairen hielden hen tegen. Ze zeiden dat zij zich met mijn geval zouden bezighouden. We vonden één van mijn chauffeurs. De andere was niet thuis, loog ik. Thuis aangekomen probeerde ik de soldaten af te schepen. Ze konden hem alvast meenemen terwijl ik de tweede chauffeur zou zoeken. Maar ze weigerden. Ze konden niet zonder mij vertrekken, zeiden ze. "Goed," antwoordde ik, "ik zal de prefect uitleggen dat maar één voertuig beschikbaar is." Ik deed alsof ik met de prefect belde, hing op en zei dat ze me later mochten komen halen. Ze waren nauwelijks verdwenen of', ze beweegt haar wijsvingers op en neer, 'ik sprong in mijn auto en vluchtte naar mijn kantoor. Ik heb er de eerste nacht doorgebracht. Ik belde de buren op. Zij noemden namen van mensen die al gedood waren. Vanuit mijn schuilplaats hoorde ik geweerschoten en zag wagens vol lijken voorbijrijden. De lichamen werden in het Kivu-meer gegooid. De volgende ochtend telefoneerde ik UNAMIR om te worden geëvacueerd. Ik zou samen met de paters jezuïeten

naar Zaïre vertrekken. Iedereen moest verzamelen in het parochiehuis. Maar toen ik bij het VN-kantoor langsging, bleek dat de militairen me daar al waren komen zoeken. Ik reed naar de jezuïeten. "Ze zijn net vertrokken," kreeg ik te horen. "Je wordt overal gezocht." Aangezien mijn auto mij kon verraden, liet ik hem achter bij de paters en gooide de sleutels weg. Te voet liep ik naar het parochiehuis. Maar de VN-soldaten maakten de fout de lijst van de geëvacueerden voor te leggen aan de autoriteiten. Zij hadden nog niet door dat het bloedbad van overheidswege werd georganiseerd!' Zoals Marianne had verwacht, schrapte de prefect haar naam. Een tweede poging van UNAMIR om haar te evacueren naar Butare mislukte. 'Dit keer stond mijn naam niet op de lijst. Maar een journaliste van Radio Rwanda had me verraden. Net voor het konvooi zou vertrekken, stapte zij uit, later begreep ik dat het was om de prefect op te bellen. Hij waarschuwde UNAMIR dat hij alle milities aan de wegversperringen tussen Cyangugu en Butare bevel had gegeven om de lijsten te controleren. Als die niet klopten moesten alle passagiers worden omgebracht. De Blauwhelmen weigerden daarop het konvooi te escorteren. Zij gaven toe dat ze niets meer voor me konden doen.' Ze zucht. 'Er zat niets anders op dan terug te keren naar het parochiehuis. Nu wist iedereen waar ik was. Samen met tweeduizend andere vluchtelingen barricadeerden we vensters en deuren en bewapenden ons met stokken en stenen,' vervolgt ze. 'Twee nachten achter elkaar vielen de Interahamwe aan. We verdedigden ons met man en macht. We waren immers met veel meer dan zij en aanvankelijk kwamen de gendarmes ons nog te hulp. Dinsdag kwam ten slotte de prefect naar het parochiecentrum, samen met de stafchef van het leger en de majoor van de gendarmerie. Het veiligheidscomité heeft beslist dat we jullie hier niet langer kunnen beschermen, zei hij. Ze zouden ons naar het stadion overbrengen. We wisten dat we er als ratten in de val zaten. We verzetten ons maar we beseften dat het geen zin had. We konden niet langer stand houden.' In het stadion begreep Marianne dat zij niet – als de anderen – zou worden doodgeschoten. 'De Interahamwe wilden me levend, vertelden enkele gendarmes. Ze zouden me langzaam in stukken snijden, elk stukje voor informatie over de vermoorde CDR-leider, en op de markt etaleren, als voorbeeld. Al wie mijn taal zou spreken, zou op dezelfde manier vermoord worden. De zes militairen die me bewaakten

stond hetzelfde lot te wachten als ze me lieten ontsnappen. Ze mochten me zelfs niet doodschieten. De pastoor van de parochie kwam naar het stadion. Hij probeerde me te helpen. Hij zei dat hij me mee zou nemen om mijn spullen te halen. Maar de militairen riepen me bij het venster. We zagen hoe een vrouw, die naar buiten was gegaan om suiker te halen voor haar hongerige kinderen, voor het stadion werd doodgehakt door de Interahamwe. "Dat kan jou ook overkomen als je probeert te ontsnappen," zeiden ze. Ik begreep dat er geen uitweg was. Een hevige angst overviel me, zo hevig dat het pijn deed in mijn buik en ik hevig begon te bloeden. De militairen gaven me toiletpapier. Die dag om 16.00 u. was er een vergadering. Ik werd samen met zeventien anderen tussen twee rijen militairen weggeleid. Ik wist dat ik moest zien te provoceren dat ik de dood met de kogel kreeg. Ik weigerde in het voertuig te stappen. Ze sloegen me met een geweer op de rug maar ze schoten me niet dood. Ik zei dat ik alleen met mijn eigen auto mee wou, die bestuurd werd door de majoor van de gendarmerie. Ik vloog de majoor om de hals, een overtreding waarvoor je de kogel kon krijgen. "Ik smeek je me dood te schieten," siste ik hem toe. "Anders zal mijn geest je blijven achtervolgen." Uiteindelijk stemde hij toe me mee te nemen. Onderweg probeerde ik uit de auto te springen. Een ongeval was beter dan de machete, dacht ik. Maar ze hielden me tegen. En toen gebeurde er een klein mirakel: hij kreeg via de radio het bevel zich onmiddellijk naar een andere bestemming te begeven. De tweede auto werd weggestuurd en hij zette me af bij hem thuis. Zijn vrouw gaf me een glas water en ik vroeg waar het toilet was. Door het raampje verkende ik mijn vluchtroute. Ik zag dat het hele huis ommuurd was. Bij mijn terugkeer begon de baby te huilen. Dat was het tweede mirakel. De vrouw verdween. Ik trok mijn trui uit, als om bij het huispersoneel de indruk te wekken dat ik een vriendin van het huis was. Ik liep naar de keuken, gaf de kok de laatste duizend frank die ik op zak had en stuurde hem weg met het smoesje dat hij van mevrouw een Fanta mocht gaan drinken. Ik sprong over de muur en ontsnapte. De hele nacht hield ik me verborgen in een bosje achter het militaire kamp. Ik verwachtte dat het hele politieapparaat zou worden gealarmeerd maar het bleef stil. Tegen de ochtend sloop ik terug naar mijn kantoor. Ik bleef er twee dagen en twee nachten. Ik kwam bijna om van de honger en de dorst. Ik probeerde het water uit de stortbak van het toilet te drinken maar ik was bang dat het geluid van het heropvullen van de bak me zou verraden. Op de ochtend van de derde dag belde ik een vriend op. Die vertelde me dat de hele stad inmiddels op de been was gebracht om me te zoeken, en de majoor werd ervan beschuldigd dat hij me verborgen hield. Ik was ten einde raad. Ik wist dat ik zou omkomen van de honger en de dorst. Dus belde ik de majoor weer op. Hij kwam me halen en toonde me aan iedereen om zijn onschuld te bewijzen. De majoor liet me die dag bij hem eten, drinken en slapen. En ook de volgende dag. Alsof hij het niet over zijn hart kon verkrijgen me uit te leveren. Het was zo absurd dat ik op dat moment nog eten kreeg, en een bed,' lacht ze. 'Ik smeekte hem mij bij zich te houden tot mijn laatste adem. Maar ik bracht het hele gezin in gevaar. De majoor zag zich gedwongen mij eruit te gooien. De dag kwam dat hij me aan de Interahamwe zou overdragen. "Breng me naar het Kivu-meer," smeekte ik een vriend van de familie. "Dan kan ik in het water springen en verdrinken." Hij stemde toe en we reden naar de grens. Het krioelde er van de soldaten en Interahamwe. Ik dook weg in een huisje vlak bij de grenspost. Er ontstond verwarring. Ik zag dat de Interahamwe mij begonnen te zoeken. Ik keek naar de houten brug die naar Zaïre voerde en begon te rennen. Er werd op me geschoten maar ik rende, rende, tot ik in de armen van de Zaïrese militairen viel. Ik kon het niet geloven,' roept ze met tranen van vreugde in de ogen. 'Ik was gered! Ik leefde!'

De vriend die haar naar het Kivu-meer bracht zal later ongetwijfeld vermoord zijn, vermoedt ze. En wat er met haar man en haar vier kinderen is gebeurd, weet ze niet. Het is al donker als we haar afzetten bij een herberg in Katale. Zij verdwijnt in de nacht; haar enige bagage een kleine handtas zonder geld. Een vrouw alleen in een wereld zonder medelijden.

Entebbe (Oeganda), 12 juni

Het Lake Victoria Hotel in Entebbe is bijna leeg. Een grijze nevel hangt over het meer. Alleen de waterhyacinten onderscheiden de lucht van het water. Zachte motregen valt over de strandstoelen op het netjes onderhouden grasveld. Enkele blanke kinderen spelen in het zwembad. Hun kreten klinken onwezenlijk en als van heel ver tot me door.

'Eerst dachten ze insekten te gebruiken die alles zouden opeten,' zegt de Oegandese journalist, Peter Mwanje, naast me. 'Daarna wilden ze een verdelgingsprodukt over het meer spuiten. Maar de buurlanden met wie we het meer delen vreesden dat het de vissen zou verstikken en het water vergiftigen.' Het duurt even voor ik me realiseer dat hij het over de waterhyacinten heeft. 'Zwemmen was sowieso al niet meer mogelijk, vanwege gevaar voor bilharzia,' vervolgt hij, terwijl hij van zijn koffie nipt.

'Ik kan me voorstellen dat toeristen op hun vakantie niet graag met lijken geconfronteerd worden,' verander ik argeloos van onderwerp. En dan: 'Vertel eens eerlijk, wat vinden jullie van de Tutsi's?' Hij denkt even na en zegt dan: 'Eerst woonden ze hier in kampen. Toen verspreidden ze zich onder de Oegandezen, trouwden ze met Oegandezen, maar ze werden hier nooit honderd procent aanvaard. In 1982 joeg dictator Obote ze uit hun huizen. Sommigen werden gedood. Hun koeien werden geslacht, hun huizen in brand gestoken. Ze liepen in de armen van Museveni die met hun steun de strijd in Oeganda aanbond tegen de dictator.' Hij zucht. 'Het is een ongelukkige zaak dat ze eindigden in het leger van Museveni. Obote voerde daarna de jacht op de Rwandezen nog op. Museveni, die behoort tot een bevolkingsgroep verwant met de Tutsi's, werd zelfs voor Rwandees uitgescholden. Toen Museveni uiteindelijk aan de macht kwam, begonnen de mensen al snel te klagen over het grote aantal Tutsi's op hoge posten in het leger. Fred Rwigema, later de leider van het RPF, was zelfs korte tijd minister van defensie in Oeganda. De bevolking morde: dit waren buitenlanders, zeiden ze, geen Oegandezen. Het bracht Museveni in verlegenheid. Hij zocht naar een manier om de voormalige vluchtelingen naar Rwanda te laten terugkeren.' Hij kijkt peinzend uit over het grijze meer. 'Ik geloof dat ze zich hier nooit écht thuis hebben gevoeld. Rwandese kinderen werden op school gepest. "Jullie zijn vluchtelingen," kregen ze te horen. "Oeganda heeft jullie opgevoed." En dan was er natuurlijk de jaloezie.Toen ze hier kwamen, gaf het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen hun gratis en degelijk onderwijs. Veel Tutsi's studeerden aan de Makerere Universiteit in Kampala.' Sommigen kregen beurzen voor universiteiten overzee.

Volgens Peter Mwanje heeft Museveni heel wat druk uitgeoefend op Habyarimana om de vluchtelingen te laten terugkeren. 'Hij pro-

beerde het probleem vreedzaam op te lossen, maar Habyarimana verzette zich. Hij bleef volhouden dat het land te klein was. En als je gedwongen wordt ergens te blijven, dan kom je in opstand. Zo is de menselijke natuur.'

Hoewel Museveni elke militaire steun aan de Rwandese guerrillabeweging ontkent, is het een publiek geheim in Kampala dat de wapens van het RPF aanvankelijk uit Oeganda kwamen. De Oegandese president volgt nu met argusogen de ontwikkelingen in Rwanda. Met het gezag van een geestesvader roept hij het RPF op tot een bestand, zet hij aan tot correct gedrag en haalt hij zwaar uit naar hen die zich schuldig maken aan wraakacties. Vooral de moord op de bisschoppen wordt door de Oegandese president scherp veroordeeld.

Mijn vliegtuig naar Nairobi komt eraan. 'Wij leven erg mee met de Rwandese bevolking in dit alles,' zegt Peter. Hij zoekt naar een woord om het drama van Rwanda te beschrijven maar vindt het niet.

Ik denk aan het optreden van de Oegandese band gisteravond op het terras van het Equatoria Hotel waar de aristocratie van de Oegandese hoofdstad lachte en dronk. Plots ging de muziek over in traditionele Rwandese liederen. Alle aanwezigen stonden in plechtige ontroering op en maakten de sierlijke hoofd- en armbewegingen, als de kroonkraanvogels die hun beider landsgrenzen overschrijden.

Het RPF neemt op 13 juni de stad Gitarama in, waar de zetel van de interimregering was gevestigd. De dag daarvoor was bekend gemaakt dat de meeste leden van de regering gevlucht waren naar de stad Gisenyi in het noordwesten van het land, nabij de Zaïrese grens. Op de topconferentie van de OAE in Tunis komen beide strijdende partijen op 15 juni een bestand overeen. Zij beloven de tot bloedbaden aanzettende propaganda te staken, de massamoorden te onderzoeken en de daders te bestraffen. Maar het akkoord wordt dezelfde dag alweer overschaduwd door de bevestiging dat ongeveer zestig Tutsi-jongeren uit de kerk van de Heilige Familie in Kigali zijn ontvoerd en kort daarop zijn geëxecuteerd. En op 17 juni bestormen Hutu-milities het Hotel Mille Collines waar vijfhonderd Tutsi-vluchtelingen door VN-soldaten werden beschermd. Zij verdrijven het VN-personeel en lopen schietend door de gangen. De bestorming was volgens waarnemers

een vergelding voor de spectaculaire bevrijdingsactie van het RPF *de nacht tevoren. De rebellen waren erin geslaagd door de gevechtslinies van het regeringsleger heen te breken en ongeveer zeshonderd Tutsi's te bevrijden uit de kerk van de Heilige Familie. Zij hadden zich vervolgens al schietend een weg teruggebaand en de vluchtelingen naar* RPF*-gebied overgebracht. In de kerk bevonden zich zo'n vijfentwintighonderd Tutsi's.*

Ook in Burundi zijn Tutsi-vluchtelingen niet veilig. Volgens het Franse persbureau AFP *zijn zeker honderd Rwandese Tutsi's vermoord in een kamp in Bugabira in het noordoosten van Burundi. De Hutu-militie verraste hen in hun slaap en keerde na het bloedbad terug naar Rwanda.*

Intussen is in Tanzania een groep Rwandese vluchtelingen in opstand gekomen tegen de hulporganisaties. Het Hoge Commissariaat had de voormalige burgemeester van Murambi, Jean-Baptiste Gatete, verzocht het kamp te verlaten. De man, die verdacht wordt van massamoorden, was enkele dagen eerder vrijgelaten door de Tanzaniaanse autoriteiten. Volgens Refugees International organiseerde hij daarop een bende van meer dan vijfduizend jongeren, bewapend met hakmessen en stenen, die het kantoor van UNHCR *omsingelden. Zij dreigden met de hulpverleners te doen wat ze met de Belgische Blauwhelmen hadden gedaan. Vluchtelingen hebben wegversperringen opgericht in het kamp en laten geen internationaal personeel meer door. Een vijftigtal hulpverleners heeft naar aanleiding van het incident het kamp verlaten.*

v De Franse zet

Op 15 juni verklaart de Franse minister van buitenlandse zaken, Alain Juppé, dat Frankrijk bereid is militair in te grijpen in Rwanda als de bloedbaden niet stoppen en het bestand niet wordt nageleefd. De interventie zou tot doel hebben 'groepen die met uitroeiing zijn bedreigd' te beschermen. De VN*-secretaris-generaal en Italië laten weten het Franse initiatief te steunen. Maar de overige landen van de Westeuropese Unie reageren terughoudend. De Belgische minister van defensie Delcroix twijfelt aan de juistheid van het besluit van Frankrijk om in te grijpen. 'Parijs heeft in Rwanda partij gekozen, veel meer dan wij, en daarom moet het Franse initiatief met voorzichtigheid bekeken worden,' verklaart hij.*

Het RPF *verzet zich tegen een Franse inmenging. De verzetsbeweging beschuldigt Parijs ervan de interimregering te steunen en de Hutu-milities te hebben bewapend.*

Op 17 juni meldt de Brusselse krant Le Soir *dat twee Franse militairen van het* DAMI *(een Frans detachement van militaire instructeurs) betrokken waren bij de aanslag op de president. Zij zouden hebben gewerkt voor de radicale Hutu-partij* CDR*. Parijs heeft de beschuldigingen als 'absurd' van de hand gewezen.*

'Er bestaat niet langer twijfel aan dat de zege van de Rwandese bevolking op handen is,' juicht Radio Rwanda het Franse voorstel toe. 'De Franse regering heeft eindelijk beslist een einde te maken aan de arrogantie van de inyenzi.' Over de uitspraak van de Belgische minister merkt de journalist op: 'Deze minister bezocht Rwanda net voor de moord op de president om te controleren hoe ver het met het plan stond om Habyarimana uit de weg te ruimen.' Hij voegt eraan toe dat Delcroix op dat moment een onderhoud had met 'generaal Dallaire, de RPF-huurling, die bevestigde dat het plan eindelijk uitgevoerd zou worden'.

Nairobi (Kenia), 19 juni

De beslissing van Parijs om troepen te sturen naar Rwanda stuit op verontwaardiging en woede onder Rwandese vluchtelingen in Nairobi. 'De Fransen proberen hun belangen te redden, en hun invloed in Centraal-Afrika te behouden,' zegt een voormalig medewerker van het Centre Culturel Français in Kigali. 'Zij willen dit fascistisch regime dat verantwoordelijk is voor de slachting van een miljoen burgers, overeind houden. Het is een signaal naar de andere regimes in franstalig Afrika dat zij hen niet in de steek zullen laten.' We zitten op het bed in een kamer van de YMCA die gelegen is in één van de gevaarlijkste wijken van Nairobi. Het is zondagmiddag en de geluiden van de straat dringen door tot in het kleine vertrek, waar vier Rwandese vrouwen met hun kinderen samenhokken. Mét bezoekers is de ruimte nog veel kleiner. De voormalige medewerker van de Franse audiovisuele dienst is vooral verbolgen over het feit dat de Fransen weigerden hem en zijn gezin te evacueren. 'Achttien jaar lang werkte ik voor de Fransen,' zegt hij. 'We hielden ons sinds de troebelen in februari schuil in het cultureel centrum. We waren allemaal afkomstig uit de wijk Gikondo waar ook de vermoorde CDR-leider vandaan kwam. Veel Tutsi's werden toen uit wraak gedood.' Toeval of niet, uitgerekend op 6 april in de ochtend kwamen de Fransen hem vertellen dat hij en zijn twaalf verwanten uit het centrum moesten. 'Ze waren nerveus en zeiden dat we niet langer konden blijven,' zegt hij. Hij bracht zijn kinderen onder bij zijn zwager. Met zijn vrouw probeerde hij vergeefs een ander huis in een veiliger buurt te vinden. 'Ten einde raad verstopten we ons die avond maar weer in het cultureel centrum. Het was de avond van de aanslag. Van mijn kinderen heb ik niets meer gehoord. De Fransen weigerden ons mee te nemen. Uiteindelijk hebben de Belgen ons geëvacueerd.'

'Parijs zit tot over zijn oren in de stront,' zegt een bedrijfsleider, zoon van een Hutu-moeder en Tutsi-vader. 'De Fransen leverden de wapens, via Egypte. In 1992 werd een bestelling ontdekt voor zes miljoen dollar, in ruil voor thee. Nu dit regime aan het verdrinken is, is Parijs bevreesd voor zijn imago.' De plotselinge bekommernis om de slachtoffers noemen zij hypocriet en cynisch. 'Het is te laat: de genocide heeft zich voltrokken. Het rapport van de internationale onderzoekscommissie vorig jaar over het bestaan van doodseskaders heeft Parijs naast zich neergelegd. Toen de Fransen de Interahamwe trainden en bewapenden, waarschuwden wij, oppositiemensen: jullie bewapenen moordenaars, jullie bereiden een bloedbad voor! Toen de slachtingen zich voor de ogen van de Franse soldaten voltrokken en wij hen smeekten om bescherming, deden zij niets. Zelfs de Tutsi's onder hun eigen ambassadepersoneel weigerden ze mee te nemen. Alleen de secretaris van de ambassadeur is geëvacueerd. Alle anderen zijn gedood. Tijdens de evacuatie stonden de Interahamwe overal langs de weg, naast de lijken. Ze zwaaiden met hun machetes naar de soldaten en riepen: "Vive la France!" Parijs bleef een hele maand zwijgend toekijken. En dat terwijl Frankrijk over alle mogelijke pressiemiddelen beschikt om deze regering te stoppen.'

Volgens de bedrijfsleider uit Kigali willen de Fransen een overwinning van het RPF zien te voorkomen. 'Om geo-strategische redenen: de rebellen zouden namelijk Rwanda in de Engelse invloedsfeer brengen. Maar ook uit overwegingen van zelfbehoud: onthullingen over de Franse belangen in Rwanda zouden een aantal topfiguren in Parijs in een lastig parket kunnen brengen.' De vluchtelingen refereren aan de illegale handel in drugs en gorillakoppen, waarvan het centrum Parijs zou zijn. Zij wijzen ook op de dubieuze rol die de zoon van president Mitterrand, Jean-Christophe, speelt en op het feit dat nu ineens Mobutu weer uit de coulissen wordt gehaald en als 'respectabel leider' de rol van bemiddelaar krijgt toebedeeld in het Rwandese conflict.

Martine, het huismeisje van mijn vriendin Ann, ligt verwezen op één van de bedden voor zich uit te staren. Ze heeft zopas vernomen dat drie van haar vier kinderen in de kerk van Ruhanga zijn gedood. De moed om verder te leven ontbreekt haar. Ze vraagt of de hele wereld zich dan tegen de Tutsi's keert. Haar jongste kind grijpt zich angstig aan Martine vast. De kleine meid vraagt voortdurend waar de mannen met de machetes nu zijn. En wanneer haar zussen en broer terugkomen.

Op de avond van 22 juni geeft de Veiligheidsraad met enige aarzeling toestemming voor de Franse interventie, voor een beperkte duur van twee maanden en uitdrukkelijk alleen met humanitaire doeleinden. De eerste soldaten vertrekken al op 23 juni vanuit Parijs en vanuit de

Franse basis in de Centraalafrikaanse Republiek. In enkele dagen moet de troepenmacht zijn uitgebreid tot vijfentwintighonderd man. Goma wordt vanwege zijn grote landingsbaan de hoofdbasis van de operatie. Twintig Franse humanitaire organisaties, waaronder Médécins du Monde en SOS *Racisme, spreken zich uit tegen het Franse plan.*

Het RPF *zegt de interventie als een 'daad van agressie' te zullen opvatten. Het verzet staat erop dat* VN*-soldaten van Frankrijks bondgenoten en vroegere koloniën Kigali verlaten. Ook Franse hulpverleners en journalisten moeten uit rebellengebied vertrekken.*

Kampala (Oeganda), 24 juni

De band speelt Zaïrese deuntjes op het terras van het Equatoria Hotel. Maar zij kunnen mij niet opvrolijken. 'Het is onmogelijk, onmogelijk,' zegt Alfred, mijn trouwe Oegandese chauffeur. Hij heeft nog nooit eerder angst getoond. Hij had me de afgelopen weken overal in Rwanda rondgereden. Maar Zaïre riskeert hij niet. 'Het zit er vol Interahamwe,' zegt hij. 'Als Tutsi kom ik er niet levend uit.' We bestuderen samen de kaart. Over Zaïrees grondgebied is het maar drie uur rijden naar Goma. Daar zitten de Fransen. Alfred is bereid me zijn auto te geven vanaf de grens. Maar het vooruitzicht om die strook alleen af te leggen, dwars tussen de ongedisciplineerde Zaïrese soldaten en de losgeslagen Rwandese Hutu-bendes door, schrikt me af. Vorig jaar nog had ik een verhaal geschreven over de slachtingen op Rwandezen in Goma, waar het leger bij betrokken was. Het is alsof er plotseling een alarmlichtje in me gaat branden: stop en niet verder! Met veel moeite slaag ik erin de hoofdredacteur van het BRT-nieuws te bereiken. 'Er is een limiet,' zeg ik. 'Voor de Franse operatie wil ik mijn leven niet riskeren.' Het is al bijna één uur 's nachts als ik bij mijn cameraman langs ga. 'We keren morgen met de eerste vlucht terug naar Nairobi,' beslis ik, 'en vliegen dan naar de Franse basis in de Centraalafrikaanse Republiek.'

Goma (Zaïre), 27 juni

Franse soldaten die gewonden evacueren. Franse soldaten die door de bevolking als redders worden binnengehaald. Franse soldaten die de laatste overgebleven Tutsi's beschermen. Franse soldaten

die zusters uit de hel halen: het zijn de beelden die de berichtgeving over Rwanda beheersen. Plots krijgen de slachtoffers namen, worden de sinds lang bedreigden uit hun schuilplaatsen gehaald. Ik sla vanaf het grasveld voor het luchthavengebouw de drukte gade. Meer dan honderd journalisten verdringen zich rond de konvooien en helicopters die elke ochtend vertrekken uit de Zaïrese grenssteden. Alle Franse televisiestations zijn met verscheidene cameraploegen aanwezig. Montagestudio's, monitors, satelliettelefoons en beeldstraalverbindingen staan opgesteld op het vliegveld. De grote Franse kranten hebben correspondenten op alle plaatsen waar militairen gelegerd zijn. Zij krijgen exclusieve interviews met generaal Lafourcade. Voor hen worden speciale persvluchten georganiseerd. Operatie Turquoise is net als Restore Hope in Somalië grotendeels een media-gebeuren, besluit ik, een propagandacampagne voor blanke helden, bedoeld om het Franse blazoen op te poetsen.

'Tot tien dagen geleden kwamen hier nog vliegtuigen aan met grote ladingen geweren, granaten en munitie van Franse en Bulgaarse makelij,' weet mijn collega van *The Guardian*, Chris McGreal. Ooggetuigen hadden hem verteld hoe het vliegveld in dat geval werd gesloten voor alle luchtverkeer en de kisten 's nachts, onder escorte van het Zaïrese leger, de grens werden overgebracht, naar Gisenyi waar zich restanten van de Rwandese regering bevinden. Het is moeilijk niet cynisch te worden over dit leven, over het Westen, dat zich zo graag beschaafd en democratisch noemt en zich opwerpt als verdediger van de menselijke rechten en vrijheden. Wanneer worden wij, burgers, geconsulteerd in politieke beslissingen waar duizenden mensenlevens in Derde-Wereldlanden van afhangen? Wanneer hebben wij, belastingbetalers, inzage in de verdeling van budgetten, in de besteding van defensiegelden en de winsten van wapenhandelaren?

Een informatieofficier van het Franse leger komt zich bij me verontschuldigen. 'We kunnen geen Belgen op onze konvooien meenemen,' zegt hij met oprechte spijt. 'De Interahamwe hebben gisteren nog onder bedreiging met machetes journalisten om hun paspoorten gevraagd. Je zou de hele groep in gevaar brengen.' Daarvoor heb ik dan de afgelopen dagen het halve continent – Kinshasa, Douala en Bangui – afgereisd: om te horen dat de Franse militairen zelfs geen journalisten kunnen beschermen tegen dat zootje met machetes

zwaaiende moordenaars. Eén collega uit Nairobi zijn de slachtpartijen in ieder geval te veel geworden. Hij begon de mannen met de hakmessen aan de versperringen voor moordenaars uit te schelden en is totaal overstuur teruggevlogen.

'Er valt toch niets te zien,' troosten collega's. 'Alleen wat Interahamwe die staan te juichen aan de wegversperringen. De Fransen brengen ons naar een aantal modelkampen en gaan dan alleen verder.' Praten met de mannen aan de barricades bleek niet mogelijk. 'Toen we hun vroegen of ze Interahamwe gezien hadden, keken ze om zich heen en zeiden: "Nee, die kennen we niet."'

Op de gebruikelijke persconferentie van half zes houdt de Franse bevelhebber niet op te herhalen dat dit een humanitaire operatie is: ter bescherming van burgers die bedreigd zijn. Maar zij vinden minder bedreigde burgers dan zij verwacht hadden: in de provincie Gisenyi wisten ze nog vierduizend Tutsi's te redden, in Kibuye drieduizend en in Cyangugu achtduizend. Wel vonden zij in Gikongoro naar schatting een kwart miljoen Hutu-vluchtelingen. Zij zijn afhankelijk van de liefdadigheid van de plaatselijke bevolking die zelf al te kampen heeft met voedseltekorten door de droogte. De pers wordt slechts fragmentarisch ingelicht over het uiteindelijke doel van de operatie. Wat gebeurt er met de Tutsi's als de Fransen eind volgende maand weer vertrekken? Zullen de Franse troepen doorstoten tot rebellengebied? En hoe zullen ze reageren als ze de rebellen ontmoeten? 'We bekijken de situatie van dag tot dag,' is steevast het antwoord op moeilijke vragen. Kritische bedenkingen – waarom de Fransen niet eerder hebben ingegrepen, waarom ze duizenden Rwandezen voor hun ogen hebben laten afslachten – worden ontweken met steeds dezelfde repliek: beter laat dan nooit. 'Frankrijk doet tenminste iets,' zegt de generaal geïrriteerd. 'Wat doet de rest van de wereld?'

De Zaïrezen in mijn hotel geloven in elk geval niet dat de Franse operatie zuiver humanitair is. 'Gevechtsvliegtuigen en helicopters die 's nachts vertrekken en al dat militair materiaal, daar moet toch meer achter zitten,' bromt de barman van het Masques Hotel. Hij schenkt me een nieuw glas Primus in. 'De hele stad is woedend. De toestemming voor deze militaire actie is maar door één man gegeven, president Mobutu. De oppositie verzette zich.' Andere 'bargenoten' vallen hem bij. Zij vrezen voor een Franse inmenging in de

Zaïrese verkiezingen, die gepland zijn voor eind dit jaar. 'Wij willen Mobutu niet meer!' roept een Zaïrese zakenman. 'Hij en zijn kliek hebben het hele land leeggeroofd. Als zij hier de lont in het kruitvat steken, kan het erger worden dan in Rwanda.'

Ik hou van de spontaniteit van de Zaïrezen. Zelfs als de barman me een veel te hoge rekening voorlegt, vind ik hem nog sympatiek.

Het rapport van de speciale VN*-rapporteur, Degni Segui, bevestigt dat er in Rwanda een genocide in de betekenis van de* VN*-Conventie van 1948 heeft plaatsgevonden en dat die gepland was. Hij stelt een uitbreiding voor van het internationaal tribunaal dat is opgericht voor het voormalige Joegoslavië, om de verantwoordelijken te berechten.*

Bukavu (Zaïre), 28 juni

De Franse persofficier heeft een helicopter-uitstap naar Nyarushishi voor me geregeld. Vanuit Bukavu word ik regelrecht in het Tutsi-kamp gedropt en er enkele uren later weer uit gehaald. De achtduizend overlevenden uit Cyangugu zitten er op een berghelling, onder plastic zeiltjes. 'Wij verzekeren de veiligheid van dit kamp, in samenwerking met de gendarmerie en de plaatselijke autoriteiten,' zegt de Franse kolonel Thibaut ter plaatse. 'Wij dulden geen geweld tegen de bevolking. De oorlog tussen het RPF en de regeringstroepen daarentegen is onze zaak niet. Daar komen we niet tussen.' Het is niet zijn opdracht de milities te ontwapenen of de wegblokkades op te heffen, beklemtoont de kolonel. 'Dit is een land in oorlog. De autoriteiten moeten infiltraties van het RPF kunnen tegenhouden. Maar er zijn veel te veel barricades. Daarom hebben we gevraagd de wegversperringen, die door burgers bemand worden en dus een potentieel gevaar vormen, te ontmantelen. Ook hebben we er bij de prefect op aangedrongen om de uitzendingen van Radio Mille Collines stop te zetten.' De kolonel schijnt niet te weten dat Emmanuel Bagambiki, diezelfde prefect, Marianne en drieduizend andere Rwandezen naar het stadion bracht – 'om hun veiligheid te verzekeren' – en vele van hen daarna liet afslachten. Hij schijnt evenmin te weten dat Bagambiki de vluchtelingen later naar het kamp van Nyarushishi overbracht waar, tot de ochtend voor de komst van de Fransen, systematisch elke dag Tutsi's werden weggehaald en in de bergen afgemaakt door de gendarmes, diezelfde

gendarmes waar de Fransen nu mee samenwerken. 'Mijn vader werd samen met een vijftiental anderen uit het stadion weggevoerd en de volgende dag dood teruggevonden,' vertelt de negentienjarige Pierre Canisius, een vluchteling in het kamp. 'Hij was ervan beschuldigd contacten te hebben met het RPF. De prefect was erbij toen de lijst werd voorgelezen van mensen die moesten worden vermoord. Hij was ook diegene die ons van de kathedraal naar het stadion bracht.'

Geconfronteerd met de aantijgingen, zegt kolonel Thibaut: 'Het beoordelen van individuele gevallen is niet mijn zaak. Misschien dreigt dit onze zending te compromitteren, maar wij zijn niet in oorlog met deze regering of met het regeringsleger. Het gaat hier om wettige vertegenwoordigers van het volk. Sommige leden hebben bloed aan hun handen, niet allemaal, maar het is niet mijn zaak om deze mensen te vervangen.'

De Tutsi's in het kamp beginnen zich langzaam maar zeker veilig te voelen onder Franse bescherming. 'We waren verschrikkelijk bang voor deze interventie,' geeft de eenendertigjarige Emmanuel Masabo toe. 'We wisten niet wat de Fransen kwamen doen.' Het gerucht als zouden de Fransen de laatste Tutsi's komen afslachten, had enkele dagen voor paniek gezorgd in het kamp. 'Nu voelen we dat ze ons beschermen. De milities komen hier niet meer. Maar de Fransen mogen ons niet meer alleen laten. De dag dat zij vertrekken, zijn wij allen dood.' Alle Tutsi's in Nyarushishi willen weg uit Rwanda. 'Onze huizen zijn geplunderd en in brand gestoken,' zegt Canisius. 'Wij hebben geen plek meer om te wonen. Wij kunnen nergens heen. Onze buren willen niet dat wij leven. Wij willen vertrekken, om nooit meer terug te keren.'

Goma (Zaïre), 29 juni

Het perszaaltje op de luchthaven is te klein als de Franse minister van defensie, François Léotard, zijn wanhopige oproep om hulp doet aan de internationale gemeenschap: 'Wij hopen vurig dat andere Afrikaanse en Europese landen ons zullen helpen bij deze operatie. Zij is goedgekeurd door de Verenigde Naties. Frankrijk kan dit niet alleen.' Hij is pas terug van een bezoek aan drie getroffen plaatsen in Rwanda. 'Ik ben ontgoocheld, vooral door de Afrikaanse gemeenschap,' vervolgt hij. 'Als er een destabilisatie volgt van de regio

vanuit Rwanda, kan dat gevolgen hebben voor geheel Centraal-Afrika. Ook de Europese landen zouden een bijkomende inspanning kunnen leveren', en met een tikkeltje verbittering, 'maar de Europeanen hebben in vroegere crises al bewezen dat zij moeite hebben zich als gemeenschap te manifesteren. Een gezamenlijk buitenlands beleid is een project, helaas nog geen realiteit.' Zullen de Fransen ook naar het front doorstoten? De minister houdt zich op de vlakte. 'Wij zullen uiteraard tussenbeide komen als wij horen dat er mensen afgeslacht worden. Het gaat dan om bijstand aan personen in gevaar. Maar wij zijn niet hier om ons tussen de strijdende partijen te plaatsen of om de ene factie te helpen tegen de andere.'

Met enige voldoening stelt hij vast dat het gedrag van de rebellen sinds het begin van de operatie veranderd is. 'Termen die in het begin werden gebruikt, als agressie en invasie, zijn uit hun woordenschat verdwenen,' zegt hij. 'Ik heb me vergewist van de menselijke en professionele kwaliteiten van onze militairen,' besluit de minister. 'Overal heb ik soldaten ontmoet die ervan overtuigd zijn dat ze bezig zijn met een nuttige actie voor dit ongelukkige land, Rwanda. Zij doen hun werk met veel generositeit en een eenvoudige doelstelling: het redden van mensenlevens.'

Schertsend merkt hij later op dat er bijna evenveel journalisten zijn als soldaten, waarop hij badend in het licht van de schijnwerpers aan boord van zijn privé-vliegtuig terug naar Parijs stapt.

Op 30 juni evacueren de Fransen vierennegentig zwaargewonde Tutsi's uit Oost-Rwanda. In Besesero treffen ze op 1 juli nog eens honderden zieke, gewonde en uitgehongerde Tutsi's aan. De Hutu-bevolking daar had de Fransen gewaarschuwd dat zich tweeduizend RPF*-soldaten in het gebied ophielden. 'De Hutu's hebben ons gewoon onzin verkocht,' reageerde een Franse militair. 'Ze zeggen dat er infiltranten van de rebellen in de heuvels zitten en gebruiken dat als excuus om de burgers te terroriseren.'*

VI De val van Kigali

Op 4 juli neemt het RPF *de hoofdstad Kigali en Butare in het zuiden in. Regeringssoldaten, Hutu-milities en de journalisten van Radio Mille Collines slaan op de vlucht. De Franse regering geeft haar troepen opdracht de humanitaire veiligheidszone in het zuidwesten van het land desnoods met geweld te verdedigen als het* RPF *verder oprukt naar Gikongoro. Hutu-politicus Faustin Twagiramungu aanvaardt het premierschap van een 'regering van nationale eenheid'. Volgens* RPF*-commandant Paul Kagame zal de nieuwe regering openstaan voor alle oppositiepartijen 'en iedereen die niet heeft deelgenomen aan de massamoorden'. De* RPF*-generaal verklaart zich bereid ook soldaten van het regeringsleger op te nemen in het nieuwe, nationale leger.*

Kigali, 8 juli

'Ik ben nu geen rebel meer,' zegt Jano aan de grenspost tussen Oeganda en Rwanda trots. 'Ik ben nu een regeringssoldaat!' Ik kijk naar zijn vriendinnetje dat hem gezelschap houdt en denk: misschien is dat het verschil.

Het begint te schemerdonkeren als we met de auto tussen de duizend heuvels door slingeren. Alfred is in een goed humeur. De val van Kigali heeft de vervulling van zijn levensdroom mogelijk gemaakt: terug naar huis. 'Ik wil een klein huisje op een klein stukje land in Kigali,' droomt hij hardop, 'als alles voorbij is.' Hij stond me vanochtend trouw op de luchthaven van Kampala op te wachten en reed me de hele dag zwijgend door de uitgestrekte velden en bananenplantages van Oeganda. Ik betrapte mezelf erop dat ik voortdurend tussen de bomen, in de achtertuintjes en de deuropeningen van de lemen huisjes zocht naar lijken, alsof het een natuurlijke reflex was geworden. De cassetterecorder schalt 'The Rhythm of Life' van Yvonne Chaka Chaka. Ik heb me op de achterbank geïnstalleerd en voel me om onverklaarbare redenen gelukkig dat ik weer in Afrika ben. Ik denk terug aan mijn blitzbezoek aan België, en Nederland voor de uitreiking van de Dick Scherpenzeelprijs –

terwijl in de tussentijd Kigali en Butare vielen – en mijn haastige vertrek, nog voor het officiële diner was afgelopen. 'Een chirurg laat toch ook zijn patiënt niet in de steek midden in de operatie,' had ik geantwoord op vervelende vragen. De woorden van de jury schieten me te binnen: 'De wereld heeft genoeg van Afrika, juist omdat men er niet meer tegen kan. Niet omdat er sprake is van te veel, te weinig of te eenzijdige informatie, maar eerder omdat de kloof tussen de informatie en het vermogen er iets mee te doen soms te groot is, omdat de onwil, het egoïsme te groot is om er iets aan te doen, of omdat de onkunde te groot is om de juiste maatregelen te treffen.' In het vliegtuig had ik – tijdens een zoveelste nachtmerrie – mijn glas wijn omgegooid. 'Net als de muren van de kerken in Rwanda,' zei ik argeloos tegen mijn verschrikte buurvrouw, wijzend op het rode vocht dat in lange slierten langs de stoel voor me droop.

'We bereiken de buitenwijken van Kigali,' verstoort Alfred mijn gedachten. Het is een vreemde gewaarwording: de stad binnen te komen die maandenlang gekreund heeft onder de beschietingen en bombardementen, door de heuvels te rijden waar het bloed van duizenden heeft gevloeid, door de restanten van de wegversperringen te slalommen die ook mijn einde hadden kunnen betekenen. Alfred kan zijn ontroering nauwelijks verbergen. 'Kigali is mooi,' fluistert hij als we door de verlaten straten rijden, langs de geplunderde en verwoeste huizen, langs de Sainte Famille-kerk en het klooster van de Witte Paters en het huis van mijn vriendin Ann en daarachter dat van Albert, de Nederlandse garagehouder van wie iedereen nu aanneemt dat hij dood is. Het lijkt even heel onwezenlijk: alsof we in een spookstad aankomen, een stad van alleen maar rebellen. Herinneringen en associaties warrelen door mijn hoofd: dáár is het Chez Lando Hotel waar we vorige zomer nog gedanst hadden en waar de eigenaar van het hotel, de minister van sociale zaken, zijn Canadese vrouw en twee kinderen zijn vermoord, dáár de weg naar de luchthaven die we zo vaak door de verrekijker hadden afgetuurd, dáár de rotonde die we de vorige keer in omgekeerde richting moesten oprijden omdat het front er lag, en dáár het Amahoro Stadion...

We houden halt bij het Centre Christus, het klooster van de jezuïeten dat tot RPF-basis en perscentrum is omgevormd. Tony is er, en Emmanuel en Yousouf. Ik krijg een matras vol vlooien in één van de kloosterkamertjes. Alfred schuift aan bij het avondmaal van

de rebellen. Beneden, in kamer 28, zitten de bloedspatten nog op de muur van de acht priesters en zeven zusters die hier op 7 april zijn doodgeschoten. Het kruisbeeld en de foto van een zwaan zijn omgeven door kogelgaten en op de vloer, naast de in bloed gedrenkte matras, ligt zand gestrooid. Mijn collega beweert dat de geesten van de vermoorden nog rondwaren. Daarom kan ze niet slapen, zegt ze.

Kigali, 9 juli

We lopen door de ruïnes van het CND-gebouw, het voormalige parlement. Hier zaten de zeshonderd rebellen die de RPF-ministers in de brede regering moesten beschermen. 'We werden van alle kanten aangevallen,' zegt Tony. Hij wijst naar het militaire kamp Kanombe in het zuidoosten, de barakken van de presidentiële garde in het zuidwesten en het hoofdkwartier van de gendarmerie in het noordwesten. De manier waarop de omsingelde rebellen dagenlang stand wisten te houden tot ze versterking kregen, en zich later schietend een weg naar het noorden baanden, samen met de politici die zich bij hen schuil hielden, zal vast als één van de strafste militaire stunts in deze oorlog te boek staan. Ik kijk uit over de nu vredige stad, over de heuvels die bij het aanschouwen van zoveel wreedheden onberoerd en mooi zijn gebleven. Alsof de natuur de mens uitlacht.

Zullen kinderen bij ons ooit de feiten over deze oorlog uit hun hoofd moeten leren, zoals ze de veldslagen van Caesar en Homerus moeten kennen? En hoe zal dit drama aan hen worden uitgelegd? Als een zoveelste Afrikaanse stammenstrijd – Hutu's en Tutsi's die elkaar doden? Of als de zoveelste burgeroorlog na het uiteenvallen van de Sovjetunie? Of als de zoveelste poging tot zelfbehoud van een Afrikaanse dictator – het ultieme bewijs dat democratie in Afrika niet werkt en het zwarte continent het dus maar eeuwig moet stellen met dictators?

De auto's die onder het parlementsgebouw geparkeerd staan, zijn alle uitgebrand. Stenen, bierflesjes, blikken en matrassen liggen verspreid over de grond. In de kantoren liggen de in Brussel en Parijs gedrukte wetsboeken symbolisch aan stukken gescheurd, tussen stapels *Oeuvres* van Kim Il Sung. En in de bar op de bovenste verdieping – met uitzicht op de stad – hangt een sterke urinegeur. De niet-rokenbordjes en de waarschuwing op de lift 'Out of use – danger' zijn als anachronismen uit een vorig tijdperk.

We rijden door de uitgestorven straten van de hoofdstad. De overgebleven bevolking – zo'n vijftigduizend van de driehonderdduizend inwoners – zit in een vijftal kampen. 'We moeten eerst alle mijnen en bommen opruimen,' legt Tony uit. Maar de vluchtelingen in het presidentiële hotel, Village Urugwiro, zeggen dat de rebellen het gebied ook aan het zuiveren zijn van de laatste Interahamwe. 'Zijn rust, zijn comfort', prijst een reclamebord op de achtergrond het hotel. Op de voorgrond vertellen de zusters van de Société des Filles du Corps de Marie hoe ze maandenlang de gewonden verzorgden, hoe ze maandenlang door hun Hutu-buren werden beschermd tegen de milities en militairen die regelmatig de vier Tutsi-zusters kwamen bedreigen. 'We durfden niet meer buiten te komen,' zegt de Indische zuster Bernadette D'Souza. Ze wijst naar de hoofdweg die door Nyamirambo loopt. 'Het stond hier vol Interahamwe. De eerste drie dagen reden onafgebroken vrachtwagens vol lijken voorbij. Een aantal van ons, zoals bijvoorbeeld de huisjongen van onze buurman, moest helpen bij het lijkenruimen. Hij heeft er vijfhonderd begraven. En er waren dagen dat het bommen regende.' Vooral Rose, de conseiller van de wijk, had zich tot een echte tiran ontpopt tijdens de slachtingen, zeggen de zusters. 'Zij ging rond met lijsten van mensen die moesten worden vermoord. Zij stond aan de wegversperringen bij de Interahamwe en alle gestolen waren kon je bij haar terugvinden.' Ja, ze waren bang geweest toen de rebellen op 4 juli de wijk binnenmarcheerden. 'De radio zei dat de Inkotanyi kwamen om iedereen te doden,' zegt de Indische zuster. 'Om één uur 's ochtends vluchtte Rose. Toen we voetstappen hoorden, kropen we onder tafel. Maar het was onze buurman die op de deur klopte. "De rebellen zijn hier," zei hij. "Willen jullie meekomen?" Onze bagage stond klaar want UNAMIR wilde ons al lang evacueren. Om twee uur 's middags kwamen de rebellen bij ons binnen. "Wij willen vrede," zeiden ze. "Het is gedaan met die etnische onzin. Kijk naar onze huid, wij zijn allemaal Rwandezen." Ze lacht. 'Ze vroegen zelfs de identiteitskaarten van onze zusters niet.'

Verwoesting in alle soorten en maten, het moedwillig vernielen van wat mensenhanden moeizaam hebben opgebouwd: het lijkt zo gemakkelijk, zo verschrikkelijk banaal. Het is alsof de vuist van een reus op de markt van Kigali terecht is gekomen. Schoenen, potlo-

den, kralen, medicamenten, condooms, zeep, radio's en auto-onderdelen zijn onder de dreun van 4 juni uiteengespat, samen met zestien marktgangers. Rondom zijn winkels en voertuigen aan diggelen gegooid. In de Belgische ambassade liggen *Liefdesverklaringen* van Leonard Nolens en boeken over *150 jaar verwezenlijkingen in de Derde Wereld* potsierlijk tussen de achtergelaten troep – vooral veel bierflesjes – van een legerbataljon.

Verwezen lopen de broeders Azarius en Joseph de straat op en af, alsof ze ontwaken uit een lange nachtmerrie. 'Meer dan tachtig mensen zijn bij ons vermoord,' zeggen ze. 'Op 7 juni kwamen de Interahamwe en soldaten naar ons klooster in Nyamirambo en doodden acht mensen met geweren, bijlen en machetes. Twee dagen later kwamen ze terug en ze vermoordden er nog eens meer dan vijfentwintig. De broeders smeekten om vergiffenis. "Waarom doden jullie op zo'n vreselijke manier?" vroegen ze. Maar de Interahamwe antwoorden: "Jullie idioten, ga op de grond zitten!" Het moorden duurde meer dan twee uren. Daarna kwamen de vrouwen en kinderen om te plunderen.'

Het is als een griezelfilm: al die mensen met hun gruwelverhalen, met hun veel te grote pijn. Ik wil tegelijk luisteren en niet meer luisteren. Ik wil hen tegelijk aanklampen en hard van hen weglopen. Weer overvalt een eindeloos gevoel van machteloosheid me: ook nu kan ik niets doen om dat lijden draaglijker te maken, om hen door de volgende uren en dagen heen te helpen. Het kwaad grijpt zoveel dieper in dan het goede: in één slag kan het wonden slaan die jaren, generaties nodig hebben om te helen. Ik kan alleen maar blijven en luisteren.

De martelaren en helden, ik vind ze ook in deze oorlog, mensen die op gevaar voor eigen leven buren, vrienden of soms totaal vreemden verborgen en in leven hielden, in de St.-André-kerk. Marie-Rose Umwali uit de wijk Nyakabanda brengt me naar Casmir Ndahimana, de redder van haar familie.

Wat maakt deze man verschillend van alle anderen, vraag ik me af als ik eindelijk voor Casmir sta, een onopvallende en ietwat verlegen figuur. Waarom heeft hij de propaganda van de regering niet geloofd? De man snapt mijn vraag niet goed. 'Mijn vrouw is Tutsi,' zegt hij eenvoudig. 'En ik ben moslim. Wij, moslims, maken geen onderscheid tussen Hutu's en Tutsi's.' Zoals steeds heeft een kleine

menigte zich om ons heen verzameld. 'Aanhangers van alle partijen hebben gedood,' zegt Bernadette Mujawimana die voor een Frans ontwikkelingsproject werkte. 'Ook de militairen, ook de vrouwen – zij zweepten de moordenaars op. "Jullie zijn Inkotanyi," riepen ze. "Jullie hebben de dood verdiend." Maar zij vermoordden ook rijke Hutu-handelaren, voor materieel gewin.' In 'normale tijden' zijn er geen problemen tussen beide bevolkingsgroepen, roepen de vluchtelingen. 'De media, de regering en de militairen hebben de haat gezaaid. Wie niet meedeed, werd naar een baby of een zwangere vrouw gebracht die hij met de machete af moest maken. Hutu's die medelijden toonden en Tutsi's hielpen, vormden niet meer dan een kleine minderheid.'

Het verplegend personeel in het Rode Kruis-ziekenhuis haalt opgelucht adem. De acht buitenlanders, waaronder twee Nederlandse verpleegsters, kunnen na drie maanden eindelijk weer amputeren en opereren zonder kogelvrije vesten aan. 'We bevonden ons lange tijd tussen de strijdende partijen,' zegt Corine Baas. 'Tot 5 juli zaten we dagelijks midden tussen de bombardementen en beschietingen. Maar we konden niet weg. De gewonden evacueren dwars door de frontlinie heen was te gevaarlijk.' De vensters van het huis zijn nog steeds gebarricadeerd met zandzakken en aan de deur hangen de te volgen instructies bij bomalarm. Hoeveel obussen de afgelopen weken op het ziekenhuis zijn terechtgekomen, weet ze niet meer. En nog minder hoeveel doden daarbij gevallen zijn. 'Eén op het huis, één op het terras, één op de kamer voor intensive care, één op de vrouwenslaapzaal...' telt ze. Wel herinnert zij zich hoe de milities hen allen dreigden af te slachten omdat een Hutu-patiënt, die door de medische staf was opgegeven, gestorven was. 'We moesten selecteren,' zegt ze. 'Tijdens de ergste gevechten kregen we tot driehonderd gewonden per dag binnen. Als hun toestand te ernstig was, gaven we ze alleen nog pijnstillers.' Gewonden evacueren deed het Rode Kruis al lang niet meer. 'Ze maakten meer kans om te overleven als ze op eigen houtje ontsnapten. De milities aan de wegversperringen zeiden ons dat zij de operatie wel zouden uitvoeren. Het enige dat ze wilden was hen doden.'

Hoeveel doden er gevallen zijn? Ze haalt de schouders op. 'Zeer, zeer velen,' zegt ze. 'Op een bepaald moment betaalde het Rode

Kruis de regering om – met de hulp van gevangenen – de lijken te begraven. Het gevaar voor epidemieën was zeer hoog.'

Haar collega, Mary Both, die op 17 juni aankwam, geeft toe dat ze de eerste week geen oog dichtdeed. 'De gewonden lagen overal, in de tuin, in en rond de tenten,' zegt ze. Kort daarna werd de zaal voor spoedgevallen en intensive care geraakt. De buitenlanders zaten een halve dag verscholen onder de trappen in de gang. 'Sommige patiënten met ernstige wonden waren uit angst vertrokken. Maar de meesten reageerden heel rustig,' herinnert Mary zich.

Een vreemde stilte hangt ook nu in de tenten en half verwoeste zalen vol gewonden. Alleen een gewond kind zit buiten, voor de ingestorte zaal voor spoedgevallen, hartverscheurend te huilen om zijn vermiste moeder. Maar niemand kijkt naar hem om.

Boven helpt Corine een dode baby ter wereld brengen, de tweede die dag. De moeder ligt uitdrukkingsloos te staren naar de vergeefse reanimatiepogingen.

Kigali, 10 juli

De overlevenden in de kerken en vluchtelingenkampen van Kigali konden niet wachten tot het licht werd. Nog voor het ochtendgloren is aangebroken, vullen zij de straten van de Rwandese hoofdstad. Dit is de dag dat de ban op hun bewegingsvrijheid wordt opgeheven: de dag dat zij naar huis kunnen. De stad stroomt vol leven. Matrassen, valiezen en huisraad op het hoofd torsend, trekken de overlevenden naar huis, naar de verwoeste wijken van Nyamirambo, Rugenge, Nyakabanda, Kabuga. Lachend en huilend tegelijk slalommen zij met kruiwagens tussen de autowrakken en afvalbergen, tussen de afgebroken elektriciteitspalen en achtergelaten meubelstukken. Gewonden en zieken worden gedragen of ondersteund.

Het huis van Ann is totaal geplunderd. Alleen een prentenboek van Yuri heeft de storm doorstaan. De bedden van bladeren op de grond wijzen erop dat zich hier mensen hebben schuilgehouden. Achter de tuin, op het terrein van het St.-Paul-klooster, zitten enkele vrouwen een vuurtje te stoken. Ze zijn enkele dagen geleden hierheen gevlucht. Lange tijd hadden ze met twaalf mensen in het huis van Jean Leonard Mukiga, een Hutu uit Gacyingiro, geschuild, vertelt één van de vrouwen. 'Maar vorige zondag kwamen de Interahamwe. Ze zeiden dat hij van etnische groep veranderd was omdat

hij Tutsi's in huis had. Ze hebben hem vermoord.' Ze spellen nauwgezet zijn naam, alsof ze hopen dat hij ooit ergens als een held genoemd zal worden.

De omstanders vertellen hoe tegen het einde van de oorlog iedereen die zelfs maar op een Tutsi leek, eraan ging. 'Ze keken naar de neus, de vingers en de tenen. Bij vrouwen pikten ze diegenen eruit die een lange broek droegen en lang haar hadden.' Vooral in Nyamirambo en Bilyogo waren er veel mensen 'met een goed hart' die Tutsi's in bescherming namen. 'Dat komt omdat in die plaatsen veel gemengde huwelijken voorkwamen, en er veel moslims wonen,' leggen ze uit. 'De moslims hebben alles gedaan om anderen te redden.' Achter ons zit een vrouw snikkend in een pot bonen te roeren. 'Ik ben iedereen kwijt,' fluistert ze. 'De Interahamwe hebben mijn moeder, mijn vader, mijn broers, mijn zussen, mijn vier kinderen en mijn man vermoord. Ik weet niet meer waar ik heen moet.'

De zamu's (bewakers) van Ann zijn intussen opgedaagd. Ze beschrijven hoe de Interahamwe het huis leeghaalden en alles op een auto van Elektrogas laadden. Over Raphael, Anns vriend, hebben ze geen nadere informatie. Wel weten ze te vertellen dat Albert Bron dood is. 'Doodgeschoten door regeringssoldaten op de weg naar de luchthaven in Kimihurura, samen met zijn chauffeur en zijn mecanicien. Op 25 april brachten de militairen zijn auto terug. Hij zat vol kogelgaten. Ze zeiden dat ze hem in gezelschap van een Tutsi – een "Inkotanyi" – hadden betrapt.' De laatste dagen van zijn leven hielp hij de Belgische Blauwhelmen bij de evacuatie, herinneren de zamu's zich. 'Hij bezocht de vluchtelingen in St.-Paul. Maar hij kon niet verhinderen dat alle sterke jongens door de Interahamwe systematisch uit de menigte werden gehaald.' Damascène, de bewaker van de familie Bron, leeft nog, maar zijn familie, die in Kagugo woonde, is volledig uitgemoord. 'En Nasioni, de huisjongen?' vraag ik. Ik had een brief voor hem bij me van Alberts vrouw. Ze nemen me mee naar de naburige tuin en wijzen naar de latrineput: 'Daar ligt hij.' De stank van de dood is overal. Onder de vers omgewoelde aarde, aan onze voeten, liggen de zestig Tutsi's begraven die op 17 juni nog uit de St.-Famille waren gehaald, en de zestig uit de St.-Paul. Mijn knieën knikken als ik nog enkele boeken, foto's en platen in een grote kist opberg. Onder het bed, tussen de onbeschrijflijke rommel, liggen twee kinderen te slapen. Hun ouders hebben hen

achtergelaten, zeggen de zamu's verontschuldigend. 'Zorg voor hen, en voor deze kist,' vraag ik de bewakers en ik geef ze honderd dollar.

De naburige kerk van de Heilige Familie loopt snel leeg. Alleen de ergste zieken blijven achter. Met een mengsel van vreugde en scepsis slaat broeder Jean-Paul Munana het vertrek gade van de duizenden mensen die hier maandenlang in doodsangst hebben geleefd. 'We worden niet langer bedreigd,' zegt de Tutsi-priester die zelf in alle mogelijke schuilholen van de stad heeft gezeten. 'Maar onze huizen zijn verwoest en geplunderd. Er is geen eten en geen water. Er zijn geen bedden, geen banken, geen salarissen. Er is niets over van de dingen die een mens nodig heeft om te leven. Bovendien is de oorlog nog niet afgelopen. En zelfs als er vrede is, zal het zeer moeilijk zijn met de Interahamwe te leven.'

12.00 u.

In Nyamirambo worden nog acht lichamen geborgen. 'Camille, Jovenare, Caritas, Gafaransa en Musa' spellen omstanders me hun namen. Alsof zij wensen dat deze ongelukkigen, die nog de dag voor de komst van het RPF zijn vermoord, niet zouden worden vergeten.

De vijftienduizend vluchtelingen in St.-André scharrelen hun schaarse bezittingen bij elkaar alvorens te vertrekken. Voor velen is het uur van de waarheid pijnlijk: wie niet in de kampen zit, is dood. Geluk om het leven en verdriet om de doden vloeien hier door elkaar en ontladen zich in een vreemde uitbarsting van emoties. Esperance Mukandore, kan haar geluk niet op. 'Het is niet te geloven dat we nu de straat op kunnen zonder dat we gedood worden,' lacht de Tutsi-vrouw die werkte voor een Zwitsers project. 'De eerste dagen na de val van Kigali waren we als verdoofd. We geloofden er niet in. De nationale radio had gezegd dat de rebellen ons zouden koken en opeten. Maar ze namen ons bij de hand en brachten ons naar hier.' Ze is vooral opgelucht dat ze niet langer moet luisteren naar het gekerm van de stervenden, 'zij die levend begraven waren of dagenlang met een afgehakte hand lagen dood te bloeden en smeekten: dood ons met een geweer!'. Ze hoorde hoe haar grote zus, haar kinderen en haar man schreeuwden om het genadeschot. 'Maar ze wilden de pijn rekken.' Een smartelijke uitdrukking glijdt over haar

gezicht. 'Als we dat overleefd hebben, zouden we dan nu de moed laten zakken?' vraagt ze. Een meisje tikt haar op de schouder, een vriendin uit een van de vele schuilplaatsen. De vrouwen vallen elkaar wenend om de hals. 'Tu es vivante!' klinken hun schrille vreugdekreten. Herinneringen worden opgehaald: hoe ze eten en geld gaven aan de Interahamwe om elke dag weer hun leven en dat van hun kinderen te kopen, en hoe ze, naar het einde toe – toen er geen geld en geen eten meer was – 'geluk' hadden dat de milities zoveel drugs waren gaan nemen. 'Ze hadden voortdurend dorst. We overleefden omdat we altijd een thermosfles thee bij ons hadden.'

Vindingrijkheid, uithoudingsvermogen, puur toeval en zeker ook belangeloze solidariteit met gevaar voor eigen leven hebben velen voor een gruwelijke dood gespaard. Journalist Sam Gody Nshimiyimana, bijvoorbeeld, had zich achter het plafond verstopt toen de militairen dekking bij hem zochten tegen een bomaanval van het RPF. 'Ik hield het niet meer uit,' zegt de man die graatmager is en op zijn benen staat te beven. 'Ik kroop naar beneden. Ik wist dat het met me gedaan was. Op het moment dat de soldaten me ondervroegen viel er een bom op het huis. De soldaten doken op de grond en ik wist te ontkomen. Maar buiten liep ik in een nest van de Interahamwe. Ze vroegen waarom ik nog niet dood was en discussieerden hoe ze me zouden aanpakken. We stonden voor een massagraf. De een zei: "We geven hem een kogel", de ander zei: "We moeten hem stenigen." Ik bad, wenste dat het voorbij was. Een gendarme kwam langs. Hij werd kwaad: "Als jullie niet in staat zijn hem te doden, laat hem dan gaan," zei hij. Hij nam me bij de hand en liet me lopen. Enkele straatkinderen volgden me. Ik kroop op de zolder van een ander huis. De Hutu-kinderen brachten me water en eten uit de vuilnisbelten. Zij hebben me in leven gehouden tot het RPF kwam.' Hij herinnert zich elke minuut van die ochtend van de 4de juli. 'De kinderen kwamen 's nachts vertellen dat iedereen vertrokken was. "Wat moeten we doen?" vroegen ze. "Weggaan of blijven?" We besloten te blijven. Er heerste een volslagen stilte. Om vijf uur klom ik naar beneden en verstopte me achter een huis. Van daar had ik een goed uitzicht op de hoofdweg. Tegen zes uur zag ik een colonne van meer dan honderd militairen de weg oprijden. Ze droegen dezelfde uniformen als de regeringssoldaten. Ze zagen me en riepen: "Kom!" Ik dacht dat het een list was om ons toch nog te

doden. Maar toen hoorde ik dat ze Swahili spraken.' Zijn spitse gezicht klaart op en hij lacht. 'Ik wist dat de rebellen gekomen waren. Ze gaven me kleren en brachten me naar hier.'

Hoe zwak hij ook is, Sam Gody wil me per se nog zijn analyse van de zaken geven. Ik ga een stoel voor hem halen. 'De politici hebben bandieten en ex-gevangenen gebruikt,' fluistert hij. 'Veel Hutu's wilden niet meewerken aan de slachtingen maar hadden ook de moed niet om de Tutsi's te beschermen. De Hutu's van het zuiden wendden dus onverschilligheid voor opdat men hen niet voor bondgenoten van het RPF zou aanzien. Ze applaudisseerden voor de moordenaars, uit angst. Of ze deden mee om te kunnen plunderen. De meeste Hutu's van het noorden hebben daarentegen wel van harte meegedaan. De vrouwen waren het ergst. Jaloezie speelt daarbij een rol. Er werd altijd gezegd dat de Tutsi-vrouwen de mooiste vrouwen van het land zijn.'

Hij staat op, wil aanstalten maken om te vertrekken maar realiseert zich dan plots dat hij geen huis meer heeft. 'Ik ga mijn familie zoeken,' zegt hij zwak. Hij schuifelt traag weg, op zijn schrale benen, verloren in de menigte.

Ja, er zijn mensen uit de kampen gehaald door het RPF, zeggen omstanders. 'Een tiental, maar alleen chefs van de Interahamwe, zij die meer dan vijfhonderd of duizend mensen gedood hadden. Ze werden door de bevolking aangewezen. "Die heeft mijn vrouw vermoord, die heeft mijn kinderen vermoord," riepen mensen. De beschuldigden werden weggeleid. "Om berecht te worden," zei het RPF.' En wat geloven ze zelf? Ze halen de schouders op en zeggen: 'We geloven dat ze ze doodgeschoten hebben.'

Bij het vertrek komt een jongen achter de auto aan gelopen.

'Zeg aan Ann dat haar vriend, Raphael, dood is,' zegt hij en hij krabbelt een aantal gegevens in mijn notitieboek: 'Gedood in Centre Christus, 8 april, omstreeks 16.00 u.'

16.00 u.

De poort van het Bernardinnenklooster in Kigali is gesloten. Gisteren was ik al langs geweest maar in de straat was geen levende ziel te bespeuren. Toch moeten hier volgens mijn informatie nog zestien zusters verborgen zitten. Ik kijk tussen de peilers van de poort naar de school die ik al van mijn kindertijd ken. Toen ik nog klein was

hadden we elk jaar in de missiemaand schoenen gepoetst en auto's gewassen voor onze zusterschool in Kigali. Zwarte zusters kwamen dia's tonen en verhalen vertellen over de arme zwarte kinderen. We spaarden ook zilverpapier, hoewel ik tot op de dag van vandaag niet weet waartoe dat gediend heeft.

Tussen de struiken zie ik beweging. De bewaker steekt een bange kop tevoorschijn en loopt dan weg. Het duurt lang voor een zuster in de kloosteringang verschijnt. En dan gaat het snel. Ik krijg koffie en koekjes in de eetzaal – die precies zo ruikt als die in mijn kindertijd – terwijl de zestien zusters aan één stuk door vragen stellen. Hoe ziet de stad eruit? Zijn de rebellen er? Doden zij ook mensen? Ik realiseer me dat ik hun eerste contact met de buitenwereld in vier maanden ben. 'Vanaf het moment dat zestien vluchtelingen uit onze school zijn gehaald, komen we niet meer buiten,' zeggen ze. 'We durfden zelfs geen licht te maken, uit angst gevonden te worden.' Sommigen huilen als ik vertel wat zich de afgelopen maanden in hun land heeft afgespeeld. 'Ik schaam me Rwandees te zijn,' zegt zuster Josephine, de moeder-overste. Zij maken zich vooral zorgen om de mede-zusters in Rwamagama. Ik beloof dat ik hen zal zoeken. Zuster Josephine verzamelt al haar moed en vraagt: 'Mag ik mee?' Een blik waar zoveel goedheid in te lezen valt, zal altijd sterker zijn dan het kwaad, denk ik.

De duisternis valt al over Kigali als we naar het Centre Christus terugrijden. Ik wip nog snel even binnen in het huis van de Belgische ambassadeur om zijn personeel te zoeken. De voordeur is vergrendeld dus loop ik naar achter. Maar iets houdt me tegen. Voor mij, op het terras, ligt een grote plas vers bloed. Een spoor leidt naar de bosjes, alsof iemand daarnaar toe is gesleept. Als ik me omdraai, kijk ik in de ogen van de rebellen. 'Let's go!' roep ik naar Alfred die ongerust toesnelt. 'De jongens vertellen dat ze een hond hebben gedood,' vertaalt hij hun nerveus gebrabbel. 'Ze kwamen water halen en werden door dat beest aangevallen.' Ik neem Alfred bij de arm en wil weglopen maar de commandant houdt me tegen. Ik móet de rest van het huis zien, zegt hij, 'om me ervan te vergewissen dat er niets geplunderd is'. Hij leidt me naar binnen. We lopen van kamer naar kamer. Het zit er vol rebellen. De sfeer is grimmig. Plots komt een jongen uit een zijkamer, met een granaat in de hand. Hij houdt het explosief voor mijn gezicht en vraagt of ik het ken. 'Van

de Interahamwe,' vervolgt hij. 'Ze probeerden het huis leeg te halen. Maar dat hebben we kunnen verhinderen!' De commandant vraagt of ik genoeg gezien heb, alsof deze bizarre tocht míjn voorstel was, en hij laat me gaan. 'Wat denk je?' vraag ik Alfred later. Hij haalt de schouders op en zegt: 'Een hond, een Interahamwe, ik weet het niet.'

Butare, 11 juli

Student Balthazar Rekeraho zat verstopt in het plafond van het huis van een Hutu toen de rebellen op 4 juli Butare binnenmarcheerden. 'Ze klopten op de deur en zeiden: "Wij zijn de soldaten van het RPF. Wij zullen jullie geen kwaad doen,"' vertelt hij. Er waren drie dagen van zware gevechten voorafgegaan aan de val van Rwanda's tweede grootste stad. In die dagen sloeg bijna de hele bevolking – vierhonderdduizend burgers – op de vlucht. Zondagochtend namen uiteindelijk ook de duizend regeringstroepen de benen. Toen Balthazar na bijna drie maanden van doodsangst uit zijn schuilplaats afdaalde, vond hij een lege, verwoeste en geplunderde stad. 'Sommigen zitten nog steeds in de huizen verborgen,' wijst hij naar de uitgestorven straten van de binnenstad, die bezaaid liggen met meubelstukken, autowrakken, papieren en hier en daar een lijk. 'Zij weten nog niet dat het RPF de stad heeft ingenomen.' Van de achtendertig mensen in Rekeraho's familie hebben maar drie de slachting overleefd. Door puur toeval botsten zij tijdens hun vlucht op mecanicien Leonard Magambe. Meer dan twee maanden lang riskeerde die zijn leven en dat van zijn zes kinderen door negentien Tutsi's onder zijn dak te herbergen. 'Op een bepaald moment vermoedden de Interahamwe dat hij Tutsi's verstopte. Hij gaf ze driehonderdduizend frank om hen te kalmeren. Hij had een goed hart,' zegt de student.

Weinig Tutsi's in Rwanda's meest zuidelijke prefectuur hadden zoveel geluk als Balthazar. En weinig Hutu's waren zo dapper als Magambo. 'Bijna iedereen, zeker negentig procent van de bevolking, heeft deelgenomen aan de slachtingen,' getuigt de intellectueel Gasana Ildephonse in het universitair ziekenhuis. Zijn achillespezen zijn doorgesneden, zijn hoofd zit vol littekens en hij is de enige overlevende van een familie van dertig. 'De moordpartijen begonnen in Butare veel later,' beklemtoont hij. 'De bevolking had juist

barricades opgeworpen om het geweld, dat in de naburige prefectuur Gikongoro al volop woedde, buiten te houden.' De gematigde commandant van de gendarmerie en de prefect, Tutsi-professor Jean-Baptiste Habyarimana, waren daarvoor verantwoordelijk. Beiden spraken voor de radio en bezochten dorpen om de vrede te bepleiten. Burgemeesters organiseerden Hutu's én Tutsi's om de herrieschoppers te beletten Butare binnen te vallen. Het was een moedige poging maar het kon niet blijven duren. Op 19 april arriveerden de interimpresident en de premier in Butare en ontsloegen het hoofd van gendarmerie en de prefect. 'Op een vergadering gaven zij de burgemeesters en de dorpsleiders bevel de slachtingen te starten,' zegt Ildephonse. 'Vanaf dat moment veranderden de barricades in vrijplaatsen voor de jacht op Tutsi's.' Bussen vol Interahamwe uit Kigali reden dezelfde dag Butare binnen en een militair vliegtuig landde om 16.30 u. met leden van de presidentiële garde.

Ironisch genoeg was het de voorzitter van de Parti Liberale en partijgenoot van de prefect, Justin Mugenzi, die de bevolking via de radio opriep om te doden. 'Hij zei dat de sociale revolutie van '59 mislukt was omdat de vrouwen en kinderen van de Tutsi's toen gespaard waren gebleven,' herinnert Ildephonse zich de toespraak. 'Nu moest iederéén worden uitgeroeid.' Regeringssoldaten deelden machetes en geweren uit. 'Als een koe deed de Rwandese bevolking gewillig wat haar door de autoriteiten werd opgedragen,' schudt Ildephonse zijn zwaar getekend hoofd. 'Bovendien heerste er hongersnood. Velen maakten van de gelegenheid gebruik om bezittingen en vee te stelen.'

De hel die op 20 april in de universiteitsstad losbrak, overtrof alle wreedheden in de rest van het land. Regeringsmilities en soldaten van de presidentiële garde uit Kigali spanden samen met de plaatselijke soldaten en extremisten van alle politieke strekkingen om Tutsi's en gematigde Hutu's uit te roeien. Hutu's maakten jacht op Tutsi's, hardliners van de oppositiepartijen op vredelievende elementen binnen hun eigen partij, Hutu's van het noorden op Hutu's van het zuiden. Bandieten stortten zich op rijke zakenlui. Geliefden lieten hun Tutsi-partner ombrengen. Intellectuelen doodden intellectuelen, studenten vergrepen zich aan hun medestudenten. De rector van de universiteit, Maurice Ntahobali, echtgenoot van de minister voor vrouwenemancipatie, Pauline Nyiramashuko, stelde samen

met de vice-rector eigenhandig een doodslijst op met driehonderd namen van studenten. Zijn zoon, Charme, verkrachtte de meisjesstudenten eerst voor hij ze vermoordde en werd daarvoor gefeliciteerd door zijn moeder.

Kerken en parochiezalen, die in andere provincies moordkuilen waren gebleken, werden in Butare kost wat kost vermeden. Zelfs het ziekenhuis van het Rode Kruis bood alleen een valse illusie van veiligheid. Gewonden werden bijna dagelijks uit hun ziekenbedden gesleurd en voor de ogen van de buitenlandse hulpverleners vermoord.

De dappere sleutelfiguren in dit drama werden slachtoffers van het geweld dat ze hadden proberen tegen te houden. Het hoofd van de gendarmerie werd naar Kigali gestuurd en kwam onderweg om, zogezegd in een auto-ongeval. De ontslagen prefect werd in mei naar Gitarama gebracht, waar de interimregering zat. Na vier dagen van folteringen werd hij, zonder schoenen en zonder bril, te voet naar Butare gestuurd. Hij werd onderweg doodgehakt aan een wegversperring.

Neutraal blijven in Butare betekende de dood, getuigen de enkele duizenden overlevenden. Zij zitten nog wat verdwaasd op een weide rond de kerk van SAVE in het dorp Shyanda. Emmanuel Nzabamuwita was weliswaar een eenvoudige Hutu-boer maar hij verzette zich met hand en tand tegen het bevel van de autoriteiten om mee te moorden. Hij wou geen bloed aan zijn handen. Hij kon geen vrouw of kind aan stukken hakken.

'Als je niet meedeed aan de slachtpartijen op je buren werd je met de dood bedreigd,' zegt hij. Daarom moest hij zich maandenlang schuilhouden in het struikgewas. Daarom ook is hij met een gerust hart gebleven toen de rebellen de stad innamen. 'Weinig mensen wilden echt meedoen,' zegt hij, 'maar zij waren gegijzelden van de autoriteiten. Dat zijn de ware schuldigen aan al deze ellende.'

Anderen zijn er nog niet helemaal gerust op dat de oorlog voorbij is. De zusters Benebikira zijn zopas naar hun klooster teruggekeerd, waar ze zelfs geen matras meer vonden om op te slapen. 'We voelen ons omsingeld,' zegt zuster Thierry. 'Tot nu toe gedragen de rebellen zich gedisciplineerd maar alles is mogelijk. Deze jongen kan me vandaag goed behandelen maar een andere kan me morgen doden. De oorlog moet eerst stoppen.'

Op de achtergrond klinken explosies. De hele weg van Kigali naar Burundi is nu in handen van de rebellen. Het front bevindt zich op vijftien kilometer van Butare, nabij Gikongoro, het hoofdkwartier van de Fransen. Achter die frontlijn zitten enkele miljoenen Hutu's opeengeperst. Bijna twee miljoen Rwandezen worden volgens het Rode Kruis vermist. Een verdere opmars van het RPF dreigt de veiligheidszone die de Fransen hebben opgezet, doormidden te snijden. 'We vechten door,' zegt majoor Wilson Gumisiriza van het RPF, 'zolang de slachtpartijen doorgaan. En we krijgen berichten dat die inderdaad doorgaan.'

Rwamagama, 12 juli

Zuster Josephine zit bang naast me. Bij de eerste wegversperring verstijft ze. Als de RPF-soldaat gebaart dat we door kunnen, verschijnt een stralende glimlach op haar gezicht. 'Ze vroegen niet eens onze identiteitskaart,' zegt ze verrast. Het is haar eerste tocht buiten het klooster in vier maanden. We gaan op zoek naar de andere zusters. 'Ik voel me op de één of andere manier schuldig,' zegt zuster Josephine. 'Ik denk dat de kerk niet genoeg gedaan heeft. We riepen de mensen op van elkaar te houden maar het is niet doorgedrongen. Veel religieuzen waren ook te sterk verbonden met de politiek. Zij wilden niet inzien dat de regering dergelijke plannen aan het voorbereiden was. Zelfs nu nog willen veel missionarissen dat niet geloven, vooral zij die steun en privileges kregen van het regime. De politieke autoriteiten waren ook bang voor de religieuzen. Zij waren intelligent en ze hadden een goed hart. Maar velen leefden in hun eigen wereld. Zij koesterden sympathie voor de Hutu's. Er waren er die alles wat de Hutu's zeiden als evangelie aannamen, want zij waren de verdrukten van vóór '59. Het was een mooi ideaal, de underdog ontwikkelen, maar je moet daarvoor de andere groep niet uitroeien.' Zuster Josephine verbergt nauwelijks haar teleurstelling in de Rwandese kerk. 'Velen hebben gezwegen toen de moordpartijen bezig waren, zelfs toen zoveel Tutsi-religieuzen werden vermoord. Zij zijn even schuldig als zij die op dat moment het regime verdedigden.' Ze lacht bijna bitter. 'En nu roepen ze: de bisschoppen zijn vermoord door het RPF!' Dat de Belgische zusters vertrokken zijn, begrijpt ze. 'Het was niet meer om uit te houden. De Belgen werden gezocht. Ze zijn huilend vertrokken.'

In Rwamagama vinden we één van de vier zusters van de Bernardinnen. De overige drie zitten in het ziekenhuis van Gahini waar ze de gewonden helpen verzorgen. We worden uitgenodigd voor het middagmaal. Aan tafel zitten ook de broeders Kizito Bahujimihigo en Venuste Linguyeneza. Zij zijn geëvacueerd uit Kabgayi en Zaza. 'Ik zie niet in hoe de kerk het moorden had kunnen stoppen,' zegt Kizito. 'Wat konden we doen tegen zo'n gewapende bende. De bisschoppen in Kabgayi hadden een radiobericht gemaakt om de mensen te vragen elkaar niet te doden maar het werd nooit voorgelezen.' De kerk wordt door beide partijen beschuldigd, zuchten de broeders. 'Omdat de kerk in zichzelf verdeeld was. De aartsbisschop is zeer ver meegegaan met het regime. Zijn nauwe vriendschap met Habyarimana bracht ons in verlegenheid.' De rebellen willen volgens hen de macht van de kerk breken. 'Zij zien het nut niet in van priesters. Het zijn nietsnutten, zeggen zij. Het zou beter zijn als ze zouden werken.'

Dat het RPF zuiveringen uitvoert onmiddellijk na de overname van een gebied, is geen geheim, zegt broeder Venuste. 'Ze doden niet zomaar. Ze moeten verschillende getuigen hebben die bevestigen dat iemand deel uitmaakte van de milities. Het gaat nergens om een groot aantal. De meeste Interahamwe zijn trouwens gevlucht naar Tanzania of de Franse zone.'

De kerk van Rwamagama zit nog vol vluchtelingen. De kinderen tonen tekenen van ondervoeding. Ze durven niet terug naar hun heuvel omdat daar nog Interahamwe verstopt zitten, beweren ze. Met gemengde gevoelens keert zuster Josephine met ons terug naar Kigali. 'Er is de vreugde om elkaar terug te zien,' zegt ze. 'Anderzijds begin ik me nu pas te realiseren wat de mensen geleden hebben. Zij hebben zoveel moed.' Ze zucht. 'Het leven zal nooit meer als vroeger zijn.'

'Gaan jullie de macht van de kerk breken?' vraag ik 's avonds aan Wilson Rutayisire, bijgenaamd Shaban, informatiedirecteur van het RPF. Hij schudt het hoofd. 'Religieuzen zijn noodzakelijk zolang ze hun verantwoordelijkheid beperken tot spirituele zaken,' zegt hij. 'Als ze zich met politiek gaan bemoeien zitten ze op een dwaalspoor. De kerk was verdeeld en die verdeeldheid liep verticaal, dwars door de hele structuur. Er waren kerkleiders die mensen aanspoorden in kerken te schuilen om hen te beschermen maar er waren er ook die

wisten dat ze daar gemakkelijker konden worden uitgemoord. Onder de missionarissen waren er individuen die vóór het regime waren maar als instelling hielden ze zich grotendeels afzijdig. Misschien moet hun verweten worden dat ze het stilzwijgen bewaarden tijdens de moordpartijen, te meer daar veel van die slachtingen plaatsvonden in de huizen van God.'

Ik vertel Shaban van mijn ontdekking in het huis van de ambassadeur. Hij neemt nota van de zaak. 'Het is waar dat sommige soldaten het recht in eigen hand nemen,' zegt hij. 'Het is begrijpelijk maar onaanvaardbaar. Dan is het einde zoek en verval je in een ander soort fascisme. De harde kern, zij die de genocide beraamd hebben, moet worden opgepakt en berecht. Maar die bevinden zich in het buitenland.' Dat de bevolking massaal op de vlucht slaat voor de opmars van het RPF, verbaast hem niet 'gezien de propagandacampagne die de regering voert. Zij maakt de mensen bang dat het RPF hen zal afmaken. Daar komt nog bij dat velen door de organisatoren gebruikt zijn om te doden. Een derde groep vlucht gewoon voor de gevechten.'

Met betrekking tot de Franse operatie is Shaban nog steeds wantrouwig. 'De Fransen moeten nu niet de barmhartige samaritaan gaan spelen in een situatie waar ze zelf medeverantwoordelijk voor zijn.' Hij sluit een mogelijke confrontatie nog steeds niet uit. 'Als ze de regeringsleden en zij die de genocide beraamd hebben niet uit de humanitaire zone zetten, zullen we binnenvallen en hen oppakken.' De nieuwe regering zal bestaan uit gematigde elementen van de oppositiepartijen, het RPF en onafhankelijke individuen, kondigt Shaban aan. 'De CDR en de MRND kunnen niet in deze regering zetelen. Zij zijn verantwoordelijk voor de genocide. Dat zou zijn als de nazi's een plaats geven in de Duitse regering.' Veiligheidsbeslommeringen zullen de hoofdzorg zijn van de nieuwe regering, voorspelt de RPF-man, 'naast de wederopbouw en het her-vestigen van interne en externe vluchtelingen'.

Kigali, 13 juli

Nog één keer wil ik terug naar Nyamirambo, de wijk waar zoveel moslims hun Tutsi-buren en vrienden in bescherming hebben genomen. Alphonse Munyebagwe, chauffeur bij een fabriek, hield twee meisjes en twee vrouwen verborgen onder zijn bed. 'Het waren

mensen,' zegt hij terwijl we op een massagraf staan aan de Khadafimoskee. 'Zij hadden niets verkeerd gedaan. Waarom hen doden? Het is geen oplossing. Mensen die aan de macht wilden blijven, hebben deze Hutu/Tutsi-onzin opgezet. Er bestond geen etnische haat. Wij zijn toch ook Hutu's!' Ja, hij werd vaak bedreigd, 'maar ik ben oud, mij durfden ze niet te doden'. Zijn vriend, Saïd Sadullah, had zelfs met vijf andere Hutu's een comité opgezet om Tutsi's te beschermen. 'We organiseerden ons, bezochten om beurt huizen waar Tutsi's verborgen zaten. Soms moesten we betalen opdat ze gespaard zouden blijven.' Zelf zorgde hij drie maanden lang voor tweeëntwintig Tutsi's, waarvan hij velen niet eens kende, en heeft hij honderdduizend frank uitgegeven om hun levens te redden.

Zij doorbreken alle stereotypen, denk ik op het vliegtuig terug naar mijn veilige haven, Nairobi. Dit zijn eenvoudige, ongeletterde en arme moslims, maar ze hebben wel hun leven borg gesteld voor hun medemens.

VII De exodus van de eeuw

Tienduizenden Rwandezen trekken op 13 juli de grens met Zaïre over. Het is het begin van een bijbelse exodus die dagenlang doorgaat. Het stadion van Goma en de paar open terreinen die de VN hebben aangewezen voor opvang, zijn binnen enkele uren vol. De president, de eerste minister en enkele ministers van de interimregering zijn gevlucht naar de stad Cyangugu in de Franse zone. Premier Jean Kambanda geeft de militaire nederlaag toe maar voorspelt een gewapende terugkeer. 'Ondanks alles zullen we niet aanvaarden te sterven zonder te vechten,' zegt hij. 'We hebben één gevecht verloren. Maar we weten dat onder andere horizonten, landen die totaal verslagen waren, teruggekomen zijn. Er is geen reden waarom iets dergelijks hier niet kan worden herhaald.'

Goma (Zaïre), 15 juli

Er lijkt geen einde te komen aan de mensenstroom uit Rwanda die Goma als een vloedgolf overspoelt. Blootsvoets, gekleed in lompen, sleurend met matrassen, jutezakken en kinderen lopen de vluchtelingen gestaag en zonder vragen te stellen de hoofdweg naar het buurland af: vijftienduizend per uur, tweehonderdvijftig per minuut. Hordes gewonde en verslagen soldaten van het Rwandese regeringsleger lopen naast hen mee. Gewillig laten zij zich aftasten door de Zaïrese militairen aan de grenspost Grande Barrière. Uitdrukkingsloos lopen zij voorbij de bergen machetes, harken, sikkels en legerlaarzen die – bij tijden hardhandig – in beslag worden genomen door het Zaïrese leger. Stapvoets wringen de volbeladen auto's van rijkere Rwandezen en regeringsfunctionarissen zich door de overvolle straten. Naarmate zij het centrum van de stad naderen zwellen de stromen aan tot een woeste, onoverzienbare, alles overspoelende zee. Straten, rotondes, tuinen en schoolpleinen verdwijnen onder de dichte mensenmassa.

Maar het zijn niet de aantallen die mij verbazen. Het is die starende blik, die blinde volharding, dat eindeloze, gestage, nietsontziende

voortlopen. Als een kettingreactie, een massahypnose waarbij niemand nog precies weet waar begin en waar einde is, sluiten nieuwe stromen zich bij hen aan, groeit de beweging uit tot een complete volksverhuizing: op de vlucht voor een abstract gevaar, de 'Inyenzi-inkotanyi', de rebellen die niemand heeft gezien, die niemand kan beschrijven. Met honderdduizenden lopen ze in elkaars voetspoor, hechten ze zich vast aan de voorganger in de overtuiging dat die het weet, dat die ze gezien heeft. Zelfs de auto's die toeteren dat ze uit de weg moeten, horen of zien ze niet. Zo lopen zij als slaapwandelaars, als leden van een sekte achter hun leiders aan, zonder keuzes te maken, zonder zich hoegenaamd nog van elkaar te onderscheiden.

'Mevrouw, waar gaat u naar toe?' De vrouw met haar vier kinderen kijkt ons vreemd aan. Haar voeten zijn doorkliefd en de kleuters klampen zich angstig aan haar vast. Nog voor ze iets kan zeggen, wordt ze door omstanders de mond gesnoerd. 'Dit alles komt door jullie, blanken,' schreeuwen ze. 'De Amerikanen hebben eenzijdig het wapenembargo opgelegd, waardoor we ons niet konden verdedigen. De wereld koos ervoor een minderheidsgroep te helpen, nu zie je de meerderheid het land ontvluchten. Waarom helpen de Fransen alleen de Tutsi's?'

Dat er tot in mei nog ladingen wapens via Goma naar het Rwandese leger doorgespeeld werden, dat al sinds augustus vorig jaar VN-troepen aan de Oegandese grens staan om wapenleveranties aan het RPF te stoppen, het is praten tegen de straatstenen. De Hutu's zijn ervan overtuigd dat de wereld tegen hen heeft samengespannen. Zelfs de Zwitsers moeten het ontgelden. Het Internationale Rode Kruis in Rwanda heeft alleen de Tutsi's geholpen. Ingaan op hun argumentatie is verzinken in de donkere poel van halve waarheden en leugens van Radio Mille Collines, de toverhoed waar de meest fantastische verhalen uit heden en verleden als eindeloze repen papier uitvloeien. Vóór 1959 moest elke Hutu voor elke Tutsi knielen, heet het dan. En vóór 1959 werd een Hutu als toilet gebruikt door een Tutsi. Dat slechts 5% van de Tutsi's toen heersers waren en 95% ook gewoon slaven, net als de Hutu's, schijnt niemand te weten. De geschiedenis wordt hier – door gebrek aan objectieve schriftelijke vastlegging – op allerhande manieren gemanipuleerd.

Zoals de duizenden Rwandezen voor en achter hem is student

Raymond Mugabo uit Byumba op de loop voor wat hij de 'moordende rebellen' noemt. Vijftien uur deed hij over de tocht van Gisenyi naar Goma, een afstand van tweehonderd meter. 'Ik ben Hutu en heb gestudeerd, ik ben een doelwit,' zegt hij. Mugabo geeft toe dat het doden van de Tutsi's een 'vergissing' was. 'Maar zij doodden onze ouders en grootouders,' voert hij aan. Mugabo is een uitzondering. De meeste vluchtelingen die in Goma aankomen, ontkennen met klem wat zich de afgelopen maanden in hun land heeft afgespeeld. Alsof een spons de herinneringen uit hun hoofd heeft weggeveegd. 'De genocide van de Tutsi's is een fabel, uitgedacht door aanhangers van het RPF,' zeggen ze. 'De wereld heeft het totaal verkeerd begrepen: het zijn de Tutsi's die de macht met geweld willen grijpen, die de Hutu's willen uitroeien en uitdrijven! En het Westen is verantwoordelijk voor dit alles!' Zij begrijpen niet waarom de wereld aan de kant staat van de Tutsi's 'terwijl wij het toch zijn die aangevallen werden door het RPF'.

Pater Greindl staat met opengespreide armen aan de grenspost. 'Tweehonderdduizend mensen drijven vijf miljoen het land uit!' roept hij voor de camera's van de buitenlandse televisiestations. 'Is dit wat het Westen democratie noemt?' Zo opgewonden is hij dat hij me niet herkent. In februari vorig jaar had de Belgische pater me naar het front in Ruhengeri gebracht. Met het vuur van een commandant had hij de regeringssoldaten opgepept: 'Zorg dat ze niet binnenkomen, de kakkerlakken!' Toen al was het Rwandese leger, dat in korte tijd was gegroeid van zesduizend naar meer dan dertigduizend man, berucht om zijn plunderingen en verkrachtingen. Met een merkwaardig gebaar van broederschap was hij zijn oud-leerling, Augustin Bizimungu, die nu stafchef is van het leger, in de armen gevallen. We hadden nog samen geposeerd: Bizimungu naast mij op de foto.

'Ik heb de generaal daarnet gezien,' vervolgt Greindl, nog steeds in het Engels. 'Hij wil een bestand. Maar het RPF weigert.' Wat drijft een Belgische pater ertoe een leger, dat meer dan een half miljoen mensen heeft helpen afslachten, te blijven verdedigen? vraag ik me af.

De hulporganisatie Oxfam schat dat een half miljoen mensen in twee dagen tijd de grens zijn overgevlucht en nog eens een half miljoen klaarstaan om hun landgenoten te volgen. Het zijn ramingen waarop de plaatselijke bevolking met verontwaardiging reageert. 'Er

zijn er zeker al twee miljoen,' roept zakenman Jean-Claude Namegabe.

De hulpverleners zijn radeloos. 'Dit is de grootste toestroom in de kortste tijdsspanne,' zegt Panos Moumtzis van UNHCR. Zoals hij ook al in Tanzania zei. Maar Benaco is niets bij de monsterachtige afmetingen die de hoeveelheid vluchtelingen in Goma met het uur aanneemt.

'Ik ben gestopt met tellen,' zucht het delegatiehoofd van het Internationale Comité van het Rode Kruis, Johanna Grombach. 'Of het er nu vierhonderdduizend zijn of zeshonderdduizend, wat doet het ertoe. De aantallen zijn in ieder geval reusachtig, te groot om aan te kunnen. Zoveel mensen kun je niet eens in één dag te eten geven. Dit is als de inwoners van een grote Europese stad, die in een etmaal samenstromen in een provinciestadje in een afgelegen gebied van Zaïre.'

De vluchtelingen de stad uitkrijgen, lijkt de belangrijkste zorg van de organisaties. Zij willen de belasting voor de plaatselijke bevolking beperken en spanningen voorkomen. Oxfam heeft een luidspreker op een auto bevestigd die de mensen aanmoedigt zich naar één van de vier geplande kampen, tot vijftig kilometer verderop, te begeven. De mensen uit de stad jagen betekent dat ze verder landinwaarts gedreven moeten worden, zodat het moeilijker wordt ze terug naar huis te krijgen als de oorlog voorbij is. Het betekent ook dat ze weggedreven worden van hun belangrijkste bron van water, het Kivumeer, en hun belangrijkste aanvoerlijn van voedsel, de luchthaven.

Zaïres beruchte wegennet belemmert de voedselaanvoer over land en het vliegveld van Goma is net groot genoeg om de drieduizend Franse troepen en de bevolking van Goma te bevoorraden. Het voedselprobleem met betrekking tot de vluchtelingen is nijpend. Alleen het Rode Kruis had preventief elfhonderd ton voedselvoorraden opgeslagen, maar de VN hebben uitgerekend dat zo'n zeshonderd ton per dag nodig is. De Wereldvoedselorganisatie heeft maar één medewerker ter plaatse. Het verarmde achterland van Zaïre, waar van een centraal gezag al enkele jaren geen sprake meer is, heeft een tekort aan opslagplaatsen en vrachtwagens. Corruptie op alle niveaus en problemen met de veiligheid dragen bij tot de nachtmerrie. Onderbetaalde overheidsambtenaren en soldaten proberen op alle mogelijke manieren munt te slaan uit de vluchtelingen. We

zien hoe gewapende Zaïrese militairen een auto overvallen. Mobutu's elitetroepen zijn vanavond uit Kinshasa aangekomen om de orde te herstellen. Ze lijken de chaos alleen maar te vergroten.

Bij kaarslicht op het terras van een Zwitsers echtpaar bij wie wij onderdak genieten luisteren we naar de geweerschoten die met grote regelmaat weerklinken over de gonzende mensenmenigte aan de oever van het Kivu-meer. De heer des huizes, die in Goma een bedrijf leidt, heeft als iedereen zijn analyse van de genocide paraat. 'Het is het aquarium-effect,' zegt hij. 'Als er te veel vissen zijn, eten ze elkaar op. Rwanda was ernstig overbevolkt. De genocide was een manier om levensruimte te creëren.' Het is een verleidelijke maar een te gemakkelijke theorie, denk ik. België is dichter bevolkt dan Rwanda. Het verklaart niet waarom mensen jarenlang wel in staat waren vreedzaam met elkaar samen te leven en waarom sommigen zelfs hun zogenaamde tegenstanders in bescherming namen.

Gisenyi, 16 juli

Gisenyi, het laatste bastion van het regeringsleger, lijkt het voorportaal van de hel. Zover het oog reikt zijn er mensen. Zij wriemelen door elkaar rond het platgegooide Hotel Edelweiss, over het centrale plein, voor het PTT-gebouw, in en rond scholen en kerken. Plunderaars sleuren met tafels, ijskasten, televisies, geiten en computers. Maar er zit een patroon in de chaos, een vaste koers in het reusachtige, heen en weer deinende schip. Gekleed in een paarse broek en met een roze handdoek om de hals jaagt een gewapende militieman de stroom vluchtelingen genadeloos voort. Hij pookt hen met zijn geweer tussen de ribben en verzamelt hun machetes, messen en sikkels, om te voorkomen dat ze enkele meters verderop door het Zaïrese leger in beslag worden genomen. Drie van zijn makkers–hip geklede jongeren met geweren–zien toe op de operatie. Wie wil terugkeren wordt tegengehouden.

Op de grasvlakte achter hen zitten de verslagen manschappen van het Rwandese regeringsleger. Dronken, altijd met kratten bier in de buurt vallen zij vluchtelingen lastig en zweren dat ze gewapenderhand zullen terugkeren naar Rwanda. Alleen een tijdelijk gebrek aan munitie noopt hen tot deze aftocht, zeggen ze. 'We evacueren eerst de burgers,' zegt majoor Epifan. 'Daarna zullen wij de grens oversteken en de slag voorbereiden.' Maar het leger verkeert duidelijk in

chaos en is gedemoraliseerd. Bussen vol gewonde soldaten banen zich een weg door de menigte. Een rozenkrans bengelt door een uitgeslagen voorruit van een militair voertuig naar buiten. 'We zijn er slecht aan toe,' zucht soldaat Clement Wihangeri bij het Meridien Hotel in Gisenyi. 'We krijgen geen bevelen meer. Ik weet niet eens of de stafchef van het leger nog hier is of dat hij het land al verlaten heeft.' Hij loopt met ons mee. De tocht te voet terug door de steeds vijandiger menigte is een hachelijke onderneming. De Interahamwe hebben het gelukkig te druk met het voortdrijven van de vluchtelingen om buitenlanders naar paspoorten te vragen. Maar de Rwandese soldaten worden gevaarlijker naarmate de dag vordert en het alcoholgehalte stijgt. Aan de oever van het Kivu-meer schieten ze uit verveling in de lucht naar vogels. Opgelucht bereiken we weer de grenspost. Ik had nooit gedacht dat ik me nog eens veiliger zou voelen bij het Zaïrese leger! Al zijn Mobutu's elitetroepen aan de grenspost ook bepaald geen lieverdjes. 'Het zijn dieven,' zegt een Franse kolonel. 'Er is weinig controle. Maar de Fransen kunnen niet tussenbeide komen op Zaïrees grondgebied.'

De Zaïrezen zelf beweren dat ze van de vluchtelingen goederen opkopen, maar aangezien de Rwandezen de waarde van het Zaïrese geld niet kennen, ruilen zij gerust een pak koffie voor drie koeien en een brood voor een geit. Vermoedelijk onder betaling van steekpenningen worden Rwandese bussen en vrachtwagens vol militairen en wapens ongecontroleerd doorgelaten. Luchtafweergeschut, mortieren en anti-tankwapens vinden vlot hun weg naar de kampen.

Het plaatst het UNHCR voor een dilemma. De organisatie kan volgens haar mandaat geen gewapende burgers voeden. Aan de andere kant vreest zij een verdere verslechtering van de veiligheidssituatie in Goma als de soldaten echt honger beginnen te krijgen. De militairen drommen nu samen in het sportcentrum van Goma. Een luitenant houdt bars journalisten buiten de poort. Hij voert aan dat de soldaten enkel in Zaïre zijn voor medische verzorging. 'Zij gaan terug,' zegt hij krachtig. 'Het RPF heeft er vier jaar over gedaan om met tweehonderdduizend mensen terug te keren, wij zullen er een maand over doen om met vijf miljoen terug te keren,' had Radio Rwanda gezegd. Bijna vierduizend verminkte mannen liggen op en rond de sportvelden. Zij hebben niet méér dan een laken om zich te beschermen tegen de koude nachten. Smerige verbanden zijn om

hun etterende wonden aangebracht. De doden liggen aan de kant van de weg. Overweldigd door de schaamte over de nederlaag en de vernedering zijn de soldaten agressief tegenover iedereen, behalve tegen hen die kunnen helpen. Maar gezien de schaal van het leed in en rond Goma kunnen zij op weinig sympatie rekenen.

Intussen proberen Fransen en VN-bemiddelaars in extremis een bestand te regelen tussen de strijdende partijen. De stafchef van het Rwandese leger verwerpt echter twee van de drie voorwaarden van het RPF. Het Front eist dat leden van de interimregering worden uitgeleverd op beschuldiging van genocide en dat het laatste regeringsbolwerk in Mutura zich overgeeft. Wel stemt Bizimungu toe in het opdoeken van Radio Mille Collines, die nog sporadisch van achter op een auto uitzendt.

De uittocht naar Zaïre gaat intussen onverminderd door. UNHCR schat het aantal vluchtelingen nu op achthonderdduizend. Op hun tocht naar de kampen stranden zij in Munigi, een immense vlakte van keihard vulkanisch gesteente dat niets absorbeert. Zij zitten er voor zich uit te staren, aan de voet van de vulkaan, onder een verstikkend rookgordijn van kampvuurtjes en vulkaanasse. Wat de hulpverleners ook doen om de noden te lenigen, het is te weinig. En het luchtverkeer in Goma raakt hopeloos in de war. Het eerste vliegtuig met humanitaire hulp, een Hercules met veertien ton voedsel van het Rode Kruis, staat een halve dag aan de grond. Er zijn geen lossers. Het Engels van de man in de verkeerstoren beperkt zich tot 'stand-by' en 'thank you'. Drie vliegtuigen blokkeren bij het vallen van de avond de landingsbaan en de commandant van de luchthaven begint te zeuren om landings- en parkeerbelasting van de Engelssprekende piloten, en later geld voor de verlichting en het gebruik van de startbaan. Het is al over achten als we – na alle perikelen – het luchtruim kunnen kiezen. De Zuidafrikaanse bemanning vertelt ons welk een zegen het embargo tegen hun land eigenlijk was. 'Het heeft ervoor gezorgd dat Zuid-Afrika alles zelf maakt en volledig onafhankelijk kan bestaan van de buitenwereld.' Ik nestel me op de achterbank in de cockpit – een verlichte cabine met vijf nietige wezens in het grote, eindeloze heelal. Aan de rand van Goma, hoog boven het gewriemel van de mens, rommelt de vulkaan Nyiragongo. De rode, hete lava roert als een woeste draaikolk in de krateropening. Als die uitbarst, is de ramp niet te overzien.

Op zondag 17 juli bereikt de Rwandese oorlog Gisenyi. Mortiergranaten landen tot in het centrum van Goma en op de luchthaven. Minstens honderd mensen worden gedood bij de beschietingen of worden onder de voet gelopen bij de paniek die ontstaat. De luchtbrug wordt voor onbepaalde tijd opgeschort. Het RPF *wijst de verantwoordelijkheid voor de aanval van de hand. De voormalige rebellen, die nu het land controleren, zeggen dat het verslagen regeringsleger een Franse of Zaïrese interventie wou provoceren en het* RPF *in diskrediet wou brengen. Franse commandanten beschuldigen het* RPF *er inmiddels van hun strijdkrachten nabij Kibuye in de veiligheidszone aan te vallen.*

Het Franse leger wordt in staat van paraatheid gebracht. De rebellen hebben gedreigd de veiligheidszone binnen te dringen om de restanten van de interimregering, die zich er schuilhouden, te arresteren.

Radio Mille Collines, dat vanuit een mobiel voertuig opereerde, is gestopt. De journalisten zijn de grens overgevlucht.

Goma, 19 juli

De chaos is totaal in het Zaïrese stadje van honderdvijftigduizend inwoners dat nu een toevluchtsoord is geworden voor meer dan één miljoen Rwandezen. Kinderen lopen verdwaald tussen de menigte, op zoek naar hun ouders. Mensen bezwijken langs de weg van uitputting en uitdroging. Terwijl de chirurgische afdeling van het Franse leger ononderbroken de slachtoffers van de bombardementen opereert, worden de ziekenhuizen van de hulporganisaties overspoeld door mensen met diarree. Doden vallen er nu elk uur en overal in Goma. Cholera, wordt gefluisterd. Zieken worden voor het Franse kamp op de luchthaven gedumpt. Zij liggen er urenlang in het gras te sterven, met opengesperde ogen. De Franse medische ploeg kan vaak alleen nog hun levenloze lichamen in plastic wikkelen en begraven.

Velen hebben zelfs niet dat privilege. In de reuze-kampen liggen de lijken tussen de kokende en urinerende vluchtelingen. De vulkanische ondergrond is te hard om putten of latrines te maken en de hygiënische omstandigheden zijn hemeltergend. Het Rode Kruis heeft uitgerekend dat zo'n driehonderd ton uitwerpselen per dag de kampen belasten.

De hulporganisaties zijn onderbemand en niet uitgerust voor wat de ergste vluchtelingenramp in de geschiedenis van de VN heet. 'Dit is erger dan de crisis met de Iraakse Koerden, erger dan Somalië of de vluchtelingen in voormalig Joegoslavië,' zegt een woordvoerder van UNHCR. Er is minder dan honderd ton voedsel uitgedeeld sinds de eerste vluchtelingen hier vijf dagen geleden aankwamen en als dat zo doorgaat zullen over vier tot vijf dagen kinderen sterven van de honger, voorspelt de Wereldvoedselorganisatie, WFP. De organisatie is gedwongen om voedsel te 'lenen' van andere rampgebieden, van Zuid-Soedan en de Rwandese vluchtelingen in Tanzania en Burundi. Nijpender is het waterprobleem. Er is vijf miljoen liter water per dag nodig. Omdat die er niet komen, gaan de vluchtelingen ze zelf halen. Twee eindeloze rijen mensen met watertonnen verstoppen de weg naar het Kivu-meer, dezelfde weg waarlangs hulpverleners de kampen proberen te bereiken, Rwandese soldaten handel drijven en Zaïrese militairen orde proberen te scheppen. Maar het water van het Kivu-meer is besmet. Twee maanden geleden nog dreven hier talloze lijken.

De gemoederen zijn gespannen onder de hulpverleners. Terwijl diarreelijders aan hun voeten liggen uit te drogen, geven zij elkaar en de Fransen de schuld voor de veel te late en ontoereikende respons op wat aan het uitgroeien is tot de ramp van de eeuw. Daan Everts van WFP protesteert dat de Fransen gisteren maar twee voedselvluchten lieten landen, terwijl het Franse leger vier militaire transporten binnenloodste. Vijftig vluchten waren gepland, waaronder een toestel van het Britse Ontwikkelingsdepartement met materiaal om het lossen te versnellen. De VN zeggen dat de Fransen een verzoek om hulpkonvooien te escorteren hebben geweigerd, maar de Fransen ontkennen dat. Het gevolg is dat de hulpverleners verbannen worden van de Franse militaire briefings.

De particuliere organisaties verwijten ten slotte de VN geen preventieve maatregelen te hebben getroffen, terwijl de mensenstroom al sinds weken op weg was naar Zaïre. De VN wijzen dan weer de vinger naar de Franse humanitaire dienst. 'De Franse militairen hebben ons geen signaal gegeven,' zegt Brenda Barton van de Wereldvoedselorganisatie. 'Begin vorige week verzekerden zij ons nog dat de vluchtelingen niet naar Zaïre zouden komen.' Zij wijst erop dat de organisatie noch de middelen noch de mankracht heeft om

miljoenen mensen in vijf verschillende landen te bevoorraden. 'Wij voeden zowel de ontheemden in Rwanda als de vluchtelingen in Tanzania, Burundi, Oeganda en Zaïre. Wij zijn aan het eind van ons Latijn,' zucht zij.

Volgens UNHCR zijn naast de één miljoen vluchtelingen in Goma nog eens 1,3 miljoen mensen op weg naar Bukavu, de Zaïrese stad ten zuiden van het Kivu-meer. Zij ontvluchten de Franse humanitaire veiligheidszone, volgens de hulpverleners omdat de vluchtelingen een RPF-aanval op de Franse zone vrezen. 'Radio Rwanda zet de mensen aan om naar Zaïre te vertrekken, zij voert aan dat de humanitaire zone niet veilig is,' zegt Panos Moumtzis van het UNHCR. Maar de Fransen geloven dat de mensen naar Zaïre vluchten omdat daar tenminste hulp komt.

Alleen minister Pronk blijft rustig bij alle ontreddering. 'De uittocht is georkestreerd door de autoriteiten van het oude regime,' analyseert hij met zijn gebruikelijke scherpzinnigheid. 'Het RPF rukt niet op in de veiligheidszone en er zijn geen aanwijzingen dat het RPF slachtingen uitvoert. De mensen vlúchten omdat ze worden opgeroepen te vertrekken zodat dat regime een soort tweede Rwanda kan scheppen. Het is duidelijk: zij komen in groepen binnen. Zij groeperen zich hier per dorp. Er is natuurlijk wel een zekere dreiging omdat zich talloze moordenaars onder hen bevinden.' Anderzijds is het ook de strategie van het RPF die bijdraagt tot de exodus, meent de minister. 'Door de steden te omsingelen en de weg vrij te laten om de mensen te laten vertrekken, werken ze dit in de hand.' Pronk waarschuwt voor een Palestina-situatie, een regering in Rwanda maar een leger en een bevolking over de grens. 'Het Rwandese leger, dat hier in groten getale aanwezig is, wordt in overleg met de Zaïrese regering gehergroepeerd en vormt een continue dreiging,' zegt hij. Hij pleit voor een Koerdische oplossing: 'het creëren van een grote veiligheidszone in Rwanda, in overleg met de nieuwe regering die is uitgeroepen in Kigali, en onder toezicht van de VN of door VN aangewezen landen. Dat kan geen week meer wachten, want als ze zich hier gaan vestigen, krijg je ze niet meer terug.'

Er is een klein 'Turquoisje' geboren in het Franse kamp vanochtend, verneem ik. Met trots vertelt sergeant Auguste hoe hij een vrouw die vanochtend voor de luchthaven weeën kreeg, verloste: het

was zijn eerste bevalling. Bij gebrek aan kamers in de stad leg ik me in de tent ernaast te slapen, tussen de Franse troepen.

Onder leiding van het RPF is een nieuwe regering geïnstalleerd in de hoofdstad Kigali. De opperbevelhebber van het RPF, Paul Kagame, is minister van defensie en tevens vice-president. Het RPF levert acht van de zeventien ministers. De andere negen komen uit de vier partijen die oppositie voerden tegen het bewind van Habyarimana. Pasteur Bizimungu, één van de oprichters van het RPF, wordt de nieuwe president en Faustin Twagiramungu de nieuwe premier. De laatste werd ook in de vredesakkoorden van Arusha als premier genoemd maar zijn kandidatuur stond in zijn eigen partij ter discussie. De voormalige eenheidspartij MRND en de Hutu-radicale partij CDR zijn uitgesloten van deelname aan de nieuwe regering. Het RPF beschuldigt hen ervan de genocide te hebben beraamd.

Goma, 20 juli

Hoe moet het voelen om zo te sterven als vliegen, om zo vergeten weg te teren aan de kant van de weg? Lijken liggen er overal op de asfaltstrook tusen de luchthaven en het stadscentrum van Goma. We tellen 220 doden op twee kilometer. Ze liggen opgerold in stromatten of dekens langs de kant, achteloos weggegooid. Anderen liggen tussen hen in te sterven, de kinderen en oude mensen eerst, terwijl de menigte gestaag aan hen voorbijtrekt. Niemand die omkijkt. Niemand die iets doet. Cholera kruipt als een geniepige kwal onder de één miljoen vluchtelingen, zet zich vast in de zwaksten en zuigt hen in enkele uren tijd leeg. Een kleine jongen zit roerloos naast zijn stervende moeder. Ze is al in coma geraakt. Haar glazen ogen zien de duizenden voorbijgangers niet meer. De jongen houdt een parasol over haar heen en staart naar haar zwakker wordende ademhaling, terwijl het leven onherroepelijk uit haar wegglijdt. Even verder dekt een oude vrouw haar dode man toe en roert rustig verder in haar pot sorghum. Zij blijft alleen achter.

Bestaat er liefde in tijden van cholera?

Franse vrachtwagens voeren nieuwe bergen lijken aan. Jongens met handschoenen en zakdoeken om de neus gebonden gooien weer tweehonderd doden in stromatten in het massagraf. Als afval worden ze in de grachten gestort. Maar plots verschijnt er een kin-

derhoofd uit de strobundels, of een arm, en voert er een siddering door de omstanders. Er lijkt geen menselijke manier om dit te doen. De geulen vullen zich snel. Rode linten zijn om het terrein gespannen om kijklustigen op afstand te houden, als bij een wielerwedstrijd.

Het is vreemd hoe iedereen ineens met mondlapjes gaat rondlopen – om de dood weg te houden – alsof een teken is gegeven. Zelfs onder de journalisten breekt lichte paniek uit. Sommigen lopen met handschoenen door de menigte en vermijden angstvallig iemand aan te raken. 'De ziekte kan zich razendsnel verspreiden in een ondervoede massa die in slechte hygiënische omstandigheden leeft,' legt Jacques de Milliano van Artsen zonder Grenzen uit. 'De bacterie wordt overgedragen door contact met lijken, uitwerpselen of braaksel, door het drinken van besmet water en het eten van besmet voedsel.'

Weer worden de organisaties ingehaald door de gebeurtenissen. Zij hebben de middelen noch het personeel om zoveel mensen tegelijk te verzorgen. Er is geen plaats om de zieken te isoleren. Zij kunnen zelfs niet tijdig de doden opsporen en begraven. 'Dit zijn zulke grote crisissen, die kunnen wij redelijkerwijze niet aan,' zucht Jacques. 'Ik ben bang dat dit kamp één groot kerkhof wordt.'

De parkeerplaats van de luchthaven staat nu permanent vol. Herculessen, Boeings, Russische Antonovs en Iljoesjins brengen plastic zeilen, levensmiddelen en medicijnkisten binnen. Maar vrachtwagens zijn schaars en de wegen zitten verstopt door duizenden vluchtelingen. Alleen in Katale, een kamp van tweehonderdduizend vluchtelingen, werd vandaag twintig ton voedsel uitgedeeld. Een voedselkonvooi van UNHCR naar Sake moest onverrichter zake terugkeren. Rwandese militairen blokkeerden de weg en het UNHCR vreesde voor plunderingen.

Aan de grenspost Grande Barrière staan nu de overwinnaars. Om bij hen te komen, moeten we honderden meters over een tapijt van geweren, granaten, kogels en bagagestukken lopen. 'Wij willen dat de mensen terugkeren,' zegt RPF-commandant John Gasgwa. 'Er zal geen wraak zijn.' Maar in de wijde omgeving is geen vluchteling te bekennen. Alleen een team lijkenruimers gooit de laatste verminkte lichamen van de slachtoffers van de mortieraanval van zondag op vrachtwagens. Ze hebben er al negenhonderd geruimd, zeggen ze.

Hoe banaal kan de dood zijn, denk ik. Hoe snel went het aanschouwen van levenloze lichamen. Alsof met het leven ook de menselijkheid uit zo'n lichaam verdwijnt. Het wordt als de stenen en de planten en de aarde. Ik moet denken aan een gesprek met de Eritrese directeur van het Hilton Hotel in Addis Abeba. Hij geloofde dat niets verloren gaat in deze wereld, dat alles in een eindeloze cirkel terugkeert. 'Ook de mens leeft voort,' zei hij, 'hij komt terug in de natuur, in het gras en de bloemen en de bomen.'

De Fransen proberen tenminste in hun zone het tij te keren. 'U bent nu in de humanitaire veiligheidszone, beschermd door het Franse leger' staat te lezen op pamfletten die zij verspreiden. 'Verplaats u niet meer. Blijf ter plaatse, de humanitaire hulp zal bij u komen. Wees niet bevreesd, het Franse leger staat in voor uw veiligheid.' 'We hebben al een beweging op gang gebracht van mensen die terugkeren,' zegt luitenant-kolonel Didier Bolelli. Maar ook de Fransen kunnen het stijgende dodental in Goma niet stuiten.

Achter het prikkeldraad rond de luchthaven, aan de voeten van de zwaarbewapende soldaten leggen ook vannacht weer duizenden vluchtelingen zich te slapen. Hun gegons valt abrupt stil. Velen van hen zullen niet meer wakker worden. De dood sluipt als een stille dief door de kille nacht van Goma, aan de voet van de rommelende vulkanen.

VIII In tijden van cholera

De nieuwe premier van Rwanda zegt voorstander te zijn van het inrichten van zones waarin voedselhulp wordt verstrekt als aansporing voor mensen om terug te keren. Het VN*-mandaat van de Franse Operatie Turquoise loopt op 22 augustus af. Frankrijk wil dan worden afgelost door een* VN*-macht.*

Goma (Zaïre), 21 juli

Laboratoria in Parijs hebben eindelijk de uitbarsting van cholera onder de vluchtelingen bevestigd. 'Mensen sterven als vliegen,' zegt Isabelle Pardieu van Artsen zonder Grenzen. De organisatie telt in Munigi alleen al duizend patiënten en heeft er tussen de tweehonderdvijftig en driehonderd sterfgevallen vastgesteld. Medewerkers telden achthonderd lijken op de weg tussen Goma en Munigi. En het gaat maar door. Dokters voorspellen dat tot vijftigduizend mensen aangetast kunnen worden door de bacterie. Zonder behandeling sterft de helft van alle patiënten. Bron van de epidemie is vermoedelijk het Kivu-meer waar de vluchtelingen hun water halen. Eerder dit jaar waren al honderdvijftig gevallen van cholera vastgesteld onder de plaatselijke bevolking. 'Om de verspreiding te stoppen moet je behandelingscentra opzetten,' zegt dokter Koen Henckaerts van Artsen zonder Grenzen. 'Je moet het water zuiveren en de hygiëne verbeteren.' Volgens het UNHCR zijn zestigduizend latrines nodig. 'Realistisch bekeken is het onmogelijk om één miljoen mensen schoon water te geven,' verzucht Henckaerts. 'En door de vulkanische aard van de grond is het zeer moeilijk om zoveel latrines te graven.' Er komt nauwelijks genoeg medische hulp binnen. De organisatie gebruikte vandaag alleen al 4600 liter infuusvocht. 'We hebben nog drieduizend liter over,' zegt Henckaerts. 'Morgen is onze voorraad op.'

Alleen een snelle en massale militaire operatie geleid door Westerse regeringen kan een epische tragedie voorkomen, zeggen alle hulporganisaties. 'We hebben het soort snelle respons nodig die alleen militaire organisaties kunnen bieden,' zegt Philip Johnston van de Amerikaanse organisatie Care.

De luchthaven van Goma blijkt in toenemende mate ontoereikend om aan alle behoeften te voldoen. 'Er is maar één baan, er is gebrek aan parkeerplaats en aan losmateriaal,' zegt Paul Gilhal die de luchtbrug leidt. Nieuw materiaal en versterking van het Britse Ontwikkelingsbureau zijn gisteren eindelijk aangekomen. Maar de Russen weigeren 's nachts te vliegen. De rook van de vuurtjes beperkt het zicht, voeren zij aan, en duizenden vluchtelingen kamperen rond de landingsbaan.

De Wereldvoedselorganisatie hoopt dit weekend de bevoorrading over land, via Oeganda, op gang te brengen. Cholera treft de straten van Goma als een middeleeuwse plaag. Een grauw gordijn van stof, as en rook dekt de stervenden toe. Zij liggen brakend en zich ontlastend in grasvelden, in leegstaande gebouwen, voor kerken, op stoepen, pleinen en markten. Zij liggen tussen de levenden en de doden. 'De mensen lijden verschrikkelijk,' zegt Yahaya Byibeshyo, voorheen een klusjesman in Gisenyi. 'Er is niemand die hen helpt. De politici zijn verantwoordelijk voor dit alles. Als ik zeker wist dat we niet gedood zouden worden, zou ik met mijn vijf kinderen teruggaan naar Rwanda. Maar ik ben zo bang.'

Voor sommige vluchtelingen is het genoeg geweest. Rebellen of niet, zij keren terug naar huis. Beatrice Mukanfizi, een Hutu-vrouw uit Kigali die al een kind heeft verloren, staat met het andere in de rij aan het douanekantoor van het RPF net over de grens. 'Ze zeggen me dat ik hier gedood zal worden,' zegt ze. 'Maar dáár sterven veel meer mensen, van de honger en de dorst. Ik ga liever naar huis. Als ik hier sterf, sterf ik tenminste thuis.' Ook vader Jagemwami en zijn dochter uit Ruhengeri willen terug. Hij heeft zopas zijn vrouw in een stromat gewikkeld en bij de lijken gelegd. Twee weken lang waren ze onderweg. 'Ik ben gevlucht omdat ik bang was,' zegt hij. 'Maar hier is de situatie veel erger.' Zijn dochter maakt zich klaar om te vertrekken. 'Als ze me willen doden, dan sterf ik tenminste thuis,' zegt ze. 'Wij zijn nu al levende doden.'

Nieuwe vrachtwagens met lijken rijden voorbij.

Ook bij het vallen van de avond gaan de Fransen door met begraven. De grachten raken even snel vol als de militaire bulldozers ze kunnen graven. 'Wij zijn gekomen om de levenden te helpen. En nu

zijn we alleen nog bezig de doden te begraven,' zegt een Franse soldaat cynisch. Per tien minuten komen er zeven trucks aan, veertig doden per truck. Achter hen stapelen de lijken zich alweer op.

22 juli

Op de dagelijkse ochtendbriefing van de Wereldvoedselorganisatie lopen de emoties hoog op. De journalisten zijn nerveus en agressief. Het voyeuristische aanschouwen, filmen en fotograferen van zoveel stervenden verstoort ieders gemoedsrust. Vooral omdat er meer journalisten zijn dan hulpverleners. Cijfers, eisen ze. Aantal doden, aantal zieken, aantal humanitaire vluchten, aantal militaire, aantal dokters en verpleegkundigen? Waarom komt er zo weinig hulp aan? Waarom horen we al de hele ochtend geen vliegtuigen? Waarom worden de commerciële vluchten van Shabair niet verboden? Waarom zijn er geen afgevaardigden van de Wereldgezondheidsorganisatie? Waarom wordt het Rwandese leger niet ingezet bij het ruimen van de lijken?

'Drie vluchten met 84 ton voedsel zijn gisteren aangekomen,' sust Brenda Barton. Zij wijst erop dat de mensen niet sterven van honger maar van dorst. 'Er is nu een waterzuiveringscapaciteit van tweehonderdduizend liter per dag,' zegt Claire Bourgeois, een twintigste deel van het absoluut noodzakelijke minimum. En door gebrek aan transportmiddelen bereikt slechts een fractie daarvan de vluchtelingen. Tachtig tankwagens moeten zondag aankomen. Artsen zonder Grenzen beschikt nu over tien dokters en negen verpleegkundigen. Morgen worden dertig meer verwacht. Hoe dramatisch de situatie is blijkt uit het sterftepercentage van dertig per tienduizend volwassenen: tien per tienduizend wordt algemeen als 'rampzalig' beschouwd. Maar één dode per minuut klinkt bevattelijker voor het publiek thuis.

Een onherbergzamer plek om te sterven dan Munigi is nauwelijks denkbaar. Op de harde rotsachtige grond liggen de zieken zij aan zij onder de brandende zon, tussen injectienaalden, uitwerpselen en lijken. Het is tien uur in de ochtend en de hulpverleners zijn nog steeds bezig de doden van de levenden te scheiden. 'Er waren zoveel lijken vanochtend,' zegt Bernadette Feeney van Concern. 'We moesten de verzorging van de levenden uitstellen om de doden weg te dragen. Nu proberen we wat orde te scheppen.'

Zaïrese soldaten hadden gisteravond een ware ravage aangericht. In een poging de vluchtelingen en hun ziekten te verdrijven, schoten zij in de lucht. Er vielen ten minste drie doden en tienduizenden mensen trokken verder noordwaarts, de cholera met zich meedragend naar de enorme kampen Kibumba en Katale.

'De Zaïrezen schreeuwden dat de mensen weg moesten. Ze wilden ze uit de stad krijgen. Ze maakten de mensen bang en schoten op hen,' zegt medisch assistente Odette Sijapata. Nauwgezet, met streepjes, houdt zij het dodental in Munigi bij: zij die verhuizen van het plastic van de levenden naar het plastic van de doden. 'Er zijn er al tweehonderdvijftig sinds vijf uur vanochtend,' zegt ze. De lichamen stapelen zich sneller op dan ze kunnen worden opgehaald. En de patiënten komen in grotere aantallen binnen dan ze kunnen worden behandeld. Alleen zij die geluk hebben, krijgen intraveneuze voeding. Maar hun aders zijn veelal onzichtbaar geworden en velen missen de kracht om het vocht op te nemen.

Met een megafoon roept de Zaïrese opzichter, Bahati, de mensen op de doden te helpen verwijderen. Later vraagt hij de gezonden het terrein te verlaten om zichzelf te beschermen en om plaats te maken voor de zieken. Maar de meesten worden liever besmet dan dat ze hun partner of familielid alleen achterlaten.

'Water,' fluistert een oude vrouw die alleen op de rotsen ligt, 'alsjeblieft, water.' Maar er is slechts een half gevulde ton voor het hele cholera-kamp. Het was de Ierse hulpverlener, Kevin Noone, die gisteren eigenhandig op zoek ging naar een watertankauto. Hij realiseerde zich dat de strijd tegen de cholera zinloos was zonder water voor rehydratatie. En voedsel ontbreekt totaal. De VN hielden voedselhulp naar Munigi tegen in het kader van hun beleid om de vluchtelingen naar het noorden te drijven. Nu ze beseffen dat velen het niet halen tot de kampen, delen ze proteïnerijke biscuits uit.

Zo banaal als de dood is, zo ondraaglijk is de aanblik van de stervenden. Een man klampt zich wanhopig vast aan zijn vrouw, terwijl zijn ogen breken. Naast hem ligt zijn stervende zuster. Een baby hangt huilend aan de borst van zijn wegkwijnende moeder die tussen tien stervende verwanten ligt. Een vrouw schudt haar man radeloos door elkaar, in een poging hem uit de coma te halen. Een jongen houdt het zakje serum voor zijn moeder omhoog. Hij staart hoopvol naar de druppels vocht alsof hij hoopt dat die haar zullen

terugbrengen. Achter hem ondersteunt een soldaat zijn gevallen kameraad terwijl het leven uit hem wegglijdt. Een oude man strekt zijn gebalde vuisten ten hemel, als een laatste gebaar van woede, voor hij in die houding verstijft. Maar de meesten liggen gelaten en bewegingloos de dood af te wachten. Hun langzame scheiden van dit leven lijkt pijnlijker voor ons, toeschouwers, dan voor de slachtoffers zelf. Het is alsof we ons achter onze camera's en notitieboeken en mondlapjes proberen te beschermen tegen deze doffe, onbevattelijke ellende. Zij bieden echter geen bescherming tegen de wreedheid van de natuur, tegen die onrechtvaardige hand die argeloos en willekeurig de verdoemden aanwijst en hen in het stof en de verzengende hitte laat creperen.

Het is een veel diepere en existentiëlere droefheid die me overvalt, de gedachte dat deze mensen sterven zoals ze een week geleden de grens overkwamen: zonder zich te verzetten, zonder vragen te stellen. Ze nemen afscheid van dit leven met dezelfde gehoorzaamheid en blinde volharding waarmee ze hun leiders volgden en naar hun machetes grepen. Ik voel een mengsel van kwaadheid en medelijden in me opborrelen om de mens die blindelings en angstig zijn eigen ondergang tegemoet loopt. 'Ik kan echt geen sympathie opbrengen voor deze mensen,' had mijn collega uit Nairobi me vanochtend gezegd. 'Ik kan het niet helpen, ik kan niet vergeten wat ze met de Tutsi's hebben gedaan.' Hij had me berouwvol aangekeken. Of ik dat erg vond? Ik dacht aan de dagen die we samen doorbrachten in Kigali, aan de wreedaardige Interahamwe aan de barricades en de talloze doden die we gezien hadden in kerken en scholen en rivieren. Ik zei dat ik het begreep. Maar nu ik naar de baby kijk die wenend aan de borst van zijn wegkwijnende moeder hangt, nu denk ik: dit kind is in ieder geval onschuldig!

17.00 u.

'Ik heb nog nooit een cholera-epidemie gezien die vierduizend mensen doodt in drie dagen,' zegt Georges D'Allemagne van Artsen zonder Grenzen ontdaan. 'Dit is een aantastingspercentage van minstens vijf procent. Het gebrek aan weerstand van de bevolking en de omstandigheden hier hebben er veel mee te maken. Velen waren al seropositief, ondervoed en uitgeput. We redden enkele honderden maar het is niet genoeg.' In principe duurt een cholera-uitbarsting

twee tot drie weken. Maar deze is zo brutaal dat ze kort zal zijn, vermoedt D'Allemagne.

Intussen sporen de VN de vluchtelingen aan naar huis terug te gaan. 'We geloven dat het veilig is voor hen die willen terugkeren,' deelt Ray Wilkinson van UNHCR mee op de persconferentie van 17.00 u. Een speciale gezant van het Hoge Commissariaat, Michel Moussali, had de situatie in het land geëvalueerd en met de nieuwe autoriteiten in Kigali gepraat. 'Wij hebben voldoende garanties gekregen dat alle Rwandezen welkom zijn, behalve zij die zich schuldig hebben gemaakt aan oorlogsmisdaden,' aldus Wilkinson. Maar een minister van het voormalige regime valt hem in de rede. 'Het RPF aanvaardt alleen mensen die niet kunnen lezen en schrijven,' roept hij. Twee Rwandezen hebben 'met eigen ogen' gezien dat het RPF degenen die terugkeren in stukken hakt.

Wat er ook van zij, het Zaïrese leger heeft de grens nu hermetisch afgesloten. 'Wij hebben bevel gekregen van de gouverneur van Goma om niemand meer door te laten,' zegt de commandant aan de grens. Zij geven als reden het gevaar voor granaten en andere explosieven. Maar volgens de enkele honderden vluchtelingen die aan de grens wachten, hebben de Zaïrese autoriteiten het op een akkoordje gegooid met leden van het oude Rwandese regime om de bevolking in Goma te houden.

De dramatische beelden uit de hel van Goma en vooral de 'één-dode-per-minuut'-formule hebben eindelijk de leiders van de wereld bereikt. De Amerikaanse president Bill Clinton heeft een grootse militaire luchtbrug aangekondigd. De start- en landingsbanen zullen worden verbeterd en moderne communicatieapparatuur moet grootschalig luchttransport mogelijk maken. De Verenigde Staten willen ook een waterzuiveringsinstallatie sturen en helpen bij het inzetten van een VN-macht in Rwanda om zo de vluchtelingen ervan te overtuigen dat ze veilig naar huis kunnen. Tal van landen hebben hulp toegezegd en de Europese Unie heeft 23 miljoen dollar vrij gemaakt. 'Het moet sneller,' zucht Daan Everts van de Wereldvoedselorganisatie. 'De politici in onze hoofdsteden vinden het wel allemaal vreselijk maar ze reageren veel te langzaam. Alles is er. Er is water. Er is voedsel genoeg buiten Rwanda. Er staan honderd van onze vrachtwagens in Jordanië. Maar ze komen verdomme niet hier!'

Het is even vóór mijn deadline als ik door het stikdonker met mijn computer door de stad dwaal, op zoek naar een satelliettelefoon. Elektriciteit is een zeldzame luxe hier. Wel lijkt met de komst van de cholera het geweld uit de straten verdwenen. De militairen die de eerste nachten vluchtelingen overvielen, blijven nu binnen, alsof ze angstvallig de ziekte willen buitensluiten. Ik loop tussen de lijken door die tot voor de hotels liggen, op zoek naar een mogelijkheid verbinding te krijgen met Amsterdam, met een wereld die planeten en tijdperken van mij verwijderd lijkt.

Goma, 23 juli

'Vandaag is erger dan gisteren en gisteren was erger dan eergisteren. We hebben de bodem nog niet bereikt. We zijn niet in staat de epidemie te stoppen,' zo begint Ray Wilkinson zijn ochtendbriefing. Het dodental wordt nu geraamd op vijfduizend. Gevallen van cholera zijn intussen ook gesignaleerd in de reuze kampen Kibumba, Katale en Mugunga. Maar het vooruitzicht van een spoedige Amerikaanse interventie lijkt de journalisten wat te hebben gekalmeerd. Onderhandelingen zijn aan de gang over het heropenen van de Zairese grens. De Ierse organisatie GOAL huurt vijftien Rwandese bussen voor het oppikken, voeden en laven van uitgeputte vluchtelingen op weg naar de kampen. En de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen, Sadako Ogata, heeft bij de Zaïrese autoriteiten geprotesteerd tegen de afpersingen door corrupte luchthavenambtenaren. Die dringen erop aan dat het Britse losmaterieel alleen door hen bediend mag worden, tegen driehonderd dollar per uur. Het verhaal doet de ronde dat een Zaïrese ambtenaar een stoel voor de wielen van een Russisch vrachttoestel plaatste en weigerde het te laten vertrekken tot hij 17000 dollar kreeg. Hij stemde uiteindelijk in met enkele honderden dollars.

10.00 u.

'De mensen zijn gevlucht voor de oorlog, en omdat ze het RPF niet kennen,' zeggen de Hutu-intellectuelen, Efrem Mbugulize en Landrada Mukayiranga. Zij noemen zich afgevaardigden van de burgergemeenschap en willen hun visie aan de pers voorleggen. 'Er was veel propaganda rond het RPF,' zegt Efrem, een ingenieur uit Butare. 'Men zei dat het leger van de koning terugkwam om de monarchie te herstellen. De rebellen deden ook weinig moeite dat tegen te spreken. De enige taal die de mensen van hen kenden was die van de wapens. In een maatschappij waar stammen sinds eeuwen worden gebruikt bij het politieke machtsspel, werd het gedrag van het RPF logischerwijze geïnterpreteerd als het willen uitroeien van de andere groep.' De ingenieur vindt het jammer dat het RPF niet de interne oppositie gesteund heeft in de strijd tegen de dictatuur maar daarentegen voor gewapend verzet koos.

Er was een vredesakkoord, een regeling voor de terugkeer van vluchtelingen en voor een machtsdeling, voeren we aan, 'nu nog teruggrijpen naar de inval is achterhaald'. Het gesprek stokt.

Zij willen de genocide niet rechtvaardigen, zeggen zij. Zij willen de angst van de mensen voor het RPF uitleggen. 'De derde macht, de pressiegroep, is vandaag uitgeschakeld,' gaat Efrem verder. 'We hebben nog slechts twee extremistische partijen tegenover elkaar die geen moeite doen tot een compromis te komen. Beide machtsblokken dragen verantwoordelijkheid voor de genocide.' Mijn Amerikaanse collega zit op het puntje van zijn stoel. 'De nieuwe regering bestaat voor meer dan de helft uit Hutu's,' roept hij, zijn kwaadheid nauwelijks verbergend. 'De theorie van morele gelijkheid, van beide partijen zijn even slecht, is obsceen! Het oude regime heeft een miljoen mensen vermoord! Daar kun je onmogelijk mee tot een vergelijk komen. Dat is hetzelfde als de nazi's weer een plaats geven in de Duitse regering!'

Als er geen derde macht is, is het gevaar groot dat dit regime dezelfde fouten maakt, voert Efrem aan. 'Nu zitten de Hutu's buiten het land. De geschiedenis herhaalt zich.'

Dat de huidige regering overal in het land VN-soldaten toelaat terwijl het oude regime ze vermoordde, dat zij de vluchtelingen vraagt terug te keren, dat de Tutsi's die hun familieleden verloren hebben vergevensgezinder zijn dan deze Hutu-vluchtelingen, het maakt geen indruk op onze gesprekspartners. 'Het is gemakkelijk voor de Tutsi's om te vergeven,' zegt Landrada, 'zij hebben nu wat ze willen: de macht!'

14.00 u.

'Het is de straf van God,' zegt Bavu, onze Zaïrese chauffeur die vijftien jaar in Kigali woonde, beslist. 'God straft de Hutu's omdat

ze zoveel gemoord hebben.' Hij telt met ons de lijken die langs de kant van de weg naar de luchthaven liggen: 370 na één kilometer, 745 na twee kilometer. Het is zaterdagmiddag: de vulkanen rond Goma zijn even gestopt met rommelen. Het wolkendek breekt open. De zon brandt meedogenloos op de creperende menigte die wegkruipt in elk streepje schaduw. In de lommer van een bananeboom, van een gespannen doek, onder een parasol of een auto liggen ze uit te drogen. Honderden doden worden duizenden, duizenden worden tienduizenden. Als een orkaan raast de epidemie over het gebied van de Grote Meren. Zij sleurt hele families en gemeenschappen mee in haar dodelijke vaart. De mensenzee spoelt naar het noorden in een poging weg te komen van de epidemie. Een vrouw stopt me een vondeling in de armen. 'Ze zat tussen de lijken,' zegt ze. 'Neem haar alsjeblieft mee.' Het is een meisje en ik doop haar 'Elisa'. Maar het weeshuis van het SOS-kinderdorp zit overvol. Op een stinkende vulkaanvlakte zitten meer dan drieduizend verloren kleuters. Vandaag alleen al zijn er duizend gevonden. Tientallen patiëntjes liggen in de zon te vechten voor hun leven. De meest ondervoede kinderen liggen in tenten, te zwak om te huilen. Er sterven twee kinderen per uur. Ik merk dat verscheidene van mijn collega's ook bundeltjes binnenbrengen. Of zij lopen tussen de menigte te zoeken naar kinderen die ze eerder hadden gebracht. 'Als je wil dat ze overleeft, moet je haar houden,' roept de UNICEF-medewerker nerveus als ik hem Elisa overhandig. 'Wij kunnen niet garanderen dat ze morgen nog leeft.' Even ben ik verbouwereerd. Dit is niet eerlijk, denk ik. Elk zijn vak. Tegelijk besef ik dat we hier niet afzijdig kunnen blijven, dat het leven van dit kind en van de duizenden anderen de verantwoordelijkheid van ons allemaal is. Met de hulp van een UNICEF-medewerker vind ik uiteindelijk een meisje dat voor haar kan zorgen. 'Ik kom terug,' roep ik. 'Haar naam is Elisa!'

De avond valt over Munigi. Ik zit op een steen, naast een man die zichzelf als Justin Nzabamwita voorstelt. 'Wat deze ziekte ook is, zij is zeer gevaarlijk,' zegt hij. In drie dagen tijd bracht hij vijf van zijn kinderen over de dunne lijn naar het hiernamaals. Zijn vrouw en zijn laatste twee kinderen liggen onder een paraplu te sterven. Hun intraveneuze voeding loopt niet meer, maar hij durft de dokter niet te roepen. 'Het zit hier vol Interahamwe,' fluistert hij met gebogen hoofd. 'Vooral onder de lijkenruimers.' Ik begrijp dat hij Tutsi is.

'We hebben onze identiteitskaart in een latrine gegooid en verstoppen ons tussen de vluchtelingen,' vertelt hij. Justin zorgt ook voor een oude, door cholera uitgeteerde Hutu-man, die geen familie meer heeft. Hij vindt het goed dat we een stervende vrouw met twee kinderen, die al tussen de lijken lagen, ook onder de paraplu leggen. Ik ga de dokter halen om het serum weer vlot te krijgen. Maar de oude man grijpt het zakje, bijt het open en drinkt het gulzig leeg. Mijn Amerikaanse collega brengt negentien weesjes in kartonnen dozen naar de auto. Ik zie dat de tranen over zijn wangen stromen. We zitten een tijdlang zwijgend op de steen, Justin en ik, tussen de honderden stervenden, als verbonden door zijn–ons–geheim. Journalisten die hulpverleners worden, Interahamwe die door de hulporganisaties worden tewerkgesteld om hun eigen doden te begraven, en een Tutsi die zich druk maakt omdat een Hutu zijn infuus verwijdert: het is een vreemde wereld.

Goma, 24 juli

Het dodental in Goma heeft de mijlpaal van tienduizend overschreden. En het einde is nog niet in zicht. De epidemie is nu tot in het hart van de stad, tot zelfs in de gevangenis van Goma doorgedrongen. In het ziekenhuis liggen de Zaïrezen zij aan zij te sterven met hun onwelkome gasten. 'Het zijn de vluchtelingen die deze epidemie hier gebracht hebben,' zegt sergeant Ngamokwa van het Zairese leger. 'Zelfs lang na hun terugkeer zullen wij hier nog altijd aan de ziekte lijden.' Als het aan hem lag, zette hij alle Rwandezen stante pede de grens over. 'Het is hun probleem, hun oorlog. Zij moeten ons niet meesleuren in de ellende.' Het staatsziekenhuis met honderdzestig bedden is veranderd in een kerkhof. Er liggen overal doden, voor de poort, in de gangen en zalen, tussen tenten en stoelen. Hulp bereikt dit hospitaal amper, hoewel het op minder dan twee kilometer van de luchthaven ligt. Tien dagen na het begin van de exodus, vijf dagen na het uitbreken van de epidemie heeft het hoofdziekenhuis van Goma nog niks aan voedselhulp ontvangen. De waterreservoirs zijn schandelijk ontoereikend. Er is een tekort aan personeel en de laatste voorraad serum is op. 'Dit zijn de sombere momenten waarop iedereen sterft,' zegt verpleger Mathias Hamuli. Hij schat dat per uur vier mensen in zijn hospitaal doodgaan. Wie niet aan cholera sterft, komt om van de honger. Ook volwasse-

nen verhongeren. Franse militairen komen in de loop van de ochtend even langs in het ziekenhuis, niet met hulpgoederen maar om de lijken te bergen.

De komst van de vluchtelingen heeft het dagelijkse leven in dit deel van Zaïre volledig ontwricht. Wegen zijn verstopt. Scholen zijn gesloten. Bomen worden geveld, hele bossen neergehaald. De stad verandert zienderogen in een maanlandschap. Stromend water is er nog maar een paar uur per dag of helemaal niet. 'Voertuigen kunnen de stad niet meer in,' zegt Ndisetse Gatambi, coördinator van de protestantse scholen in Noord-Kivu. 'Er is geen bevoorrading meer. Alle diensten zijn geblokkeerd. Lijken en uitwerpselen liggen overal. De Zaïrezen sterven nu als de Rwandezen.' Hij vreest dat met het begin van het regenseizoen, eind augustus, alle bacteriën in het drinkwater zullen stromen.

Zelfs de kerken in Goma zijn overgenomen door de vluchtelingen. Van een zondagsmis is in Saint-Joseph geen sprake. Tussen de gebedsbanken en naast het altaar liggen de stervenden. Voor de ingang van de heilige plaats ligt een dozijn bundels te wachten op de bergingsploegen. De kerken, waarin zoveel Tutsi's in Rwanda zijn omgebracht, zijn nu tragisch genoeg plaatsen des doods geworden voor Hutu's in een andere genocide, die van de natuur.

En de prijzen op de markt stijgen. Rijst kost drie keer zoveel als twee weken geleden, een kilo tomaten vijf keer zoveel. Mitsi Küches, een Belgische dame die nog één van de weinige hotels openhoudt, heeft de grootste moeite haar zaak draaiende te houden. 'Vanochtend vond ik zelfs geen eieren meer op de markt,' zegt ze. 'Mijn menukaart wordt steeds kleiner. En mijn personeel wordt één voor één ziek.' Het Nyira Hotel is een onwezenlijke oase in het midden van de hel, een stukje twintigste eeuw omringd door de middeleeuwen.

Zaïrese intellectuelen ergeren zich vooral aan de massale aanwezigheid van Westerse troepen op hun grondgebied. 'Diegenen die het vuur hebben aangestoken, komen dat nu onder ruime mediabelangstelling blussen,' zegt advocaat Maitre Paluku. 'Het gaat hun er alleen maar om hun zaakjes te laten draaien. Operatie Turquoise is een zinloze en ambigue actie die de situatie alleen maar verergerd heeft.'

De eerste voedseldropping van de Amerikanen belooft in ieder

geval weinig goeds. Wat een mediastunt moest worden, is met een sisser afgelopen, een dure grap die duizend dollar per ton voedsel kostte. De palets, slechts acht van de geplande vierentwintig, landden midden in een bananenplantage, sommige vielen tot op tien meter van een VN-helicopter. De zakken scheurden open, Gruyèrekaas en chocolade rolden eruit, en het duurde uren voor vrachtwagens het terrein bereikten en de boel opgeruimd hadden. Bovendien was Katale nu juist het enige kamp waar wel genoeg voedsel was. Hier was een tekort aan medicijnen.

De Zaïrese grens is open. Onder luid applaus verklaarde de Zaïrese premier vanmiddag dat die nooit gesloten is geweest. Drieduizend vluchtelingen waagden de tocht naar huis, weg uit de hel. 'De meerderheid van de vluchtelingen is nog besluiteloos,' zegt een hoopvolle Ray Wilkinson. 'Maar als het nieuws van deze terugtocht zich verspreidt, zal het snel gaan.' Het zou wel eens 'wishful thinking' kunnen zijn. Leden van het oude regime raden de vluchtelingen openlijk af terug te keren. Zij beweren dat de rebellen de repatrianten de ogen uitsteken en zwangere vrouwen opensnijden. Geruchten doen de ronde dat vluchtelingen in de kampen worden tegengehouden en bedreigd door de Hutu-milities. Volgens de VN zijn twee Rwandese soldaten vermoord door hun medesoldaten toen ze hun voornemen om terug te keren bekendmaakten.

Zelfs Nyiragongo lijkt zich boos te maken over de menselijke rotzooi aan zijn voet. De vulkaan spuit lava honderden meters hoog de atmosfeer in. Een deken van stof en rook blokkeert de middagzon en overschaduwt de dodelijke mars naar het noorden. Sommige Zaïrezen wijten de uitbarsting aan de zware transportvliegtuigen die nu met achttien per dag de grond doen trillen. Anderen, als Bavu, zien er Gods wraak in.

Het mediacircus draait nu op volle toeren. De vier Amerikaanse *networks* domineren het gebeuren. Satellietverbindingen voor televisiebeelden, tegen drieduizend dollar per tien minuten, worden dag en nacht uit de ether geplukt. Van Japan tot de Verenigde Staten kan de hele wereld 'live' het sterven in Goma volgen. Journalisten, die even uit Haïti of Bosnië overvliegen, staan zich schaamteloos op te maken in het cholerakamp Munigi of doen 'stand-ups' terwijl mensen letterlijk aan hun voeten liggen te sterven.

Hoe zeer leidt dit alles af van de centrale gruwel waar dit verhaal

feitelijk om draait, waarvan deze cholera-uitbraak – hoe vreselijk ook – maar een uitloper is: de genocide. Het is alsof de wereld focust op dat wat men wél kan, het verstrekken van humanitaire hulp, en de aandacht wil afleiden van dat wat men niet kon: het redden van honderdduizenden uit de handen van moordlustige bendes. Het ene is humanitair, zeggen ze, het andere politiek. Het ene is een natuurramp, is onvoorspelbaar en mensoverstijgend leed, zeggen ze, en ons medelijden waard. Het andere is een ingewikkelde stammenoorlog, 'ellende die ze zichzelf aandoen'. En, kan het nog simplistischer: in het ene geval kunnen de camera's komen, daar smeékt iedereen zelfs – hulpverleners, slachtoffers en politieke leiders – om publiciteit. Het andere geval speelde zich af in de gevaarlijke schemerzone tussen geweld en waanzin, en was zo'n afschuwelijk spiegelbeeld van onszelf dat niemand het wou zien. Toch is niets zo politiek als juist het voeden, laven en verzorgen van deze vluchtelingen, en was niets zo voorspelbaar en door mensen gestuurd als deze 'natuurramp'. En ook was niets zo humanitair geweest als het redden van weerloze burgers uit de handen van de Interahamwe. En iedereen – de hulpverleners, de journalisten, de politici en het vrijgevige publiek – draait mee in deze geweldige hypocrisie.

President Bizimungu is naar het eiland Mauritius vertrokken voor overleg met Zaïre's sterke man Mobutu over de terugkeer van de vluchtelingen. Bizimungu wil dat het Zaïrese leger Rwandese soldaten ontwapent en hun wapens overdraagt aan de nieuwe regering.

UNICEF *schat dat een kwart miljoen kinderen de afgelopen maanden in Rwanda de dood hebben gevonden. Meer dan honderdvijftigduizend zijn hun ouders kwijtgeraakt.*

Goma, 25 juli

'Aarzelend bereiken we het keerpunt, raken we de rotsachtige bodem. Hopelijk klimmen we nu spoedig uit de afgrond,' zegt Ray Wilkinson. Hij is optimistisch gestemd: de bevoorrading over de weg vanuit Oeganda is gestart. Driehonderd ton voedsel heeft Katale bereikt. De luchtbrug draait nu dag en nacht, met dertig humanitaire vluchten per etmaal. Het Israëlische leger heeft een ziekenhuis met honderd bedden voor de inwoners van Goma ingericht. En de Verenigde Staten brengen vandaag twee C141 Starlifters met zoutoplossingen, injectiespuiten en proteïnerijke biscuits. Desondanks stijgt het aantal doden: met drieduizend per dag. De kampen Kibumba en Katale, met respectievelijk tweehonderdvijftigduizend en driehonderdduizend vluchtelingen, tellen vijftig procent meer doden dan gisteren. 'Meer mensen sterven hoewel het sterftepercentage afneemt,' zegt Georges D'Allemagne. 'Er zijn gewoon steeds meer cholera-gevallen.' Hij verwacht tot honderdduizend cholerapatiënten en vijftigduizend doden. Bovendien vreest hij dat de ziekte zich verder uitbreidt naar Rwanda en verder Zaïre in. De hele bevolking van Noord-Kivu, zes miljoen mensen, wordt erdoor bedreigd. Vooral de honderden lijken die zich aan de kant van de weg opstapelen, vormen een voortdurende infectiehaard. De massagraven van de Fransen liggen vol. De VN hebben van de plaatselijke autoriteiten de toestemming gekregen om de lijken te verbranden. Maar crematie is niet gebruikelijk en cultureel aanvaard in Afrika. Dus wordt in allerijl naar een andere oplossing gezocht. De Franse kolonel stelt zelfs voor de lichamen op te blazen, de snelste en meest efficiënte manier om de bacteriën te doden. Pogingen het Rwandese leger – tegen betaling – in te zetten bij de bergingsoperatie, mislukten. De soldaten zijn net uitbetaald, met geld van de geplunderde banken in Rwanda, en zij verkopen bier, water en etenswaren tegen buitensporig hoge prijzen. Het is alsof zij ongevoelig zijn voor het lijden van hun volk, alsof zij de duizenden doden op de weg naar Katale niet zien. Zij wijken zelfs niet uit voor de jongen die midden op de weg in elkaar zakt. En ook alle volgende auto's rijden over hem heen, als over een dode hond.

'We raken niet van onze lijken af,' klaagt Rob Dormaels van Artsen zonder Grenzen in Kibumba. Tweehonderd patiënten alweer zijn in de eerste uren van de ochtend gestorven. Het gerucht dat de Fransen zouden weigeren nog lijken op te halen, zorgt voor paniek.

'Bestaat er nog liefde in tijden van cholera?' vraag ik Henri, mijn Zaïrese gids, terwijl we de honderden doden en stervenden in het ziekenkamp aanschouwen. Hij schudt het hoofd. 'De mensen lijden te veel,' zegt hij. 'Mannen laten hun vrouwen in de steek. Vrouwen hun mannen en kinderen. Ze zijn op een punt gekomen dat ze zich niets meer aantrekken van elkaar. Ze zijn als dieren geworden.'

De lijken langs de kant van de weg zijn als een vanzelfsprekend deel van het landschap geworden. We zien ze niet meer. Alleen die

vrouw die doodging terwijl ze aan het baren was kon nog de aandacht trekken.

'De situatie loopt uit de hand,' zucht een verslagen Peter Hansen, de VN-coördinator voor Noodsituaties. 'We hebben niet de capaciteit om de crisis aan te pakken. Wij kunnen er niets aan doen dat de budgetten op zijn en de bijdragen zo traag binnenlopen.'

De terugkeer verloopt intussen minder snel dan gehoopt. De afschrikkingspolitiek van de oude garde lijkt te werken. Slechts tweehonderd Rwandezen per uur steken de grenspost nog over. Tegengestelde berichten komen uit de Franse zone. De 1,3 miljoen vluchtelingen die op weg waren naar Zaïre, blijken nergens te zijn aangekomen. Wel melden de Fransen dat negentigduizend mensen uit hun zone de afgelopen achtenveertig uur naar RPF-gebied vertrokken zijn. En in Bugarama zouden Franse troepen verwikkeld zijn in schermutselingen met Hutu-milities.

VN-commandant generaal Dallaire roept intussen op tot meer hulp in Rwanda zelf. Dat moet als een magneet werken om de vluchtelingen aan te trekken. Ook willen de VN helpen bij het versterken van de radiogolven van de nieuwe regering.

De militaire oorlog mag dan afgelopen zijn, de strijd om de harten en zielen van de vluchtelingen gaat onverbiddelijk door. Op pamfletten verspreiden voorstanders van het oude regime hun eisenpakket. Zij vragen om de ontwapening en terugtrekking van het RPF, de terugkeer van de Rwandese regeringstroepen en het uitschrijven van algemene verkiezingen. Als dit niet gebeurt 'heeft het Rwandese volk geen andere keuze dan naar de wapens te grijpen om zijn rechten op te eisen'.

Gisenyi, 26 juli

In de tuin van het vernielde Meridien Hotel in Gisenyi verzorgt RPF-soldaat John Butare twee cholerapatiënten. Hij reageert verontwaardigd als we vragen of ze Tutsi's zijn. 'Het zijn gewoon patienten,' zegt hij.

Het lijkt bijna te mooi om waar te zijn: RPF-soldaten die zieken verzorgen, die repatrianten op vrachtwagens laden en naar huis brengen, die zeggen: 'de burgers zijn misleid, wij willen dat ze terugkomen. Er zal geen wraak zijn.'

Bang en aarzelend laten de vluchtelingen zich aan de grenspost

registreren en fouilleren. Hun naam en plaats van afkomst worden genoteerd, niet hun etnische afkomst. 'Wij willen vrede. Wij hebben niets verkeerd gedaan. Wij zijn geen soldaten of politici. Wij zijn niet bang,' zegt Pierre Celestin, een Hutu-man die met zijn familie wacht op zijn repatriëring. Hij had enkele weken geleden gevolg gegeven aan de radio-oproep van de autoriteiten om te vertrekken. 'De Interahamwe duwden ons voort,' vult Jean-Baptiste uit Byumba aan. 'Ze riepen dat we weg moesten.' Wie niet meevluchtte, dreigde voor RPF-sympathisant te worden aangezien en te worden vermoord, leggen ze uit. Ook wie wil terugkeren, wordt bedreigd.

'De voormalige leiders en de Interahamwe voeren actief campagne om de vluchtelingen te beletten te vertrekken,' zei Ray Wilkinson vanochtend. 'Zij gebruiken de bevolking als politiek onderpand in hun onderhandelingen met de nieuwe regering in Kigali. Het is een verbazend cynisch en smerig spel. Maar wij hebben geen resolutie en geen politiemacht om deze mensen te stoppen of te arresteren.'

Donat die met zijn familie de tocht huiswaarts heeft aanvaard, heeft zich losgeschud uit de greep van de oude leiders. 'De verhalen die ze rondstrooien zijn leugens,' zegt hij. 'Het oude regime wil gewoon niet dat het RPF burgers heeft.'

Meer dan twintigduizend mensen zijn volgens de VN de afgelopen twee dagen de grens weer overgestoken. Waarnemers van het UNHCR staan op controleposten aan de grens, om de repatrianten gerust te stellen. De RPF-soldaten laten iedereen binnen, behalve zij die ze verantwoordelijk stellen voor het organiseren van de genocide, zeggen ze, vooral politici van het voormalige regime. Maar Hutu-burgers die meegemoord hebben, vrezen ook wraakacties van de familie van hun slachtoffers. 'Uiteraard is iemand die in de wijk bekend staat om het begaan van dwaasheden, ik bedoel moordpartijen, bang de familie terug te zien van degene die hij gedood heeft,' zegt een Hutu-man die op weg is naar Kigali. De hulporganisaties staan met gemengde gevoelens tegenover het repatriëringsbeleid van UNHCR. Dit is een politieke beslissing, niet een louter humanitaire, zeggen zij. Zij durven er hun handen niet voor in het vuur steken dat er geen wraakacties zullen plaatsvinden. Aan de andere kant sterven duizenden in de kampen in Goma aan cholera.

Carl Wilson, directeur van de medische organisatie ADRA, pleit in ieder geval voor terugkeer. 'Ik heb het hele land doorkruist,' zegt

hij. 'Het is overal rustig. Er zijn geen aanwijzingen voor wreedheden.' Het toeristenbureau in Ruhengeri adverteert met tochten naar de gorilla's. Het is een ironische verwijzing naar andere tijden, toen er nog toeristen kwamen naar het 'Zwitserland van Afrika'.

De groene heuvels, bananenplantages en vruchtbare velden van Rwanda lijken een verademing na de benauwde, overbevolkte en door bijbelse plagen getroffen kampen in Zaïre. Vrouwen zijn alweer op het land aan het werk. En de marktkramers van Ruhengeri doen schuchtere pogingen de handel weer op gang te brengen. Deze overlevingsreflex, deze realiteitszin om niet bij de pakken neer te blijven zitten en terug te keren naar de basisbehoeften, naar de grond van de zaak, houdt dit continent overeind.

Goma, 27 juli

De hulpoperatie is nu in hoogste versnelling geraakt. Gisteren landden zesendertig vliegtuigen, een record aantal. De honderd vrachtwagens van de Wereldvoedselorganisatie in Jordanië zullen door de Amerikanen worden overgevlogen. Veertig procent van de voedselbehoeften wordt op dit moment gedekt en de Amerikaanse zuiveringsstations produceren vierhonderdduizend liter drinkwater per dag, een tiende van de minimumbehoefte. De inspanningen werpen vruchten af: het dodental is gezakt naar tweeduizend per dag. Medici vermoeden dat de epidemie een hoogtepunt heeft bereikt en spoedig zal uitrazen.

Het Rode Kruis hoopt snel de waterkrachtcentrales van Ruhengeri en Gisenyi weer op te starten. Zij kunnen respectievelijk zes en twee miljoen liter zuiver water per dag produceren. Ook is een veldhospitaal met tweehonderdvijftig bedden van het Noorse Rode Kruis aangekomen. De meer dan tweeduizend gewonde soldaten zullen er geopereerd worden. De pers – altijd wakker – barst in luid protest uit. Kan het oplappen van gewonde soldaten – zodat ze daarna weer ten strijde kunnen trekken – voorrang hebben op duizenden stervende burgers?

De Zaïrese president lijkt intussen alleen maar lippendienst te bewijzen aan het UNHCR en de Rwandese regering die hem verzoeken het Rwandese leger te ontwapenen. Hij was, ironisch genoeg, ook de man die een deel van hun wapens heeft geleverd. Mobutu wordt door de Zaïrese oppositie beschuldigd van medeplichtigheid

aan de genocide in Rwanda door 'actieve steun aan de *hardliners* van de interimregering die verantwoordelijk zijn voor de moordpartijen en zich nu schuilhouden in Zaïre'.

Alsof de weinig gedisciplineerde soldaten van Mobutu werk wíllen maken van de ontwapening. Zij zijn zelf nauwelijks onder controle te krijgen. Zaïrezen verdenken de soldaten er zelfs van samen te werken met restanten van de oude Rwandese garde om een guerrillaoorlog voor te bereiden.

De Rwandese generaal blijft zweren dat hij gewapenderhand zal terugkeren naar zijn land, 'zelfs als we met stenen en stokken moeten terugkeren'.

Het Internationale Rode Kruis in Genève waarschuwt dat, behalve de Rwandese vluchtelingen in Zaïre, één miljoen mensen in Rwanda zelf dringend hulp nodig hebben maar dat zij 'volkomen vergeten' worden. 'Als er in Rwanda zelf geen hulpacties worden ondernomen, kan het volgende week tot een nieuwe uittocht van rampzalige omvang komen,' aldus het Rode Kruis. Op 28 juli kondigt Boutros Ghali de vorming aan van een commissie die de moordpartijen in Rwanda zal onderzoeken. Zij moet de verantwoordelijken van de moordpartijen opsporen zodat die berecht kunnen worden. De Verenigde Staten hebben de nieuwe regering van Kigali erkend en gaan, in samenwerking met de nieuwe machthebbers, humanitaire acties opzetten.

Goma, 31 juli

Ooit waren ze een welgestelde en machtige familie. Zij bekleedden belangrijke plaatsen in de maatschappij. Zij werden geëerd, benijd en gevreesd. Vandaag is de uitgebreide familie van Habyarimana dakloos. Met bijna tweehonderd naaste en verre verwanten van de vermoorde president zitten ze in een koffieopslagplaats in het haventje van Keshero, op tien kilometer van Goma. Beroofd van hun bezittingen, verstoken van elke vorm van hulp, zijn zij er slechter aan toe dan de vluchtelingen die hen omringen. 'Het feit tot de presidentiële familie te behoren is als een doem,' zegt Marguerite Mary, nicht van wijlen president Habyarimana en voorheen directrice van de nationale verzekeringsmaatschappij in Kigali. 'We zijn het zwarte schaap geworden. Iedereen krijgt hulp. Maar de presidentiële familie wordt in de steek gelaten. Terwijl de president over-

al zoveel vrienden had. Zelfs door de internationale radio-omroepen worden we moordenaars genoemd.' Huilend staat Marguerite naast het ziekbed van haar oudste dochter die aan diarree lijdt. Twee kinderen van de presidentiële familie zijn al aan cholera gestorven. De anderen zitten in de schaduw van de rondom geparkeerde auto's, een Mercedes, enkele Landcruisers en een Rwandese bus. Op de achterbank van een van de voertuigen prijkt een levensgroot Mariabeeld. 'We komen uit een goede christelijke familie,' zegt Marguerite. 'Ook de president. Hij bad veel. Hij predikte vrede en eenheid en ontwikkeling. Men noemde hem bisschop en zelfs paus. Voor mij was hij de incarnatie van alle goeds.'

De afslachting van de Tutsi's, waarvoor het oude regime verantwoordelijk wordt gesteld, heeft volgens haar niet plaatsgevonden. 'Na de dood van de president is het RPF onmiddellijk de oorlog begonnen. Dat de militairen zich verdedigden is normaal. Maar zeggen dat er regelrechte slachtingen zijn geweest, persoonlijk geloof ik dat niet.' Tegelijk suggereert ze dat de Tutsi's het zichzelf aangedaan hebben. 'Zij wilden de macht niet delen. Zij wilden alles!'

Aan de overkant ligt het Tutsi-kamp, het levende bewijs van de moordpartijen. De duizend vluchtelingen die er wonen zijn doodsbang voor de soldaten die rond de presidentiële familie hangen. De meesten arriveerden drie maanden geleden, ternauwerdood ontsnapt aan het bloedbad. Maar anderen kwamen twee weken geleden met de Hutu's de grens over, uit angst voor RPF-bondgenoot te worden aangezien als ze achterbleven en uiteindelijk alsnog te worden gedood. 'De autoriteiten zeiden dat we moesten vluchten, dat de rebellen achter ons aan kwamen. Maar we hebben de rebellen nooit gezien,' zegt Josephine Mukanhaka, die dank zij haar Hutuman gered werd.

Gevraagd wat er moet gebeuren met haar buren aan de overkant, aarzelt ze geen moment. 'De presidentiële familie moet vergeven en geholpen worden,' zegt ze. 'Het zijn de politici die gelogen hebben. De mensen sterven hier voor niks, uit onwetendheid. Het is mogelijk dat zij meegemoord hebben, maar dan alleen omdat de leiders hun dat opdroegen.'

In één van de kampen gaf een journalist van Radio Rwanda vandaag een levendige beschrijving hoe de rebellen een hele familie die was teruggekeerd, de ogen uitstak. De vluchtelingen geloofden elk

woord van zijn relaas. Zo groot is de angst voor de 'Inkotanyi' dat vluchtelingen die omkwamen van de dorst weigerden water te drinken van een tankwagen met Oegandese nummerplaat. Gezien Oeganda's steun aan het RPF vreesden ze dat het water vergiftigd was. Een hulpverlener moest eerst een glas drinken voor de menigte overtuigd was.

Het incident toont hoe diep de samenzweringstheorie bij deze mensen heeft ingewerkt. Zelfs de hulpverleners vertrouwen ze niet. De Britten hebben zich bij het rijtje van 'RPF-bondgenoten' gevoegd sinds Ray Wilkinson hardop de oude garde aanklaagt.

Het 'verradersetiket' blijkt een afdoende manier om elke informatie die niet in hun kraam te pas komt, te verwerpen en alleen te geloven wat ze willen geloven: dat het uitroeien van de Tutsi's een daad van gerechtvaardigde zelfverdediging was, en dat zij – door een onbegrijpelijke wreedheid van de wereld – zich in deze miserabele vluchtelingenkampen bevinden. Voor hen is dit de ultieme vernedering: uit hun land te worden gedreven door vreemdelingen.

Goma, 1 augustus

Het zijn, als aaneengeregen druppels, kleine stroompjes die fijne lijnen trekken over de heuvels van Rwanda. Enkele duizenden Rwandezen per dag vangen nog slechts de terugtocht aan. Uitgeput, verzwakt en aangetast door ziekte is de terugtocht voor velen een zoveelste uitputtingsslag. Sommigen halen het net niet. Zij bezwijken op een boogschot van thuis, langs de kant van de asfaltweg naar Ruhengeri, of in één van de vier hulpposten onderweg. In het parochiecentrum van Rubavu, vlak bij Gisenyi onderzoekt een Russische dokter de ellenlange rij zieken en verminkten. Tussen Tutsi's die nog kapwonden vertonen van de slachtingen, liggen Hutu's met diarree, uitdrogingsverschijnselen en oorlogswonden. Bedoeld om de zwaksten op te vangen, vormen de hulpposten tegelijk een barrière tegen de verdere verspreiding van cholera en andere epidemieën. De zieken worden in Rubavu onmiddellijk in quarantaine geplaatst. Nu de eerste gevallen van cholera Rwanda hebben bereikt, zijn de VN gestopt met het transporteren van repatrianten.

Vlak bij de hulppost logeert Charles Zilimwabago, een Hutu en voormalig prefect van Gisenyi. Samen met zijn vriend, Wellars Banzi, de voormalige provinciale voorzitter van de MRND, is hij enkele

dagen geleden naar huis getrokken. Maar van zijn huis is niets meer over. En Charles is ziek. Rillend van de koorts verzekert hij dat hij veilig is en beschermd wordt. 'Zoals er een kracht bestond om het land te ontvolken, zo is er ook een campagne om de mensen niet te laten terugkeren,' zegt Charles triest. 'Zij willen de internationale opinie tonen dat het nieuwe regime niet geliefd is.' Voor de camera roept hij zijn volk op terug te keren. 'Mijn boodschap aan de vluchtelingen is dat ze achterom moeten durven kijken en inzien hoezeer het voormalige regime hen heeft misleid, gemanipuleerd en hen in de situatie heeft gestort waarin zij zich bevinden.'

Maar weinigen horen de boodschap van Charles. Bij pogingen met de dorpsleiders in de kampen over repatriëring te praten, kregen de VN een lijst met drie voorwaarden voorgelegd: het RPF moet ontwapend worden en het land verlaten, en de voormalige regering moet in haar macht hersteld worden.

De fles whisky raakt leeg. De stemming onder de journalisten en de hulpverleners in het gastenhuis van CARE is uitbundig. Er wordt veel gedronken onder buitenlanders in Afrika. Alsof alcohol onafscheidelijk bij de zwoele tropische nachten hoort. Mijn buurman, een geoloog uit Canada, schrijft nauwgezet scheikundige formules voor me op. 'Wat geven CO_2 en CH_4 in aanraking met zuurstof?' vraagt hij. Ik haal de schouders op. '*Big explosion*!' roept hij. 'Dat gebeurt als de vulkanen in Goma uitbarsten. Dan zijn we met z'n allen binnen enkele minuten dood: de ontploffingen zullen alle zuurstof uit de lucht trekken en heel Goma sterft door verstikking.' De zustervulkanen zijn doordat ze zo dicht bij het Kivu-meer liggen de gevaarlijkste ter wereld, weet hij. 'Onder het wateroppervlak bevindt zich een laag carbodyoxide en methaan,' tekent hij. 'Als het evenwicht in de bodem van het meer verstoord raakt, kan die laag naar boven komen en – in aanraking met de lucht – alles in vuur en vlam zetten.' Wanneer gebeurt dat? vraag ik. 'Als de lava van de vulkanen in het meer stroomt bijvoorbeeld,' antwoordt hij. 'Of als het magma vanuit de bodem van het meer begint op te stuwen.' Er is volgens hem berekend dat deze vulkanen om de twintig jaar uitbarsten, 'als de druk binnenin groot genoeg is. De laatste uitbarsting was in 1977. De lava stroomde toen met een snelheid van zo'n honderd kilometer per uur naar de luchthaven. De vluchtelingen zouden wel eens sneller dan verwacht terug in Rwanda kunnen zijn.'

We schenken de glazen nog eens vol en klinken met berusting op de zustervulkanen aan het Kivu-meer.

Goma, 2 augustus

Met verschrikte ogen kijkt de naakte, zieke Siborurema in de camera's. Hij heeft pneumonia en in zijn uitgeteerde buik staat het nummer 1560 gedrukt. Hij rolt zich als een schuw vogeltje op in de hoek van de laadbak als UNICEF-medewerker Christian Clark zijn dagelijkse, mediagenieke ophaaltocht van verdwaalde kinderen begint. 'Toen Artsen zonder Grenzen het cholerakamp in Munigi verhuisde naar de andere kant van de straat, vonden we zevenendertig kinderen in de berg afval,' vertelt hij. 'Het was symbolisch.' In de weken die volgden, redden hij en zijn medewerkers tienduizend kinderen uit greppels, tussen lijken, uit massagraven of van de straat.

UNICEF schat het aantal verlaten Rwandese kinderen in Zaïre op tachtigduizend. Nog eens tachtigduizend dolen rond in Rwanda zelf. Het zijn ongewone toestanden voor Afrika, waar een natuurlijk opvangnet bestaat in de vorm van het dorp, de stam of de uitgebreide familie. Maar bij de moordpartijen, de daaropvolgende massale uittocht naar Zaïre en de dodelijke kracht van de cholera-orkaan werden de families uiteengerukt, dorpsgemeenschappen verwoest en traditionele waarden weggevaagd.

Aan de ingang van de luchthaven, waar vaak verdwaalde kinderen rondhangen omdat de journalisten koekjes over de prikkeldraad gooien, vinden we acht pruilende kleuters. De Zaïrese marktvrouw aan de overkant van de straat wil er twee tijdelijk adopteren. De Franse soldaten in het militair hospitaal willen er ook wel enkele meenemen. Parijs gaat de migratiewetten voor Rwandese kinderen versoepelen, zeggen ze. Maar Christian kijkt bedenkelijk. 'We weten niet met zekerheid of deze kinderen wezen zijn,' voert hij aan. 'Als de ouders nog leven, is het een dubbele tragedie.'

Ntirenganya van drie klautert achter op de vrachtwagen. Ze draagt een grauw, vies kleedje en heeft haar gebreide jasje over het hoofd getrokken. Haar moeder is ze ergens aan de grens verloren, huilt ze. En ze heeft honger. Als ze een koekje krijgt, bedankt ze beleefd. Het is elf uur. We banen ons een weg door de rijen waterdragende mensen. De vrouwen lopen zo voorovergebogen onder de

zware vracht dat ze maar net de voeten van hun voorganger kunnen zien. Ntirenganya heeft zich tegen me aan gedrukt. Siborurema ligt in de hoek te sterven. Vijftig verlaten kinderen stappen op bij de technische school van de Zusters Ursulinen. De school gaat begin september weer open en de weeskinderen, die in de vakantieperiode door de Zaïrese zusters zijn opgevangen, moeten weg. 'Sommigen zijn zo getraumatiseerd dat ze hun stem verloren hebben,' zegt zuster Esperance. Ze herinnert zich hoe een grootmoeder haar twee jongste kleinkinderen bracht. 'Haar dochter en schoonzoon waren al gestorven. Zijzelf wou niet meer verder leven.' Maar zuster Esperance weigerde kinderen op te nemen die nog familie hadden. 'Ik zei dat ze elke dag eten kon komen halen,' vervolgt ze. ''s Avonds lagen de kinderen voor de deur. De grootmoeder was verdwenen. In Afrika is dit een uiterste wanhoopsdaad.'

De solidariteit, die onder de grote mensen is verloren gegaan, is onder de kinderen ontroerend. De groteren ontfermen zich als moedertjes over de kleineren. Ze wassen hen, kleden hen aan, geven hen te eten. In keurige rijen lopen ze later naar de vrachtwagen. Zonder morren ruilen ze het ene tehuis voor het andere. De vrachtwagen is nu tot de nok gevuld met klappende en zingende kinderen. Tussen hen in liggen de ondervoeden, de kwahiorkors, en de zieken. 'Wij zullen terugkeren, op een dag, op een dag zullen we terugkeren,' zingen ze. Iedereen wordt netjes geregistreerd: naam, leeftijd, geslacht, naam van vader en moeder en plaats van afkomst. Maar de kleinsten kennen zelfs hun eigen naam niet. Samen met het Rode Kruis zet UNICEF een data-bank op en werkt aan een fotoalbum, om families te herenigen.

De veertienjarige Nsabimana heeft zich bij de groep gevoegd. Hij komt uit Kibungo, waar we zoveel lijken zagen. Nee, Nsabimana heeft niet meegemoord. Zijn vader verbood het hem. Maar zijn vriendjes en leeftijdsgenootjes, die hebben de machete ter hand genomen en erop losgehakt. Of het nog steeds zijn vriendjes zijn? Hij denkt lang na en zegt dan: 'Ik geloof het niet. Zij hebben stoute dingen gedaan.' Oscar, de negentienjarige Tutsi-medewerker van UNICEF, bijt op zijn lippen. Hij komt ook uit Kibungo en heeft sinds het begin van de genocide niets meer van zijn familie gehoord. Het idee dat sommige van de kinderen die hij redt, hebben deelgenomen aan de slachting van zijn volk, vindt hij ondraaglijk. 'Maar wat moet ik

doen?' schokschoudert hij. 'Hier word ik bedreigd en voor rebel aangezien. Maar thuis is waarschijnlijk niemand meer.'

Zelden in de geschiedenis waren zoveel kinderen bij wreedheden betrokken als in Rwanda, bedenk ik. Tienduizenden zijn de afgelopen maanden doodgehakt. Honderdduizenden zijn getuige geweest van de wreedste moordpartijen. Duizenden hebben wellicht meegemoord. De gruwelen van de volkerenmoord in Rwanda zullen zelden het licht van de openbaarheid zien. Ik denk aan het rapport dat René Caravielhe, een medewerker van Artsen zonder Grenzen, schreef toen hij Rwanda verliet. Hij verhaalde hoe hij begin mei een zwaargewond meisje van negen vond, vlak bij het Rode-Kruisziekenhuis in Kigali. Ze lag naast een latrineput met daarin de lijken van haar ouders en broer. Zij was anaal verkracht en had de geslachtsorganen van haar vader in de mond. Haar negenjarige broer had moeten toekijken bij de verkrachting van zijn zus en de slachting van zijn familie, voor hij in elkaar werd geslagen en voor dood achtergelaten. De kinderen leefden dagenlang als planten: zij weigerden te eten of te praten.

De laatste en moeilijkste etappe van onze tocht begint. De weg achter kamp Mugunga is een pad vol kuilen. Het gezang heeft plaats gemaakt voor gejammer en gehuil. Twee baby's klampen zich als drenkelingen aan me vast. Eindelijk is Bihumba 4 in zicht: een grote vlakte vol tentjes en kinderen op een steenworp van het Kivu-meer. De nieuwelingen zitten er onwennig tegen elkaar, uitgebreid bekeken door de duizenden die hen zijn voorgegaan. Bihumba 4 is pas enkele dagen geleden geopend: omdat de weeshuizen Ndosho, Carea, Bihumba 1, 2 en 3 vol zaten. Verwacht wordt dat Bihumba 4 eind deze week vol zal zijn. De hulpverleners maken zich vooral zorgen over de ligging van de Bihumba-weeshuizen: vlak bij het kamp van de Rwandese militairen. Als de soldaten in opstand komen zal de bevoorradingsroute worden afgesneden.

Op de terugweg nemen we de zieke kinderen mee naar het SOS-ziekenhuis. Siborurema is er een van de vele patiëntjes: nummer 1560. Tientallen zieke en ondervoede baby's krioelen op plastic zeilen door elkaar. Het dodental is hier weliswaar teruggebracht van zesenvijftig naar vier per dag, maar het speelterrein van de tweeduizend kinderen blijft een miserabele rotsbodem zonder een streepje schaduw.

Elisa is nergens meer te bespeuren. Vermoedelijk is zij gestorven, anoniem, als haar moeder.

De stank van uitwerpselen in de kampen wordt met de dag onhoudbaarder. Er zijn nog steeds maar duizend van de zestigduizend benodigde latrines gegraven. De piek van de cholera-epidemie is weliswaar voorbij. Er sterven nog 'maar' negenhonderd mensen per dag, wat het totaal op 22000 brengt. En de doden worden sneller geborgen, wat op iedereen een heilzame werking lijkt te hebben. 'We hoeven ons geen weg meer tussen de lijken te banen om bij onze patienten te komen,' zegt dokter Jean-Louis Wijck in Kibumba. 'Dat had 'n verwoestende psychologische invloed op ons.' Aan de rand van de stad gooit een Franse bulldozer het zesde massagraf dicht. Maar de hulpverleners verwachten een nieuwe mortaliteitspiek, nu veroorzaakt door een hardnekkige, bloedige diarree waartegen geen medicijnen bestand zijn. Bovendien zijn de eerste gevallen van hersenvliesontsteking gesignaleerd.

Verontrustender is het toenemende geweld in de kampen. De voedseldistributie in Kibumba loopt zodanig uit de hand dat zelfs mijn cameraman, die toch voor geen kleintje vervaard is, het op een lopen moet zetten. Soldaten en milities, gewapend met stokken, machetes en sikkels, storten zich op elke vluchteling die een – naar hun zin – onrechtmatig groot deel krijgt. Het Zaïrese leger moet ingrijpen om de orde te herstellen. Een schot in de lucht doet de massa ineenkrimpen en drijft de aanvallers op de vlucht. Diezelfde Zairese soldaten hebben vandaag onder geweerbedreiging een vliegtuig van CARE geplunderd. De organisatie is daarop in staking gegaan. Ook in Mugunga hebben Rwandese soldaten heibel geschopt en vluchtelingen bestolen.

De terreur gaat door. Mijn collega van *The Guardian*, vond in Kibumba bij toeval een doodgehakte man tussen de lijken. Naast hem stond een jongeman, Leonard genaamd, die fier demonstreerde hoe hij met een machete aan de wegversperringen in Rwanda de Tutsi's had gedood. 'De Interahamwe verdedigen de mensen,' had hij aangevoerd. 'Wij hebben de mensen in Rwanda verdedigd en we verdedigen hen hier. Zij zijn onwetend. Tot wie anders kunnen zij zich richten? De Zaïrezen stelen van ons. Wij hebben de steun van het volk.' Voor de dood van de man aan zijn voeten had hij een

bizarre uitleg: 'Hij was door het RPF gestuurd om ons voedsel te stelen zodat wij zouden verhongeren.'

Men kan zich afvragen hoeveel van die opgerolde matten werkelijk choleradoden bevatten.

Het lijkt alsof Radio Mille Collines zich in het veelvoud in de kampen herhaalt, alsof de demagogen van de Hutu-beweging in deze poel van ellende zegevieren.

De 'verdediging van het volk': van Stalin via Hitler tot Mao Zedong en Pol Pot zijn die woorden gebruikt. Het arme, onwetende volk heeft door de geschiedenis heen in de oorlogen van de machthebbers als voorwendsel en instrument gediend. Alsof trotskisten en joden en intellectuelen en kapitalisten niet tot dat 'volk' behoorden. Alsof de Tutsi's niet tot het 'volk' behoren.

Hoe cynisch is het ook zich te beroepen op de steun van een volk dat met geweren en propaganda murw is geslagen, en door honger en ziekte uitgemergeld aan de rand van de massagraven ligt te sterven. Hoe laag is het om de moordpartijen af te schuiven op datzelfde volk, om zich te verschuilen achter die grijze, ondefinieerbare massa die geen verantwoordelijkheid draagt, het volk dat – omdat het arm is en onwetend – altijd onschuldig is, altijd wordt vrijgesproken.

Erger nog is de lijdzaamheid, het gemak waarmee dat volk zich láát gebruiken, zich murw láát slaan, zich naar de massagraven láát drijven, zich láát kneden tot een grijze, ondefinieerbare massa die geen verantwoordelijkheid draagt. En daarom, om als journalist en als mens te overleven, moet ik op zoek gaan naar zij die niet geluisterd hebben naar de demagogen, zij die zich niet murw hebben laten slaan, zij die zich losgerukt hebben van die grijze, ondefinieerbare massa en voor zichzelf beslist hebben. Zij zijn de echte helden in deze oorlog.

IX De strijd om de harten

Gikongoro, 3 augustus

'Laat ze maar een beetje afzien,' bromt Vincent, onze Zaïrese chauffeur, terwijl hij ons door het Nyungwe Woud rijdt. 'Ze zijn veel te verwend, die Rwandezen. We zullen ze leren hoe ze met elkaar moeten samenleven!' Hij lacht luid.

We zijn eindelijk – na uren onderhandelen en honderden dollars steekpenningen – door de Zaïrese douane gekomen. Toen de douaniers geen andere manier meer wisten om ons geld af te persen, dreigden ze onze collega in de gevangenis te gooien omdat hij uit de prullenbak een paspoort had opgevist. Hem vrijkrijgen vereiste een eenvoudig gebaar: het toeschuiven van nog één van de begeerde groene briefjes. 'Het zijn de regels van het spel,' schatert Vincent. 'Ik moet elke dag vijfhonderd Zaïres betalen aan de soldaten zodat ze mijn auto niet stelen!'

Op de Franse basis in Gikongoro wacht ons een warm onthaal. In de klaslokalen van het SOS-Kinderdorp gooien de Franse soldaten enkele luchtmatrassen voor ons op de grond. Kolonel Eric de Stabenrath, een uiterst charmant man, haalt een fles Franse rode wijn te voorschijn en we klinken op de BBC-correspondente die zich plots realiseert dat ze jarig is. Stabenrath is niet alleen charmant, hij is ook intelligent en begaan met het lot van de Rwandezen. 'Tussen de vijfentachtig en de negentig procent van de Tutsi-bevolking in de Franse zone is uitgeroeid,' zegt hij. 'Ik denk dat je dat kunt extrapoleren naar de rest van het land. Er zijn volgens mij één miljoen mensen omgekomen. Om zoveel mensen te vermoorden heb je meer nodig dan een bende bandieten. Ik heb veel namen van moordenaars. Het zijn de politici die verantwoordelijk waren voor de slachting. Ze zijn allemaal naar Zaïre gevlucht. Ik weet waar de massagraven liggen. Ik zal die informatie doorspelen aan de VN-Commissie voor de Mensenrechten.'

Hij vertelt het verhaal van de Hutu-man uit Rutsiro die in overleg met zijn vrouw besloot haar levend te begraven, voor de Interahamwe haar zouden doodhakken. De man bleef met haar praten tot ze helemaal onder de grond lag.

Stabenrath herinnert zich ook de heuveltop in Besesero, waar hij nog 970 van de tienduizend Tutsi's levend terugvond. De anderen waren systematisch – over een periode van tien dagen – vermoord. Een groep journalisten had het kamp op de heuveltop ontdekt. Door hun tussenkomst wisten de Fransen de overlevenden te redden. Met afschuw zagen zij hoe de Interahamwe met hun machetes naar hen zwaaiden en zwoeren dat ze de overblijvende Tutsi's nog wel zouden krijgen.

'Onze missie was de slachting te stoppen. Het was laat maar we waren de enigen die wat deden, die er ook waren om een verder bloedbad te vermijden toen het leger verslagen werd en alles instortte.' Er was geen gebrek aan munitie, wijst hij de argumentatie van de Rwandese kolonels van de hand. 'Het leger heeft de oorlog verloren door slecht leiderschap, door gebrek aan strijdlust en militaire tactiek. De Rwandese militairen aan het front waren woedend op ons. "Waarom deden jullie niets voor óns?" vroegen ze.'

Ook met het RPF liep de verstandhouding aanvankelijk niet vlot. 'Er waren op 17 juli wat gevechten. Twaalf RPF-soldaten kwamen daarbij om en een Franse soldaat werd gewond. Toen we de volgende dag RPF-commandant Wilson ontmoetten, merkte hij schertsend op dat onze artillerie zeer doeltreffend was.'

Ook na het vertrek van de Fransen blijft de veiligheidszone gedemilitariseerd. 'Het RPF mag er niet gewapend in,' aldus Stabenrath. 'Wij werken voor jullie,' had hij Wilson gezegd. 'Zonder ons was hier niemand gebleven. Of willen jullie regeren over een leeg rijk?' Ook had hij het RPF aangeraden een deel van het voormalige regeringsleger in zijn rangen op te nemen en zo de dreiging van een nieuwe aanval te breken.

Van slachtpartijen door het RPF heeft hij geen bewijzen. Desondanks geeft de Franse kolonel toe dat de situatie precair blijft. 'Het kan elk moment ontploffen,' zegt hij. 'Binnen twee uur tijd kunnen een miljoen mensen naar Zaïre vluchten.' Ziekten, gebrek aan eten, aan transportmiddelen en aan elke vorm van burgerlijk gezag verhogen de onrust. 'De enige autoriteit hier was ik,' grinnikt hij. 'Maar het was niet mijn bedoeling een nieuwe koloniale bestuurder te spelen.' En dus zette hij een gemeentecomité op, dat als gesprekspart-

ner optreedt voor de nieuwe regering, en een nieuwe politiemacht: zes gewapende mannen die dieven oppakken en plunderende soldaten ontwapenen.

Hij voorspelt de komende weken hongersnood in Gikongoro. Van de tweehonderdvijftig ton voedsel die per dag nodig is, komt per week maar tachtig aan, schat Stabenrath. Daardoor sterven in zijn gebied met één miljoen inwoners, van wie de helft vluchtelingen, dagelijks driehonderd tot vierhonderd mensen. 'Evaluatiemissies zijn er genoeg,' merkt hij op. 'Er is meer onderzoek dan hulp. Rwanda is waarschijnlijk één van de meest geëvalueerde landen van Afrika.'

Intussen spoort hij de bevolking aan naar huis te gaan door ontmoetingen te regelen tussen leden van de oude en de nieuwe regering. Het resultaat was dat op 20 juli honderdduizend mensen naar RPF-gebied overstaken.

Het vertrek van de Fransen is intussen tot 22 augustus uitgesteld. Ghanezen zullen hen in Gikongoro vervangen. Maar de kolonel maakt zich zorgen over hun mandaat. Zijn troepen dienen onder Hoofdstuk 7 van het VN-Handvest: zij mogen geweld toepassen om hun missie uit te voeren. 'De nieuwe VN-troepen komen onder Hoofdstuk 6: zij mogen alleen hun wapens gebruiken in geval van zelfverdediging.' Hij haalt de schouders op. 'Als je hier alleen komt om jezelf te verdedigen, dan weet ik niet wat de zin ervan is.'

Ook de Belgische Blauwhelmen dienden onder Hoofdstuk 6.

Enigszins beneveld door de wijn onthult de kolonel voor het slapengaan dat hij samen met RPF-leider Paul Kagame op de militaire academie in de Verenigde Staten heeft gezeten. 'Onopvallend maar zeer intelligent,' beschrijft hij hem. 'Ik heb hem een brief geschreven,' zegt hij glimlachend. 'Ik ben benieuwd of hij zich mij herinnert.'

De terugkeer van vluchtelingen naar Rwanda is afgezwakt tot tweeduizend per dag. Volgens het UNHCR zijn 22000 mensen via de officiele grensovergang teruggegaan en zouden rond de negentigduizend hun weg hebben teruggevonden door de plantages langs de grens. De hulpverleners waarschuwen dat de Hutu-voormannen de vluchtelingen als hun machtsbasis gebruiken en dat ze hopen met de voedselhulp hun soldaten te kunnen bevoorraden om de strijd te hervatten.

De cholera-epidemie eist nu nog vijfhonderd doden per dag maar het aantal sterfgevallen door dysenterie groeit. Intussen hebben journalisten van Reporters zonder Grenzen een eigen radiozender opgericht, Radio Gatashya of 'de zwaluw', die tegenwicht moet bieden aan de propaganda van extremistische Hutu's. Maar in de kampen doen al verhalen de ronde dat het station een werktuig is van het RPF. De Rwandese regering wil niet wachten op de bevindingen van het internationaal tribunaal. De nieuwe premier zegt dat ongeveer dertigduizend verdachten van de slachtpartijen door de eigen justitie zullen worden berecht.

Gikongoro, 4 augustus

'Hoe is de toestand in Zaïre? Sterven er nog steeds mensen aan cholera? Zullen de VN-troepen onze veiligheid verzekeren als de Fransen vertrekken?' De bewoners van Kaduha, een afgelegen dorp in Gikongoro, weten het niet meer. Met z'n dertigduizenden, de helft vluchtelingen, zitten ze op een barre, hete heuveltop in het midden van de Franse veiligheidszone. Voor het eerst in weken komt hier voedsel: achthonderd gram maïs per persoon, genoeg voor twee dagen. In Rukondo, beneden, komt helemaal niets.

Volgens een onderzoek van Artsen zonder Grenzen is veertig procent van de kinderen in de kampen ondervoed, van wie twintig procent ernstig ondervoed. De vooruitzichten zijn weinig rooskleurig: met het begin van het regenseizoen eind augustus zullen de wegen naar dit kamp niet meer berijdbaar zijn.

Volgens de plaatselijke medewerker van CARE zijn de Interahamwe nog steeds actief in Gikongoro. 'We vonden gisteren een tiental lichamen voor het hospitaal en een paar op de markt,' zegt Dean Engle.

De vluchtelingen klampen zich vast aan elke vreemdeling, in de hoop antwoord te vinden op de kwellende vraag: blijven of vertrekken, naar huis gaan of verder vluchten. Voor hen geldt het dilemma: verhongeren in Kaduha, sterven aan cholera in Zaïre of thuis gedood worden door het RPF. 'Als de Fransen vertrekken en er komt niet meteen een VN-macht om ons te beschermen, zal een deel van de bevolking naar Zaïre vluchten,' zegt Azarias Habagatsi, voormalig directeur van een jongerenopleidingscentrum in Gitarama. 'Sommigen riskeren het om naar RPF-gebied te gaan omdat ze hier

een zekere hongerdood sterven. Ginds is er een kans dat ze blijven leven.' Hij is ervan overtuigd dat het RPF alle intellectuelen doodt. 'Er zijn getuigenissen van repatrianten,' zegt hij. 'Omdat de Tutsi's de oorlog gewonnen hebben, zijn alle Hutu's nu bedreigd.' Had de nieuwe premier het gisteren niet nog op Radio Kigali gezegd: dat dertigduizend Hutu's zullen worden vervolgd?

'De mensen hebben geen vertrouwen in de VN,' vult de onderprefect van Kaduha, Joachim Hategekimana, aan. 'Ze hebben gezien hoe de Blauwhelmen in april faalden.' Hij wil alleen blijven als het RPF wordt teruggetrokken, de oude leiders weer aan de macht komen en de VN verhalen over wreedheden door het RPF onderzoeken. Dat de oude leiders verantwoordelijk zijn voor een genocide, wil hij niet horen: 'Als het RPF de president niet had vermoord, waren er eenvoudigweg geen slachtpartijen geweest,' windt hij zich op. Dat zoveel burgers gedood zijn, komt omdat de rebellen overal 'infiltranten' hadden zitten. 'De baby's en de vrouwen, tja, dat is te betreuren,' zegt hij. Maar dat er Interahamwe aan het werk waren, dat ontkent hij ten stelligste. 'De mensen moordden onder elkaar.'

Gelooft deze man, toch een intellectueel, wat hij zegt? vraag ik me af. Of dekt hij zich in met het oog op een mogelijk internationaal tribunaal? Maar ik heb er genoeg van, genoeg van de ontkenningen en rechtvaardigingen, genoeg van de komplotten en verdraaiingen.

Vincent moppert dat zijn auto onder de slechte zandwegen zwaar geleden heeft. Ik voel waar hij naar toe wil. 'Het zal een dure rekening worden,' dreigt hij. Ik ga er niet op in.

In Cyangugu heerst de absolute chaos. Duizenden mensen kamperen in het centrum van het schilderachtige stadje aan het Kivumeer. Voormalige regeringssoldaten, milities en Zaïrezen – het verschil is vaak niet zo duidelijk – plunderen villa's en overheidsgebouwen tot op het geraamte. Stoelen, deuren, vensters, plafonds en lavabo's worden in een continue stoet de grens overgebracht, onder de ogen van de Franse soldaten.

We betalen Vincent de beloofde driehonderd dollar en moeten bij de Fransen dekking zoeken voor zijn niet-aflatende protesten. Ik val brakend neer op een militaire brits. Als een vader ontfermt kolonel Hogard zich over me. Twintig jaar zit hij al bij de parachutisten, vertelt hij later. De situatie in Rwanda doet hem fronsen. Hij probeert de bevolking tegen te houden, zegt hij, een tweede Goma in

Bukavu te voorkomen. Ook hij heeft een gemeentecomité opgericht en vijfenzestig gendarmes bewapend maar zij kunnen blijkbaar de plunderingen en de propaganda van de oude leiders niet stoppen. 'Het zuiden is het meest gevoelige gedeelte,' toont hij op de kaart. 'Bugarama is een toevluchtsoord voor voormalige militieleden. Elke nacht steken zij gewapend vanuit Burundi de grens over. Zij roven dorpen leeg, terroriseren mensen die niet willen vertrekken en houden diegenen tegen die willen terugkeren.' Tien dagen geleden kwam het drie keer tot gevechten tussen Fransen en milities, waarbij één Franse soldaat gewond raakte.

Wel is Hogard trots dat hij, toen het leger de oorlog verloor, in de Franse zone een grote uittocht kon voorkomen. Hij gebruikte daarvoor een gedurfd staaltje Franse diplomatie. 'Toen de voormalige regering op 15 juli naar Cyangugu vluchtte, heb ik de president opgezocht,' vertelt hij. 'Ik gaf hem de dringende raad om – in het belang van het volk – het land binnen twee dagen te verlaten, om politieke en humanitaire problemen niet te vermengen. Ook vroeg ik hem niet langer via de radio de bevolking tot vluchten aan te zetten.' Hij glimlacht. 'Maar hij was me te slim af. De uitzendingen in het Frans stopten maar er waren nog zeker drie oproepen in de plaatselijk taal, het Kinyarwanda, voor we het door hadden, waardoor hij driehonderdduizend mensen meekreeg.'

Of de terugtrekking van de Franse troepen zal leiden tot de uittocht van de overige anderhalf miljoen, dat hangt volgens de kolonel af van de snelheid waarmee de nieuwe VN-troepen ingezet kunnen worden.

Hij geeft toe dat het een vergissing was Kigali bij het begin van de genocide te verlaten. 'Wij en andere Europese naties hadden moeten blijven. De slachtingen waren onmenselijk, de vergissingen daarentegen menselijk.'

Vincent is door de gelederen van het Franse leger in het kamp binnengedrongen. Hij maakt ons uit voor blanke uitbuiters en eist op luide toon meer geld. Uiteindelijk wordt hij, opnieuw tweehonderd dollar rijker, onder gewapend escorte van de basis weggevoerd.

Goma, 6 augustus

Er staan veertigduizend mensen op het Museumplein in Amsterdam, vertellen mijn collega's van het televisieprograma *Nova*. De

drie uur durende tv-uitzending voor Rwanda wordt gelijktijdig op de drie Nederlandse netten, de commerciële zenders RTL 4 en 5 en de BRT uitgezonden. Ik moet om tien uur voor de camera. Maar ik lig aan een infuus in de Franse militaire ziekentent op de luchthaven van Goma. De dokter sluit cholera niet uit en dus mag ik niet gerepatrieerd worden: de internationale wetgeving verbiedt cholerapatienten grenzen te overschrijden. In aller ijl wordt naar vervanging gezocht. Ik denk aan de honderdduizenden Tutsi's en gematigde Hutu's die dit niet meer meemaken, die niet weten dat de buitenwereld toch solidair is geweest en Rwanda niet in de steek heeft gelaten. Ik huil op mijn brits in de koude nacht op de luchthaven van Goma.

De Actie Rwanda heeft vierenvijftig miljoen gulden opgebracht in Nederland en twaalf miljoen frank in Vlaanderen, naast de tientallen miljoenen die eerder al in België waren ingezameld. Het geld gaat vooral naar de opvang van de vluchtelingen.

Op 10 augustus maant de VN-Veiligheidsraad de verdreven Rwandese regering haar propaganda te staken en de vluchtelingen in Zaïre niet langer af te houden van terugkeer naar hun land. De nieuwe Rwandese regering wordt opgeroepen op te treden tegen wraakacties op Hutu's. Berichten van Westerse journalisten over de executies van Hutu-mannen door RPF-soldaten werden de laatste tijd steeds gedetailleerder.

Dezelfde dag bezoeken de nieuwe president en premier de grensplaats Gisenyi om de vluchtelingen over te halen naar huis te komen.

Op 11 augustus wordt de hulpverlening in Goma stopgezet omdat drie Rwandezen zijn doodgeslagen bij knokpartijen tijdens voedseluitdelingen. Eerder op de dag betoogden duizenden inwoners van Goma tegen het Zaïrese leger dat steelt van burgers en vluchtelingen.

De Verenigde Naties geven de hoop op dat de Rwandese vluchtelingen in Goma massaal naar huis zullen terugkeren. 'Goma wordt een nieuwe Gazastrook,' zegt Panos Moumtzis van UNHCR op 12 augustus. Hij houdt er zelfs rekening mee dat er een generatie overheen kan gaan voordat de vluchtelingen naar huis gaan. 'Door de slachtingen is de angst en de haat onder Hutu's en Tutsi's te groot. De Hutu's zullen net als de Palestijnen in de bezette gebieden in ballingschap een nieuw leven opbouwen.' Maar volgens Artsen zonder Grenzen is het nog niet te laat. Secretaris-generaal Alain Destexhe pleit ervoor de hulp vanuit de hoofdstad Kigali te regelen, om een atmosfeer van veiligheid in Rwanda te scheppen. In ieder district zouden twee mensenrechten-waarnemers gestationeerd moeten worden. De voormalige Rwandese regering mag volgens hem niet door de hulporganisaties in de kampen worden ingeschakeld bij de verdeling van hulpgoederen en zij die de genocide beraamd hebben moeten zo snel mogelijk worden berecht. Hij waarschuwt voor een nieuw Cambodja-scenario waarbij de hulpverlening in de kampen wel duizenden levens redt maar tegelijk de strijders voedt en hun greep op de bevolking versterkt en zo het zaad zaait voor een nieuwe oorlog.

Kibuye, 14 augustus

De tribune van het voetbalstadion van Kibuye is tot de nok gevuld. Onder het golfplaten dak vol kogelgaten en sporen van granaatinslagen zitten honderden mannen, vrouwen en kinderen met een mengeling van wantrouwen en angst naar de nieuwe leiders te luisteren. 'Kom naar huis. Er zal geen wraak worden genomen. Er zullen geen buitengerechtelijke executies plaatsvinden,' verzekert de minister van binnenlandse zaken, Seth Sendashonga, aan de bevolking van zijn geboortestreek. 'De overgang van de Fransen naar de VN-macht en het RPF zal langzaam verlopen, om vertrouwen te wekken. Ik sluit niet uit dat ons leger moordpartijen zal uitvoeren, maar die soldaten zullen worden gestraft.' De menigte jouwt en lacht. Aan de trappen van de tribune kleeft nog het bloed van de zevenduizend Tutsi's die hier op 22 en 23 april zijn vermoord in wat een van de spectaculairste slachtpartijen in Rwanda's volkerenmoord heet. Beschoten vanaf de omringende heuvels, met granaten bestookt of in stukken gehakt, op het grasveld en op de tribunes ontkwam geen enkele Tutsi aan de moordlust van de hen omsingelende Hutu-bevolking. De omgewoelde aarde in het grasveld en achter de door bulldozers verwoeste zijmuur verraden de massagraven. '*Vive la France*' staat geschreven op een bord in een van de kleedkamers onder de tribune. Maar de bevolking wil van geen verleden of genocide horen.

'Jullie zijn opgehitst om te doden,' roept de nieuwe minister voor wederopbouw, Jacques Bihozagara, in het stadion. 'Jullie zijn gemanipuleerd door de propagandamachine van het voormalige regime

die jullie opriep om de RPF-bondgenoten te elimineren en die jullie nu oproept om te vluchten. Het is niet waar dat alle rebellen Tutsi's zijn. Het is niet waar dat ze gekomen zijn om de monarchie te herstellen. Het RPF is deze oorlog begonnen om de moordpartijen op de Tutsi's te stoppen.' Bihozagara, zelf een Tutsi, is er zeker van dat op de tribune moordenaars zitten, op dezelfde plaats waar enkele maanden geleden hun slachtoffers zaten. Hoe voelt hij zich daarbij? vroeg ik voor de toespraak. Hij glimlachte. 'We moeten het blad omdraaien,' zei hij. 'Als ik niet bereid was te vergeven, zou ik hier niet zijn.'

Ook de burgemeester van Kibuye herkent Interahamwe in de menigte. 'Zij die verantwoordelijk zijn voor de slachtpartijen zullen gestraft worden,' vervolgt Bihozagara zijn betoog. 'De Interahamwe, sommige leden van de voormalige regering en aanvoerders van het oude leger, zo'n honderdduizend man. Maar de bevolking zal niet vervolgd worden.'

Het gelach op de tribune gaat over in luid protest. Het is alsof beide kanten een verschillende taal spreken. 'Alle kaarten worden hier gespeeld,' fluistert Patrice Sartre, bevelhebber van de Franse troepen in Kibuye, aan mijn zijde. 'De toekomst van de veiligheidszone hangt af van vandaag. Kibuye ligt in het uiterste noorden van de zone. Als de mensen hier vluchten zullen ze de rest meesleuren. Bovendien heeft de bevolking van Kibuye veel bloed aan de handen en is ze gemakkelijk op te jagen.'

Het eerste bezoek van de nieuwe regering echter in de humanitaire zone, acht dagen voor het definitieve vertrek van de Fransen, dreigt uit de hand te lopen. De speciale VN-gezant, de Pakistaan Khan, probeert de situatie enigszins te redden. 'Dagelijks keren mensen huiswaarts. In Kigali zijn ze alweer de velden aan het bewerken. Kom zelf kijken en ik zal instaan voor jullie veiligheid,' spreekt hij de sceptische menigte toe. Hij neemt twee kinderen bij de hand en pleit: 'Het is tijd nu om aan de toekomst te denken, aan de nieuwe generatie. Tijd voor vrede en verzoening. De VN zijn jullie vrienden. Heb vertrouwen in ons. Geloof ons. Jullie Afrikaanse broeders uit Senegal, Ghana, Kongo zijn hier om jullie te helpen. Wij zullen jullie voedsel, water en bescherming geven.'

Maar het vertrouwen in de VN is duidelijk zoek. 'Waarom beletten jullie niet dat het RPF de boeren doodt!' schreeuwt een man

vanaf de tribune, bijgevallen door de nu joelende en klappende menigte. 'Waarom sturen jullie het RPF niet naar Zaïre? Waarom zitten de voormalige regeringspartijen niet in deze regering?' Er wordt een lijst overhandigd met zeven namen van mensen die vertrokken zijn naar regeringsgebied en sindsdien verdwenen zijn. 'Meld ons via de radio wat met hen gebeurd is!'

Hoe de ministers en de VN-gezanten zich ook uitsloven om de bevolking gerust te stellen, het mag niet baten. IJlings moeten ze de aftocht blazen, geëscorteerd door Franse soldaten. Voor Fidele Uwizeye, voormalige prefect van Gitarama, bestaat er nu geen twijfel meer. 'De mensen zullen massaal vluchten als de Fransen vertrekken,' zucht hij. 'De ministers hebben ze niet kunnen overtuigen. De bevolking gelooft dat het RPF de zone zal binnenvallen om hen te vermoorden en hun bezittingen te plunderen.'

Volgens Fidèle gaat de propaganda van de oude garde ook in Kibuye onvermoeibaar door. 'Politieke fanatici en milities trekken de zone door om geruchten te verspreiden,' zegt hij. 'Zij beweren dat ze terugkeerden uit RPF-gebied en zagen dat hun buren of familieleden vermoord zijn. Maar er zijn geen bewijzen.' Toch sluit Fidèle niet uit dat er moordpartijen aan de andere kant plaatsvinden. Zelf heeft hij weet van vijf verdwijningen in Gitarama. Sartre weet dat in Kivumu het RPF zich op de bevolking heeft gewroken. 'De soldaten waren op vakantie en vonden hun families vermoord terug,' zegt hij.

Bikkelhard woedt de woordenstrijd in de humanitaire zone. De VN signaleren dat voormalige regeringslieden vergaderingen beleggen in de Franse veiligheidszone om mensen tot vertrek aan te sporen. Volgens het Rode Kruis sturen zij zelfs bussen om Rwandezen naar Zaïre te transporteren. Sartre schat dat duizend mensen per dag uit Kibuye vertrekken in de richting van Zaïre en drie- tot vierhonderd per dag naar RPF-gebied.

Hulporganisaties maken zich in ieder geval op voor een nieuwe exodus naar het buurland. Sommige verwachten tot een half miljoen Rwandezen. Dertigduizend vluchtelingen zouden vanuit Gikongoro op weg zijn naar Zaïre en tienduizend vanuit Kibuye. Als de stroom aanzwelt zijn de vooruitzichten op een nieuw Goma reëel. In heuvelachtig Bukavu zijn geen uitgestrekte kampplaatsen te vinden. Er is niet genoeg voedsel voor de 120.000 vluchtelingen die al ter plaatse zijn. De luchthaven is ontoereikend: het asfalt van de

landingsbaan zal over twee weken barsten. En de eerste zes gevallen van cholera zijn gesignaleerd.

Ik ben met mijn gedachten bij het stadion en de kerk van Kibuye: het bloed dat in lange slierten aan de tribunes hing, de kogelgaten in het altaar waarop een vaas verse bloemen stond en daarnaast het bord met de psalmen van de ochtendmis. Het waren de vreemde tekeningen op de muren van het aangrenzende Home Saint Jean die iets in mij deden knakken: afdrukken van kinderhanden in bloed, kleine vingers die, als kreten van pijn en wanhoop, de muren vastgrepen. Ik moet me lostrekken van het mediacircus en terugkeren naar de centrale gruwel, besluit ik, naar de kern van de zaak, naar het hoe en waarom van deze kindervingers.

Kibuye, 15 augustus

'Weet je dat de notie van een humanitaire zone niet eens bestond bij het begin van Operatie Turquoise?' Kolonel Sartre kijkt me afwachtend aan. Hij blijkt een voorkomende en behulpzame gastheer die graag met journalisten discussieert. 'Waren jullie dan gekomen om het RPF te stoppen?' vraag ik op de man af. Hij schudt het hoofd. 'Er was nooit sprake van tot Kigali door te stoten,' zegt hij. 'Het doel was zoveel mogelijk mensen te redden, zonder onderscheid, maar de gebeurtenissen deden ons inzien dat vooral de Tutsi's bedreigd waren.' In die opdracht zijn de Fransen volgens hem geslaagd. 'Militair en humanitair was het een succes,' zegt Sartre. 'Ik heb de zone en de mensen beschermd, ook tegen het RPF. Ik heb zelfs duizenden Interahamwe gearresteerd, omdat ze een gevaar vormden voor de bevolking. Maar ik was volgens mijn VN-mandaat verplicht ze weer vrij te laten. Dit zijn de lacunes van het internationaal recht dat de Veiligheidsraad hanteert: wij kunnen geen politietaken uitvoeren, wij kunnen wel onderzoeken doen en verhoren afnemen maar wij kunnen geen mensen vasthouden.' Waarom dan niet op eigen houtje, buiten de VN om, opereren? Hij glimlacht fijntjes. 'Kijk,' zegt hij, 'ik heb verschillende keren aan mijn soldaten het bevel gegeven te schieten. Had ik dat recht? Ja, door VN-resolutie 929 en Hoofdstuk 7, dat zegt dat wij geweld mogen gebruiken voor het beschermen van burgers. De VN gaven ons een legale bescherming.'

Terug naar het opmaken van de balans, de Fransen redden weliswaar de laatste twintigduizend Tutsi's in het gebied uit de handen

van de Interahamwe. 'Niet meer dan vijftienduizend,' corrigeert hij. In de hele prefectuur van Kibuye schat hij dat zesduizend van de naar schatting 135.000 Tutsi's nog in leven zijn: drieduizend die hij in de zone terugvond en drieduizend die Zaïre wisten te bereiken.

De Fransen wisten ook het RPF buiten de humanitaire zone en de bevolking voorlopig ter plaatse te houden, evalueer ik verder. Daar staat tegenover dat de komst van de Fransen een psychologisch effect had op het RPF, dat daarna de oorlog opdreef. De Fransen wisten de eropvolgende uittocht van meer dan één miljoen Rwandezen ten noorden van de zone niet te verhinderen. 'Dat was mogelijk geweest als andere bondgenoten ons gevolgd waren!' onderbreekt Sartre. 'Wij beschikten niet over voldoende troepen om zo'n lange frontlinie te bewaken.' Ook de nieuwe vluchtelingenstroom naar Zaïre kan volgens hem de Fransen niet worden aangewreven. 'Het is dramatisch dat de internationale gemeenschap, die de einddatum van 22 augustus heeft vastgelegd, niet in staat is geloofwaardige middelen ter beschikking te stellen om Turquoise voort te zetten.'

De vluchtelingenstroom dreigt de druk op Parijs te verhogen om de zending te verlengen. Maar het nieuwe regime in Kigali wil de Fransen zo snel mogelijk kwijt. Dat het niet tot een regelrechte oorlog is gekomen tussen de Fransen en de troepen van het RPF komt door de technische overmacht van de Franse strijdkrachten. Zij wisten vier infiltratiepogingen van het Front te verhinderen, zegt Sartre. 'Hoewel onze troepensterkte belachelijk laag was, duizend Fransen tegenover achthuizend RPF-soldaten, waren we technisch veel beter uitgerust. De RPF-tactiek bij uitstek in de oorlog tegen het Rwandees regeringsleger, 's nachts infiltreren en 's ochtends in de rug aanvallen, maakte met de Franse nachtobservatiemiddelen geen enkele kans.'

En de langzame plundering en afbraak van Cyangugu, waarom deden de Fransen daar niets tegen? Hij beantwoordt de vraag met een wedervraag. 'Wat hadden jullie, journalisten, gezegd als wij mensen hadden doodgeschoten om bezittingen te beschermen?' Ik besluit de koe bij de horens te vatten. 'Waarom hebben de Fransen in april niet ingegrepen?' De vraag is hem zo vaak gesteld dat hij er moe van is. 'Dan waren we zeker voor neokolonialisten uitgescholden,' zegt hij. En nu niet? 'Nu is één miljoen mensen gedood. Nu is iedereen ervan overtuigd dat iemand iets moest doen.'

Politiek heeft het RPF de oorlog nog niet gewonnen, oordeelt Sartre. 'In een burgeroorlog is de militaire overwinning maar één aspect. Je moet ook internationale erkenning krijgen, middelen verkrijgen en structuren opzetten om het land te besturen en het hart van de bevolking te winnen. Dat is vandaag minder evident dan ik een maand geleden zou hebben geloofd.' Hij noemt het RPF niet alleen onbekwaam om te reageren maar ook 'ongeïntereseerd in problemen van bestuurlijke aard'.

Het grote probleem volgens hem is dat de bevolking deze regering ziet als een Tutsi-regering, hoewel meer dan de helft van de ministers Hutu's zijn. 'Ik zie niet in hoe het RPF die etnische verdeeldheid kan overstijgen.' Hij hekelt in dat opzicht het democratiseringsmodel dat het Westen aan Afrika opdringt. 'De toepassing van een directe democratie in een etnisch verdeeld land is een grote onrechtvaardigheid en een totale absurditeit,' betoogt hij. 'Bij ons wordt de machtsstrijd bepaald door politieke verschillen, door verkiezingsprogramma's die van elkaar verschillen over zaken als bestuursvormen of maatschappijvormen. Als je voor een bepaalde bestuursvorm kiest en je verliest, word je daardoor niet bedreigd in je bestaansrecht. Je kunt ook van keuze veranderen. In Rwanda is de kern van de machtsstrijd het behoren tot een etnische groep, het Hutu of Tutsi zijn. Je wint of verliest de machtsstrijd op basis van de groep waartoe je behoort. Het feit door geboorte – iets waar je niets aan kunt doen en dat je niet kunt veranderen – tot een minderheidsgroep te behoren, mag toch niet betekenen dat je verdrukt en in je bestaansrecht bedreigd wordt! Dan wordt democratie het tegengestelde van wat ze beoogt te zijn.'

Het beste bewijs dat westerse inmenging tot het tegengestelde kan leiden, noemt hij de bestuurlijke structuur van het land. 'De opdeling van het land in cellen, sectoren, communes en prefecturen is misbruikt door de politici van de MRND en de CDR die aan het hoofd van die structuren stonden. Zo werden ook de jongerenbewegingen en de structuren van civiele zelfbescherming misbruikt om de Tutsi's te vermoorden.'

Wat stelt hij voor? 'Als men dan toch de democratie in Rwanda wil opleggen, dan zie ik als enige mogelijkheid dat de Tutsi's op het politieke en economische vlak de etnische verdeelsleutel aanvaarden en de Hutu's aanvaarden dat de Tutsi's een overmacht krijgen in het

leger, zodat deze zich in hun bestaansrecht verzekerd voelen.'

Een bijkomend, niet te onderschatten probleem, is volgens Sartre het grondgebrek. 'Er is niet genoeg grond voor iedereen. In essentie is alles een strijd om grond.'

Sartre meent de Afrikaanse cultuur goed te kennen, niet alleen omdat hij gelegerd is in Djibouti maar ook omdat hij Afrikaanse troepen aanvoert. 'De sociale en mentale structuren in Afrika zijn totaal verschillend van de onze,' zegt hij. 'De Afrikaan stelt persoonlijke relaties boven structuren. Mijn Franse soldaten voeren bevelen uit in overeenstemming met de reglementen en met wat ik zeg. Later pas kijken ze om zich heen. Afrikaanse soldaten hebben vanaf het begin al op alle niveaus persoonlijke relaties opgebouwd. Zij kunnen zich niet voorstellen anders te reageren dan op basis van die persoonlijke banden. Dat maakt het veel moeilijker tot gezamenlijke actie te komen. Anderzijds kunnen zij zo hun geschillen veel genuanceerder bijleggen.'

Ook de geruchtenmolen in Rwanda schrijft Sartre toe aan die mentale structuren. 'De Afrikaan heeft mijns inziens twee ernstige problemen die uit zijn opvoeding voortkomen. Hij weigert zijn toekomst te beheren. Hij negeert zoiets als "tijd". Tijd is voor hem – net als geld – een gegeven dat schijnbaar nergens vandaan komt en onuitputtelijk is. Ineens is het op en heeft hij niet gedaan wat hij had willen doen. Daarmee hangt zijn verhouding tot de waarheid samen. In Afrika heeft het woord een waarde op zichzelf, ongeacht of dat op feiten gebaseerd is. De vraag is niet of hij gelooft wat hij zegt. Men verwerft macht als men, om traditionele of religieuze redenen, het woord kan cultiveren. Een medicijnman geneest op basis van een magische taal, die een goddelijke kracht oproept die niet te verifiëren is. Afrikaanse kinderen groeien op met twee totaal verschillende noties van het woord en de waarheid. Het beste voorbeeld is hun benadering van de geschiedenis. Wetenschappelijk gezien heeft Afrika weinig geschiedenis. De geschiedschrijver baseert zich op stenen en papier, op gebouwen die hij onderzoekt en documenten die hij leest. Zonder die sporen kan hij geen geschiedenis schrijven. De geschiedenis van Frankrijk vóór De Gaulle was die van Rome en Griekenland. In Afrika, hoewel er weinig sporen zijn, wil men toch doen alsof men een geschiedenis heeft. Afrikanen vertellen de meest fantastische verhalen uit een verleden waarvan ze geen enkel reëel

beeld hebben. De blanken bewijzen Afrika een slechte dienst door hen te doen geloven dat het continent een geschiedenis heeft. In feite is de geschiedenis van Afrika die van Europa.'

Later stelt Sartre me voor aan Augustin Karara, burgemeester van Gitesi, een randgemeente van Kibuye, en Micomyiza Evode, directeur van de middelbare school van Kibuye. Beiden zijn Hutu's. Beiden hebben geprobeerd weerstand te bieden aan de beweging van haat en geweld die onder hun ogen groeide. Urenlang luister ik geboeid naar hun relaas van de slachtpartijen, naar het hoe en waarom van het bloed op de tribunes en de kindervingers op de muren van Home Saint Jean.

'De moordpartijen begonnen in Gitesi rond 13 april in de straten en de huizen,' begint Karara. 'Het waren geen Interahamwe maar enkele tientallen gewone jonge mannen, vrachtwagenchauffeurs, kruiers en klusjesmannen, die van huis tot huis gingen en de Tutsi's afslachtten met machetes, lansen en bijlen. Na enkele dagen was het uitgegroeid tot een hele volksbeweging, alsof een bevel was gegeven waarvan ik niet weet waar het vandaan kwam.

De Tutsi's vluchtten naar het gemeentebureau in Mabanza, waar ze onder de bescherming stonden van de plaatselijke burgemeester en de politie. Maar de burgemeester achtte zich niet in staat de groep te beschermen en vroeg de interventie van de prefect. Die besloot hen naar het stadion te brengen. Ze werden er door enkele gendarmes bewaakt. Iedereen die naar binnen of buiten ging werd ontwapend. De Tutsi's die geld hadden, zochten toevlucht in de kerk en het naburige Home Saint Jean, waar ze betaalden voor eten en slaapplaatsen. Zij voelden zich beschermd door de pastoor van de parochie en door tante Emma, een Belgische lekenzuster die bijzonder populair en gerespecteerd was.' Karara bracht zelf met zijn politieagenten de Tutsi's uit de heuvels naar het stadion en de kerk. 'Zelfs de familie van de pastoor van Mabanza heb ik, op zijn verzoek, naar het parochiehuis in Kibuye gebracht,' zegt hij. 'Ik was niet bang. Ik dacht dat ik de situatie aankon. Er waren het voorafgaande jaar al slachtingen van dezelfde aard geweest en toen wisten we de beweging te stoppen. Maar geleidelijk nam het geweld proporties aan waar zelfs het wegvoeren van mensen of de bevolking oproepen niet te doden een misdaad werd. Toen ik gewonden in de straten evacueerde, werd ik gevraagd of ik Inkotanyi was, of ik de

Inkotanyi steunde. Pas toen men een man die bij mij inwoonde afslachtte naast het kraambed van zijn vrouw in het hospitaal, werd ik bang. Dit was een situatie die ik niet meer de baas kon.' Op dat ogenblik ging Karara met een klein crisiscomité naar de prefect. 'We deden een officieel verzoek de slachtingen te stoppen,' zegt hij. 'Hij had ze kunnen tegengaan, als hij tussenbeide was gekomen. Maar hij deed alsof het niet serieus was. Hij zei dat hij maatregelen zou treffen. Maar er gebeurde niets. De mensen zochten nog steeds dekking bij de autoriteiten. Net als ik dachten ze dat ze beschermd waren. Ze hadden nog niet door dat de autoriteiten er dit keer zelf bij betrokken waren!' Hij zucht. 'Ik dacht nooit dat ze in de kerk zouden doden, voor de ogen van tante Emma.'

Het was zondag 17 april en Karara had die ochtend een vergadering met de bevolking bijeengeroepen. Maar er kwam niemand opdagen. Hij zag hoe iedereen zich naar de kerk haastte, waar meer dan drieduizend Tutsi's schuilden. 'Ze gooiden granaten naar binnen en maakten de gewonden af met machetes. Ze begonnen om tien uur en twee uur 's middags was alles afgelopen. Tante Emma is kort daarna vertrokken.' De schooldirecteur herinnert zich hoe zij die niet hadden deelgenomen aan de slachting 'als straf' de lijken moesten begraven en de kerk schoonmaken. 'Een week lang schuurden we op onze knieën, met zeep en staalborstels het bloed van de stenen,' zegt hij. 'Maar de geur kregen we er niet uit.'

Intussen dropen de gendarmes rond het stadion één voor één af. De zevenduizend vluchtelingen waren al eerder aangevallen maar de commandant van de gendarmerie wist het geweld toen te stoppen. Karara: 'De radio van de rebellen meldde dat de commandant tegen de slachtingen was. Hij werd er daarop van beschuldigd een collaborateur te zijn. Hij zwichtte. Zijn agenten wilden niet meer naar het stadion gaan, zij geloofden er niet meer in en lieten de mensen onbeschermd achter. De Tutsi's brachten de laatste nacht zingend door. Zij zongen religieuze liederen. Zij wisten wat hun te wachten stond.' De volgende dag, maandag 18 april om 15.30 u. kwamen de slachters. 'De hele stad kwam kijken,' zegt Evode Micomyiza die zelf onder de toeschouwers was. 'Als je niet meeging, als je niet reageerde, was je verdacht. De mannen en jongens vanaf veertien jaar moordden. De vrouwen en kinderen juichten toe en moedigden aan. De menigte huilde, schreeuwde: "*Power*!" Maar de slachtoffers

waren passief. De meesten lagen op de grond. Zij wisten dat er geen redding was. Zij hadden zich al volledig in hun lot geschikt. Slechts enkelen liepen over het grasveld, probeerden zich te verbergen.' De eerste dag werden de Tutsi's met geweren beschoten en met granaten bestookt. Ze werden half dood achtergelaten. Micomyiza: 'Ze hebben het werk die dag niet voltooid. Om 18.30 u. ging iedereen weg. Ze zetten bewakers rond het stadion om erop toe te zien dat niemand zou ontsnappen. Een totale stilte hing die nacht over het stadion. Je zag geen verschil tussen de levenden en de doden. Zelfs de kinderen huilden niet. De volgende ochtend om 7.00 u. kwam de hele stad terug. Drie uur lang hebben ze met machetes de gewonden afgemaakt. De vrouwen kleedden ten slotte de doden uit en namen al hun bezittingen af. Omdat niemand de lijken wou bergen, werden bulldozers en gevangenen ingezet.'

Hoe voelen ze zich daar nu bij? Ze kijken weg, alsof het hen moeilijk valt over die 'slechte herinneringen' te praten. 'Aanvankelijk konden we zelfs niet over de gebeurtenissen spreken,' zegt Evode. 'Iedereen was bang. Spijt betuigen was al gevaarlijk. Je riskeerde als collaborateur te worden beschouwd. Maar nu de meeste moordenaars naar Zaïre vertrokken zijn, nu beginnen we geleidelijk te praten.' Waarom hebben de mensen gemoord? vraag ik. Hij haalt de schouders op. 'Het is zelfs voor ons moeilijk om het te begrijpen,' zegt de burgemeester. 'Na de slachtpartij zijn ze zelfs nog in het hospitaal de gewonden gaan afmaken. En dan weten we nog niet wat er gebeurd is in de heuvels. Daar moet het nog erger geweest zijn. Er was absoluut geen uitweg. Overal waren wegversperringen en de scheepvaart op het meer was opgeschort. Het moest een goed voorbereide ontsnapping zijn. En je helpers riskeerden hun leven. Ik weet niet hoe het in de toekomst moet. Er zijn nu zoveel professionele moordenaars, zelfs hun eigen aanhangers zijn bang voor hen.' Waarom blijven zij dan die moordenaars volgen? vraag ik. 'Dat is al even complex als de slachtpartijen zelf,' vult het schoolhoofd aan. 'Veel mensen sloegen op de vlucht omdat ze zich hebben laten manipuleren om te doden. Zij zijn bang voor vergeldingsacties van het RPF. De oude leiders voelen zich zo machtig dat ze ervan overtuigd zijn gewapenderhand te zullen terugkeren. De bevolking wil met hen meekomen. Maar in de kampen zitten ook veel onschuldige mensen,' voert hij aan. 'Sommigen zijn voor alle zekerheid gevlucht,

omdat ze op geen enkele manier kunnen bewijzen dat ze niet aan de moordpartijen hebben deelgenomen. En dan was er de groep die de bevolking met geweld dwong te vluchten. Zij die achterbleven werden als "verraders" beschouwd en riskeerden een slag van de machete.'

Zij zijn moe van het lange praten. Maar ik wil nog één ding weten. 'Was Habyarimana een goed leider?' Het schoolhoofd schudt het hoofd. 'Het was een dictatoriaal regime dat één gebied bevoordeelde, het noorden, de geboortestreek van de president. In Gisenyi wemelde het van de scholen en projecten. Hier hadden we één staatsschool en één staatsziekenhuis voor de hele provincie. Er was geen rechtvaardigheid in het onderwijs, en er was geen vrijheid.'

Fidèle Uwizeye, oud-prefect van Gitarama, valt hem bij. 'In tien jaar zijn er in Gisenyi vijf middelbare staatsscholen opgericht, twee universiteiten en twee ziekenhuizen. Bij ons, in Gitarama was er niet één staatsschool en niet één staatsziekenhuis,' zegt hij. 'Tachtig procent van de soldaten in het leger kwam uit het noorden. Habyarimana was versleten. Maar hij kon niet weg. Rond hem had zich een klasse gevormd die zich vastklampte aan haar privileges. De president was nog slechts een symbolische figuur. De echte macht was in handen van zijn entourage, de *akazu*, vooral zijn drie zwagers. Om een belangrijke post te krijgen of als handelaar krediet te krijgen bij de Nationale Bank moest je dat via de familie spelen.'

Fidèle verzet zich heftig tegen de bewering dat de moordpartijen een spontane woedeuitbarsting van het volk waren en dat de interimregering was opgezet om het geweld te stoppen. Zijn eigen prefectuur, Gitarama, een centrum van politieke oppositie tegen de MRND waar tienduizenden Tutsi's heen gevlucht waren, bleef net als Butare rustig tot het bezoek van de minister van de jeugd, Callixte Nzabonimana. Op een bijeenkomst vroeg hij de bevolking waarom zij met de armen over elkaar zaten, terwijl ze elders al de koeien van de Tutsi's aan het opeten waren. 'Daarop organiseerde Callixte de activiteiten van de milities. Maar omdat de Interahamwe van Gitarama niet mee wilden werken, moest hij die uit Kigali inzetten. Zij kwamen met bestelwagens, gewapend met Kalasjnikovs, granaten en machetes en vielen commune na commune aan.' Fidèle verzocht de interimregering, die naar Gitarama was gevlucht, talloze keren om

gendarmes om de bevolking te beschermen maar hij kreeg te horen dat die naar het front moesten om te vechten. 'Op dat moment begreep ik dat dit alles van overheidswege georganiseerd was. De ministers verspreidden verhalen dat de vluchtelingen RPF-bondgenoten waren en wapens verstopt hadden om de Hutu's van binnenuit aan te vallen.' De burgemeesters van Gitarama verzetten zich aanvankelijk tegen de moordpartijen en organiseerden weerstandcomités om het geweld buiten te houden. Maar toen de Interahamwe front vormden met de Burundese vluchtelingen was het buigen of barsten. 'Vooral na de moord op de burgemeester van Mugina sloeg de angst toe. De man wist één aanval van de Interahamwe uit het noorden af te slaan en vier aanvallen van de Burundese vluchtelingen uit het kamp Gisali in Ntongwe. De Burundezen behoorden tot de extremistische Palepehutu en waren bijzonder actief in het uitroeien van de Tutsi's. Toen hebben beide groepen zich samengevoegd en de burgemeester van Mugina vermoord. De vluchtelingen, die met duizenden in het parochiehuis, de kerk, de school en het gemeentehuis van Mugina hun toevlucht hadden gezocht, werden allemaal uitgemoord. Het gebied was drie dagen lang gebarricadeerd. We wisten niet wat er gebeurde. Toen ik de vierde dag aankwam vond ik duizenden lichamen in een zee van bloed. Het was verschrikkelijk. De gewonden huilden. Sommige kinderen leefden nog. We wisten 176 mensen te redden. Met tractors hebben we de lijken begraven.' Fidèle werd kort voor de inname van de stad ontslagen en ontsnapte zelf aan vijf moordpogingen van de Interahamwe.

De bliksemschichten lichten even de eilanden in het Kivu-meer op. De boottocht van Kibuye naar Goma is zelfs bij nacht een sprookjesachtige belevenis. De Franse soldaten zijn blij dat ze naar huis mogen. Een vrachtwagen met zwaar materieel vaart mee. De regen slaat ons in het gezicht. De Egyptische soldaten geven me een slaapzak en een negentienjarige Franse recruut maakt een rantsoen moussaka op een vuurtje klaar. Maar de wind en de regen jagen de vlam in alle richtingen. De recruut vertelt over de tienjarige Hutujongen die hij moest bewaken in Kibuye. 'Hij had een zwangere vrouw de buik opengereten en de gewonden in het hospitaal vermoord,' zegt hij. 'We moesten hem beschermen tegen zijn eigen

gemeenschap.' Vaak had hij geprobeerd met de jongen te praten, 'maar hij wendde totale onverschilligheid voor. Alsof er niets gebeurd was.' Als tegen negen uur de kou tot in onze botten is doorgedrongen, kruipen we met z'n allen in de vrachtwagen. Ik zink weg in de slaap der onschuldigen, af en toe wakker geschrikt door dansende lichtjes aan de horizon, roepende stemmen en bezorgde gezichten in het licht van een schijnwerper. 'We zijn verdwaald,' zegt de Egyptenaar.

Het is bijna drie uur in de ochtend als we aanmeren in de stikdonkere haven van Goma. We blijken vijf uur verloren te hebben rondgevaren. 'Is hier niemand om jou op te halen?' vraagt de Franse kolonel die van de kou wegkruipt in zijn kraag. Ik lach om de absurde vraag. 'Ik ben alleen,' zeg ik. 'En de telefoon deed het niet in Kibuye.' Zelfs de Franse soldaat is nerveus als hij me door het donker naar de stad brengt. Er zijn weer veel onlusten geweest in Goma, vertelt hij. 'Moeten we geen geweer bij ons hebben?' vraag ik. Maar we ontmoeten geen levende ziel in de straten. Ik leg me stilletjes te slapen op de grond in het gastenhuis van CARE. Voor het eerst in maanden heb ik het gevoel dat ik ergens thuis kom.

x De terugkeer van de Tutsi's

Kigali, 19 augustus

Ze zijn terug, de Tutsi's uit de diaspora, en de euforie is niet te temperen. Uit Burundi, Zaïre, Oeganda, Tanzania, Kenia, Europa, Canada en de Verenigde Staten zijn zij de afgelopen weken naar de verwoeste hoofdstad van het land van de duizend heuvels gekomen: hun land. In het restaurant Le Palmier in het hartje van Kigali vallen de repatrianten na vijfendertig jaar ballingschap elkaar met tranen van vreugde om de hals. Een onwezenlijke feestroes hangt in de eettent. Voor de oorlog was 'Le Palmier' eigendom van de familie van de vermoorde president Habyarimana. Nu nemen vier Engelssprekende meisjes uit Tanzania de bestellingen op. Zij vermoeden dat de eigenaars niet snel naar Rwanda zullen terugkeren. En zij doen gouden zaken. De cassetterecorder schalt Westerse discomuziek. Hip geklede jongeren met moderne kapsels en zonnebrillen lachen en drinken bier. Buiten rijden de voormalige rebellen zingend en zegevierend door de straten. Honderd meter verder liggen nog de lijken van de vermoorde Tutsi's: vergeten offers van een duurbetaalde zege.

Ik denk aan Dasille Dasengayire, de negenentwintigjarige frêle Tutsi-vrouw die we gisteren een lift naar huis gaven. Stilletjes had ze achterin gezeten, haar drie maanden oude baby koesterend. Toen ik haar vroeg hoe ze in Goma beland was, gutste het zoveelste gruwelverhaal eruit. Op 14 april hadden de Interahamwe haar Tutsiman in Kanombe met een hamer doodgeslagen. Zijzelf was officieel Hutu. Haar vader had in 1959, toen de Tutsi's verjaagd werden, de identiteitskaarten van zijn kinderen laten veranderen. 'Maar je bent zwanger van een *inyenzi*!' hadden de Interahamwe geschreeuwd. Ze wilden het kind in haar buik doden. 'Ze bewaakten me, om me te doden. Maar toen viel het RPF aan en iedereen vluchtte.' Hoogzwanger bereikte ze, samen met haar twee zussen, Nyamirambo. 'De tocht duurde drie dagen want we moesten wegversperringen en plaatsen waar zich volk verzameld had vermijden.' Haar oudste zus

wist onderweg te schuilen in de Tanzaniaanse ambassade. Met haar jongere zusje liep ze door naar Muyima. Daar ontmoette ze een buurman. Hij nodigde hen uit bij hem te blijven maar dezelfde nacht probeerde hij haar te verkrachten. 'Omdat ik weigerde, heeft hij ons bij de Interahamwe verklikt,' vertelt ze. 'We moesten weer verder vluchten.' Op 12 mei baarde ze, verborgen in de struiken aan de kant van de weg, een jongen. 'De Interahamwe vonden mij terwijl ik aan het baren was. "Wat een viezigheid," riepen ze en ze liepen weg.' De dag dat Kigali viel, raakte ze ook haar jongere zusje kwijt. 'De militairen en de Interahamwe schreeuwden dat de rebellen ons zouden vermoorden. Dus vluchtte ik mee naar Goma,' legt ze uit. Maar in Zaïre kreeg ze cholera en daarna dysenterie. Bovendien zag ze hoe in het kamp twee Tutsi's werden afgeslacht. 'Ze waren ervan beschuldigd het water met cholera te hebben besmet.' Aangemoedigd door berichten van het UNHCR dat het in Rwanda rustig was, besloot ze de terugtocht te wagen. 'Ik was half dood toen ik Goma verliet. Drie weken heb ik in de hulppost van Artsen zonder Grenzen in Rubavu gelegen.' Haar angst voor het RPF is langzaam weggeëbd. 'Ik had de rebellen nooit eerder gezien,' vertelt ze. 'Ik was heel bang. In Goma zeiden ze voortdurend dat de Inkotanyi ons zouden doden. "En als de Inkotanyi jullie niet doden, zullen wij jullie bij de volgende aanval doden," zeiden ze, "want jullie zijn collaborateurs."' De politici van de MRND samen met de militairen en de Interahamwe, willen volgens haar de mensen in Goma houden 'want als de mensen terugkeren, heeft het RPF de oorlog gewonnen'.

Ze stapte uit bij het kruispunt in hartje Kigali waar ze een nichtje om de hals viel. Het volgende moment zakte ze huilend neer naast haar schamele bezittingen: ze vernam dat haar moeder was doodgehakt, haar vader, twee zussen en broer waren beschoten en met de machete afgemaakt.

Ik moet ook denken aan de afscheidswoorden van VN-generaal Dallaire na negen bewogen maanden in Rwanda. 'Een geweldig groot aantal Rwandezen werd tot vertrek aangezet en wordt gedwongen in de kampen te blijven. Wij moeten allen te zamen de boodschap overbrengen en ervoor zorgen dat onschuldige mensen hun eigen keuze kunnen maken. Elke dag dat die subversieve elementen in de kampen gevoed worden en ze bij een fles bier hun volgende slag kunnen beramen, is een verloren dag. Hergroepering

wordt een van de belangrijkste problemen. Er zijn niet veel fanatiekelingen nodig om een land te destabiliseren.' Aan de journalisten, die met hem de bewogen tijden, 'van de absoluut verschrikkelijke tot de meest wonderbaarlijke', hebben gedeeld, gaf hij de boodschap mee de massamoord op de honderdduizenden Rwandezen niet te vergeten. 'Er wordt veel bericht over het leed in de kampen maar er is weinig harde verslaggeving over wie de boosdoeners zijn en wat ze doen,' zei hij voor hij koers zette naar huis.

Le Palmier is nu tot de nok gevuld. Een teruggekeerde Tutsi-man nodigt mij uit aan zijn tafeltje. Hij is arts, heet Innocent Gakwaya en heeft drieëndertig jaar in België in ballingschap gewoond.

'Het is een onbeschrijflijke emotie,' zegt hij terwijl hij om de haverklap bekenden omarmt. 'Zoiets als de vluchtelingen uit de Tweede Wereldoorlog die naar huis terugkeerden.' Zijn zoon ziet voor het eerst zijn moederland. 'Zelfs als we ons geboortedorp verwoest en vol doden terugvinden, dan nog zijn we blij dat we hier zijn, dat we elkaar terugvinden,' zegt de arts, zichtbaar ontroerd. Aan het tafeltje zitten zijn speelvriendjes uit zijn jeugd. Eén is in Washington een bekend journalist geworden. Een andere heeft het in Oeganda tot succesvolle zakenman gebracht. Nog een ander heeft een groot transportbedrijf in Oost-Afrika opgezet. Verjaagd tijdens de Hutu-revolutie van 1959, is Rwanda voor hen vandaag het Beloofde Land. Zij willen zo snel mogelijk in Kigali zaken openen. En een groot feest organiseren met Nieuwjaar, 'om thuis het nieuwe jaar te vieren'.

Was het dan echt al die tijd niet mogelijk geweest hun land te bezoeken? vraag ik. 'Het feit terug te keren na een lang verblijf in het buitenland, maakte je al verdacht,' vertelt de dokter. 'Het land was zo goed georganiseerd dat je niet onopgemerkt je dorp kon bezoeken. De chef van de cel of de sector was onmiddellijk geïnformeerd over de komst van de vreemdeling. Hij moest weten waar je vandaan kwam en wat je wou. Het was ook niet goed voor de familie die je bezocht. Zij waren daarna verdacht en werden lastiggevallen omdat zij contacten hadden met het buitenland.' Maar er waren toch meer dan één miljoen Tutsi's die in Rwanda zelf leefden, voer ik aan. 'Ja, zij die gebleven zijn. Maar hoe leefden zij? Een Tutsi-jongere maakte praktisch geen kans op een plaats aan de universiteit, zelfs als hij daar geschikt voor was, opklimmen tot een openbaar

ambt was een moeizame zaak. Er was sprake van etnische en op een bepaald moment ook regionale onrechtvaardigheid. Het regime privilegieerde de Hutu's boven de Tutsi's, de Hutu's van het noorden boven die van het zuiden en zelfs in het noorden maakten ze een onderscheid tussen de Hutu's van het noordwesten – waar de presidentsfamilie vandaan kwam – en die van het noordoosten.'

Dokter Innocent heeft tijdens zijn verblijf in België ook één en ander begrepen van de communautaire problemen in dat land. 'De Vlamingen hebben hun situatie in Rwanda weerspiegeld gezien', zegt hij. 'Voor hen waren de Hutu's gekoloniseerd door de Tutsi-minderheid, net als de Vlamingen leden onder de Waalse overheersing en de Franstalige aristocratie. De Vlamingen waren, net als de Hutu's devote christenen. Het fundamentele verschil – en dat was hun vergissing – is dat Vlamingen en Walen een verschillende taal spreken en van elkaar gescheiden leven door een taalgrens. Hutu's en Tutsi's spreken dezelfde taal en leefden tot 6 april onder elkaar. De oplossingen voor de communautaire problemen in België kunnen bijgevolg niet worden toegepast op Rwanda.'

Zelf verzet de arts zich tegen de Hutu/Tutsi-clichés. 'Men heeft een hele heisa gecreëerd rond iets dat zelfs nooit wetenschappelijk is vastgelegd. De cijfers waarop het quota-systeem gebaseerd is – vijfentachtig procent Hutu's en vijftien procent Tutsi's – zijn totaal absurd en op een domme manier tot stand gekomen. Bovendien lieten veel Tutsi's na '59 hun identiteitskaarten veranderen om economische of sociale promotie te kunnen maken.' Hij zucht. 'Telkens als er economische of politieke problemen in het land waren trok de regering de etnische kaart om de aandacht van de werkelijke problemen af te leiden. Men vertelde de mensen dat dit een Hutu-regering was terwijl ze maar een kleine Hutu-kaste ten goede kwam, de *akazu*. Men prentte de Hutu's in dat, als ze de Tutsi's maar uit de weg zouden ruimen, ze gelukkiger zouden zijn. De bevolking werd geconditioneerd. Men vertelde haar: de Tutsi's zullen terugkeren om de macht te grijpen en de monarchie te herstellen. Men heeft haar angst aangejaagd voor iets wat de meesten niet eens gekend hebben!'

Maar buitenlanders vertellen mij dat Rwanda tot in de jaren tachtig een paradijs was, werp ik tegen. Mijn opmerking heeft het effect van een knuppel in een hoenderhok. 'Jazeker,' zegt hij, 'Rwanda was een paradijs voor de buitenlanders! Het land was stabiel, er was vre-

de, respect voor de blanke. Het klimaat was goed, de natuur prachtig. Je kon de gorilla's in de parken bezoeken en je had een bevolking die altijd knikte. De mensen kwamen nooit in opstand want ze wisten van niets. Zelfs als ze leden, zouden ze het niet gezegd hebben. Ze waren blij met de toespraken die voor hen werden gehouden en de slogans die hun werden gepresenteerd. Het is toch niet normaal dat de president bij verkiezingen 99,8 procent van de stemmen haalt en dat na vijfendertig jaar nog steeds de meerderheid van de bevolking analfabeet is! Met een ongeletterde boer kun je alles doen. Je kunt hem laten applaudisseren, je kunt hem liederen laten zingen en feesten doen vieren. Hij stelt geen vragen. Hij neemt alles voor waar aan wat de pastoor op zijn preekstoel verkondigt en wat de president op de radio zegt. Er was geen tegenstem, geen tegenmacht. Omdat hij ongeletterd was, was de radio zijn enige communicatiemiddel. Daarom kon Radio Mille Collines zoveel kwaad aanrichten. Zij kon de mensen naar hun machetes doen grijpen en tot vluchten aanzetten. Zelfs toen ze van cholera omkwamen, waren zij niet in staat zich te realiseren dat ze terug konden. Dat er een totale controle was op de bevolking, een communistisch systeem waardig, dat er geen vrijheid van meningsuiting was, geen manier om je te ontwikkelen, dat merkten de buitenlanders niet. Dat je toestemming moest hebben om je commune te verlaten of dat je gevolgd werd als je een Tutsi tot vriend had, dat wisten de buitenlanders niet. Ja, Rwanda was voor hen een paradijs, én voor een Hutu-minderheid rond de president. Op het moment dat je het leger en de politieke macht hebt, dat je via je partij en de bestuurlijke hiërarchie controle hebt over de hele maatschappij, dat je de media – radio en televisie – controleert, dat je de steun hebt van de kerk die alomtegenwoordig is, en de stilzwijgende instemming van de buitenlanders die zeggen dat het een paradijs is, ja, dan is het ook een paradijs. Dan kun je toch doen wat je wil, het volk voor je laten zingen en applaudisseren. Hoe vals dit paradijs was, hebben de afgelopen maanden laten zien.' Hij stopt even, bestelt nog een biertje en vervolgt zijn betoog. 'Habyarimana verstond de kunst van de camouflage. Zijn toespraken waren mooi. Voor België representeerde hij het ontwikkelingsmodel. Het land was stabiel. Hij had alles onder controle. Deze hele genocide was zo goed voorbereid, de bevolking was zo geconditioneerd en het land was zo goed gestructureerd dat het volstond aan

de top een bevel te geven dat met een ongelofelijke snelheid tot aan de basis werd uitgevoerd.'

Maar misschien vroeg dat volk niet meer dan te zingen en zijn stukje grond te bewerken, denk ik later. Misschien wil de mens niet meer dan ondergaan in een grijze, anonieme massa die een leider volgt en geen verantwoordelijkheid draagt. En misschien is de dictator wel het beste van twee kwalen als er toch niet genoeg is om te verdelen, niet genoeg voor een snel groeiende bevolking. Hoe goed en democratisch het land ook bestuurd wordt, iedereen zal nog altijd arm zijn, de grond zal steeds schaarser worden, steeds meer uitgeput, steeds minder in staat de bevolking te voeden, en steeds meer bron zijn voor onvrede en angst en oorlog.

Wat is hier in Afrika fundamenteel verkeerd gegaan? vraag ik me af. Waarom zakt dit continent, dat gezegend is met zoveel rijkdommen, steeds dieper weg in een moeras van ruilvoet-verslechtering, schulden en structurele aanpassingsprogramma's van het IMF die weer de armsten treffen? Waarom ziet een volk, dat van nature zo taai en zelfvoorzienend is, zich steeds meer gewurgd door stijgende voedselprijzen, onbetaalbare scholen en ziekenhuizen en grauwe armoede, waardoor het zich laat opzwepen? De koloniale grenzen, de uitbuiting en onrechtvaardige handel van het Westen, zeggen de Afrikaanse leiders terwijl ze ongestoord doorgaan zichzelf te verrijken en de bevolking tegen elkaar op te zetten. De Afrikaanse leiders, hun onstilbare honger naar rijkdom en macht, zegt het Westen terwijl het ongestoord doorgaat hen te bewapenen, te steunen en ontwikkelingshulp te geven waarvan een groot deel in eigen portemonnee terugvloeit.

Alleen één of andere vorm van democratie biedt op lange termijn hoop, blijf ik geloven. Alleen kritische denkers kunnen fundamentele uitwegen uit de impasse aanwijzen. Het ontbreken van een intellectuele elite die zich onafhankelijk van de macht betoont, is de reden waarom Afrika staat waar het vandaag staat. Het intellect, dat op een gezonde manier analyseert, onderwijst en bekritiseert, wordt dood gemaakt omdat zij een bedreiging vormt voor de macht. Daardoor is er ook geen middenklasse: dat stabiliserende middenveld waarnaar de arme boer kan streven en waar de machthebber na zijn ambtstermijn op kan terugvallen. In Afrika heb je ofwel macht en dan heb je alles, of je hebt geen macht en dan heb je amper ge-

noeg om van te leven. Daartussen ligt niets. En daarom klampen de leiders en hun entourage zich vast aan de macht. Daarom moeten zij het volk onder de duim houden en de democratie tegenhouden. En daarom zakt het continent steeds dieper weg in het moeras.

De avond wordt besloten met een glas whisky in de villa van een voormalige minister van Habyarimana, die nu bewoond wordt door de manager van het transportbedrijf uit Oeganda. Met een omslagdoek om de schouders zit zijn mooie negenenveertigjarige vrouw, Thérèse, dromerig in de olielamp te staren. Zij is pas terug van een bezoek aan haar tante wier vier kinderen tijdens het spelen op een mijn zijn gelopen. Het zet een domper op de feestvreugde. Met rustige stem vertelt Thérèse hoe ze opgroeide in een vluchtelingenkamp in Oeganda, hoe ze tijdens Idi Amins regime naar Kenia vluchtte en weer van nul af aan moest beginnen, hoe haar familie onder Obote naar Rwanda verjaagd werd en teruggejaagd naar Oeganda. 'Omdat we geen papieren hadden waren we nergens veilig,' zegt ze. Hoewel veel van haar ooms, tantes, neven en nichten in Rwanda zijn uitgeroeid, is ze gelukkig dat ze terug is. 'Wij hadden betere huizen en auto's in Oeganda,' zegt ze. 'Hier is geen water, geen elektriciteit en er zijn geen scholen, maar we willen thuis zijn, wij hebben dit zo lang gemist: een thuis voor de kinderen.' Zij was vooral ontroerd toen volslagen onbekende Hutu's haar in haar geboortedorp, Ruhengeri, omhelsden. 'Wij hebben Hutu-vrienden hier, zij komen langs om een praatje te slaan. Zij zijn niet slecht. De gewone Hutuman is onschuldig. Ze vertellen ons dat het verplicht was om te doden. We moeten vergeten wat gebeurd is, de hoofdschuldigen straffen en samen opnieuw beginnen.'

De veiligheidssituatie in de vluchtelingenkampen in Zaïre loopt steeds meer uit de hand. Het UNHCR *moet op 16 augustus een repatrieringskonvooi vanuit Goma opschorten. De voormalige leiders eisten inzage in de passagierslijst en dreigden alle 144 kandidaten vóór terugkeer om te brengen. Naast plunderende en moordende Rwandese en Zaïrese soldaten, wordt de bevolking geterroriseerd door goed georganiseerde bandietenbendes. Op 15 augustus doden Zaïrese soldaten als ze een vrachtwagen opeisen twee vluchtelingen en verwonden vier anderen. De hulpverleners schorten op 17 augustus de voedselbedeling in Kibumba op, na de bestorming van de distributieplaats de dag ervoor door een honderdtal jongeren, gewapend met stokken en machetes. Zij gingen ervandoor met twintig ton voedsel van het Rode Kruis. Voormalige Rwandese regeringssoldaten, gewapend met granaten, bedreigen dezelfde dag het personeel van* UNHCR *tijdens een bedeling in het kamp Mugunga. Zij eisen vrije toegang tot de opslagplaats. De vluchtelingen willen nu hun eigen politiemacht oprichten om zichzelf en hun voedsel te beschermen. Hersenvliesontsteking heeft zich bij de rij ziekten gevoegd die de achthonderdduizend vluchtelingen in Goma teisteren. Dertig mensen zijn al aan de ziekte gestorven. De epidemie dreigt zich snel uit te breiden nu de regentijd is aangebroken.*

Kigali, 20 augustus

Het is een ongelijke start, denk ik als ik door het centrum toer. De nieuwkomers komen naar een hoofdstad waar meer dan de helft van de oorspronkelijke bevolking op de vlucht is. Zij komen met geld, diploma's en handelscontacten in het buitenland. Zij rijden rond in Mercedessen, BMW's en Passats. Zij nemen hun intrek in de mooiste huizen van de stad. Zij verkopen geplunderde waren op de markt: van autoradio's, telefoons en strijkijzers tot gebruikte disketten, muziek- en videocassettes. Zij nemen winkels, benzinestations en restaurants in het commerciële centrum over en bepalen de wisselkoers op de zwarte – en enige – markt. 'We gaan er weer uit als de eigenaars terugkeren,' zeggen de uit Oeganda komende uitbaatsters van de bar 'Soyez la Différence' in het handelscentrum. Maar zij weten dat de meeste Hutu-handelaars niet durven terugkomen. De vroegere zakenwereld onderhield vaak nauwe contacten met de entourage van de president – om kredieten te verwerven.

De nieuwe autoriteiten in Kigali voeren aan dat het in bezit nemen van verlaten huizen een spontane en tijdelijke situatie is. De rechtmatige eigenaar krijgt zijn bezittingen terug als hij die komt opeisen, zelfs als hij een Interahamwe is. Een speciale commissie moet daarop toezien. 'Wij hebben de bevolking niet bijeengeroepen om huizen te verdelen,' zegt generaal Paul Kagame, nu minister van landsverdediging en vice-president. 'Sommige gebouwen in Kigali waren al ingenomen toen we nog aan het vechten waren. Het zou naïef zijn daklozen op straat te zetten en huizen leeg te laten, wachtend op de eigenaren. Maar wanneer ze er niet uit willen als de eigenaar terugkomt, dan moeten we ingrijpen. Daaraan kun je meten of

de regering opgewassen is tegen haar taak.' De voormalige rebellenleider vindt het doodnormaal dat Rwandezen uit de diaspora terugkeren. 'Dit is hun plaats!' roept hij verontwaardigd uit. 'Dit is hun land! Zij horen hier te zijn, als ze dat willen! Jarenlang is ons dat recht ontzegd.' Klasseverschillen zijn er volgens hem nu niet meer dan vroeger 'toen er discriminatie was en de vele Europeanen hier in de straten rondliepen'. Of, voegt hij er fel aan toe, 'kun je het iemand kwalijk nemen dat hij gestudeerd heeft, rijk is of er goed uitziet? Moet je hem het recht ontzeggen om in zijn land te zijn omdat de mensen die hij er terugvindt arm, onderontwikkeld of onwetend zijn?' Er moeten onderwijsprogramma's komen waarin de mensen verteld wordt 'dat het probleem van een Hutu niet een Tutsi is en van een Tutsi niet een Hutu. De fundamentele problemen van het land, onderontwikkeling, armoede en ziekten, moeten worden aangepakt.'

Het is zaterdagmiddag en Kagame zit in militair uniform aan een groot, leeg bureau in Camp Kigali. Een van de laatste echte guerrillaleiders van Afrika, wordt hij genoemd, de tovenaarsleerling van Museveni, legendarisch vanwege zijn zelfdiscipline en de ijzeren hand waarmee hij zijn leger leidt. In Museveni's leger deelde Kagame, als voorzitter van de krijgsraad, doodstraf na doodstraf uit tegen strijders die zich misdroegen.

'Waarom hebben jullie je aangesloten bij het Nationaal Weerstandsleger in Oeganda?' vraag ik. Kagame speelt met zijn pen. Hij kijkt me zelden aan. Hij lacht vaak, een zenuwachtig, hoog lachje. 'De Rwandezen in Oeganda werden onder Obote al vervolgd, begin de jaren tachtig,' mijmert hij. 'We vochten tegen die onrechtvaardigheid. Maar in ons achterhoofd speelde het idee dat we de vaardigheden die we leerden, konden gebruiken om voor onze rechten in ons eigen land te vechten.'

Museveni betekent veel voor hem, geeft de RPF-leider toe. 'Museveni was een leraar voor mij, maar bovenal een vriend die onze problemen begreep, ondanks het feit dat wij hem veel schade berokkenden. Het werd hem verweten dat we vanuit zijn land aanvielen. Dat overschaduwde de onderliggende juistheid van onze zaak. Het werd beschouwd als een Museveni-zaak. Terwijl niemand zich afvroeg waarom we daar eigenlijk waren! Waarom werd ik daar tegen mijn wil gehouden? Wij waren Rwandezen. Wij wilden in Rwanda leven.

We hadden dat recht. Kan iemand jou, als Belg, dwingen in Frankrijk te wonen?'

Waarom hebben ze dan dertig jaar gewacht om aan te vallen, en dan uitgerekend op een moment dat Habyarimana een begin had gemaakt met democratisering, op een moment dat er onderhandelingen aan de gang waren over hun terugkeer? Hij lacht weer. 'We moesten opgroeien,' zegt hij. 'Ik werd vluchteling toen ik drie was.' En hun vaders? 'Onze vaders waren misschien zwak, of ze hadden die visie niet. Zelfs zij die het probeerden in de jaren zestig deden het vanuit de verkeerde instelling. Sommigen vochten voor de terugkeer van hun koning.' Dat er serieuze gesprekken waren over de terugkeer van de vluchtelingen ontkent hij resoluut. 'De berichten die ons via Habyarimana en zijn ministers bereikten luidden dat er hier voor ons geen plaats was, dat het land te klein was. We konden zelfs onze familie niet bezoeken zonder gearresteerd te worden.'

Over de rol van de Belgische voogdij is Kagame niet te spreken. 'We moeten die hypocrisie stoppen,' zegt hij. 'De Belgen zijn niet in staat in te zien dat niet elke Tutsi van de monarchie profiteerde. De feodalisten kwamen uitsluitend uit één clan. De meerderheid van de Tutsi's waren slaven, zoals de Hutu's, onderworpen aan de wensen van de koning. Het was goed de koning te verdrijven maar het was verkeerd een hele etnische groep te verdrijven. Dat heeft het zaad van de verdeeldheid gezaaid waarvan we nu de gevolgen zien. Nadat ze het zogenaamde probleem aan de kant geschoven hadden, hebben de Belgen niets gedaan om de Rwandese bevolking te verenigen. Ze hadden hun stem kunnen verheffen voor de honderdduizenden die dertig jaar buiten hun land moesten leven, sommigen woonden zelfs in België! Alleen de laatste jaren waren we tevreden over de Belgen, toen ze wapenleveranties aan het regime gingen weigeren en de Arusha-akkoorden aanmoedigden.'

Wie had er belang bij Arusha te saboteren en het presidentiële vliegtuig neer te halen? vraag ik me hardop af. Hij haalt de schouders op. 'Ik kan het evengoed aan jou vragen,' zegt hij. 'Misschien is het logischer te zeggen dat wij het gedaan hebben omdat wij het regime bestreden. Maar het RPF heeft het niet gedaan. Ik zou het zeker geweten hebben! Ik zat in Mulindi, naar het voetbal te kijken, de Afrika-cup, toen mijn assistent met een radiobericht van ons hoofdkwartier in Kigali kwam. Het bericht zei dat een vliegtuig was

neergehaald, vermoedelijk dat van Habyarimana, en dat er grote verwarring was in de hoofdstad. Het eerste wat bij me opkwam was niet eens de vraag wie hem gedood had, maar bezorgdheid over het lot van onze eenheid en onze leiders in Kigali.' Hij lacht. 'Sommigen komen met het domme argument dat alleen het RPF dat soort raketten heeft. Wij maken geen wapens. Waarom konden zij geen raketten krijgen daar waar iedereen ze kan krijgen? Er zijn geen wapens in ons arsenaal die de Rwandese strijdkrachten niet ook hadden.'

Is hij dan door de VN uitgenodigd om op te rukken en de orde te herstellen? De generaal schudt het hoofd. 'Nee, we deden het op eigen houtje. In feite probeerden de VN ons te stoppen. Ik had contact met generaal Dallaire kort nadat Habyarimana gedood werd. Ik vroeg hem wat hij deed om onze leiders en de bevolking te beschermen. Hij zei dat ze in gesprek waren met de commandanten van het regeringsleger en dat die de situatie onder controle zouden brengen. "Maar zij zijn juist degenen die de mensen doden, samen met de milities!" riep ik. Hij probeerde me te overtuigen geen stappen te nemen. Maar ik zei: "Ik kan hier niet blijven terwijl ik elke minuut berichten hoor van moordpartijen en jullie niet optreden." Ik zei dat ik hem persoonlijk verantwoordelijk stelde voor alle mensen die vermoord werden. We hebben nog even gewacht en toen zijn we opgerukt.'

De Hutu's rechtvaardigen de genocide door aan te voeren dat jullie het eerst burgers gedood hebben, werp ik op. 'Waar? Wanneer?' vraagt hij. 'Wij hebben nooit systematisch de bevolking afgeslacht! Zelfs in februari '93 zijn we pas gaan vechten omdat de regering Tutsi's aan het vermoorden was in Gisenyi en de Bugesera. Ze hadden daarvoor burgers in de bufferzone bewapend en getraind, de milities van de MRND en CDR. We waarschuwden de regering: we kunnen niet doorgaan met de onderhandelingen als jullie bezig zijn met doden. Jullie moeten stoppen. Maar ze gingen door, tot we de onderhandelingen afbraken en aanvielen. De eerste linie die we bevochten waren de milities, samen met de regeringssoldaten. En toen werden we ervan beschuldigd burgers te doden. Als die burgers meevechten, lopen ze de risico's van de oorlog, net als de soldaten.' Maar waarom hebben de Tutsi's van Rwanda niet eerder bescherming bij jullie gezocht, wil ik nog weten, kon het jullie wat schelen dat de Tutsi's hier vermoord werden als vergelding voor jullie aan-

vallen? Is de prijs van jullie overwinning niet onaanvaardbaar hoog? De vragen overrompelen hem. 'Wat hadden we dan meer voor hen kunnen doen?' vraagt hij. 'We konden hen toch niet door het front naar onze zone brengen? We hadden al moeite om voor onszelf te zorgen. De vredesakkoorden zouden hen beschermen. Niet de prijs van de overwinning is onaanvaardbaar hoog maar de prijs van slecht leiderschap en van buitenlandse manipulatie!' Hij verwijst naar de Franse steun aan het voormalige regime. Ja, zijn troepen hebben aan het front oog in oog gestaan met Franse soldaten. 'Zij hadden directe controle over de operaties,' zegt hij. 'Zij bedienden de wapens voor het regeringsleger. Zij waren de instructeurs en adviseurs.' Hij is dan ook blij dat de Fransen zich uit de humanitaire zone terugtrekken. Zij waren het die geprobeerd hadden om het RPF in Butare te stoppen, zegt hij, en zij hadden zijn troepen in Murambi aangevallen. 'Het feit dat de terugtrekking van de Fransen gepaard gaat met een nieuwe uittocht doet in zekere zin de vraag rijzen waarom juist zij deze operatie moesten uitvoeren.' Ja, hij herinnerde zich zijn oud-klasgenoot, Stabenrath. 'Maar ik kreeg zijn brief wat laat,' zegt hij. 'Het is niet dat ik hem niet wou ontmoeten maar er waren op dat moment andere prioriteiten.'

Vanwaar die angst voor het RPF, ook onder de Tutsi's? Hadden ze de bevolking niet beter kunnen informeren? Kagame: 'We deden ons best waar we de mensen konden bereiken. Maar als je één radio hebt die dit zegt en een andere die dat zegt en als de mensen jou niet zien, blijven ze verward over de waarheid.' Ze mogen dan wel de oorlog gewonnen hebben maar zullen ze ook de vrede winnen? Een groot deel van de Hutu-bevolking zit nu in het buitenland. Herhaalt de geschiedenis zich? 'Als die Hutu's daar blijven, dan is dat hun eigen keuze,' voert de generaal aan, 'niet omdat wij hen tegenhouden, zoals dat met ons gebeurde. Wij roepen hen op terug te keren, wij maken hen duidelijk dat ze hier horen te zijn. Sommigen durven niet terug te keren omdat ze bang zijn berecht te worden voor wat ze gedaan hebben.'

Ontkent hij dat er wraakacties plaatsvinden door zijn troepen? 'Het is waar, sommige soldaten hebben zich gewroken. De meesten zitten in de gevangenis. Maar we moeten ze allemaal vinden.' Hij geeft toe dat vooral de nieuwe recruten uit Rwanda een probleem vormen. 'Zij die misdaden begaan, zijn meestal jongens die we hier

gerecruteerd hebben. We maken ons daar zorgen over.' Des te meer reden om snel werk te maken van de berechting. Naast een nationaal gerechtshof wil Kagame een internationaal tribunaal om de hoofdschuldigen in het buitenland te kunnen oppakken, en om de spiraal van straffeloosheid te doorbreken. Al gelooft hij niet dat dat de mirakeloplossing zal zijn om Rwandezen weer vreedzaam naast elkaar te laten leven.

Zijn zoontje trekt aan zijn mouw en wil naar huis. Kagame laat even zijn strenge, gefronste blik varen en speelt met het kind. Waarom zitten er eigenlijk zoveel kinderen in het RPF? 'Ik heb hen niet gerecruteerd,' zegt hij, terwijl zoonlief de militaire pet op zijn hoofd zet. 'Veel kinderen zochten bescherming bij ons omdat ze niemand hadden om voor hen te zorgen. Sommigen dragen wapens maar altijd in aanwezigheid van een hogere commandant, die zich over de jongen moet ontfermen. Wij hopen dat de internationale gemeenschap iets voor hen kan doen.' Hij staat op en laat zich uit zijn kantoor trekken. 'Ik leid nu een familieleven, iets wat ik nooit eerder gekend heb,' glimlacht hij en, in een zeldzaam moment waarin hij zich even laat gaan, 'ik ben een gelukkig man.'

's Avonds neemt Bavu, onze chauffeur, ons mee naar zijn huis in Nyamirambo. De hele buurt komt ons begroeten. In het donker troont François Mbarute ons mee naar zijn schuilkelder, gemaakt van hout, plastic en aangestampte aarde, waar hij naast zijn zestien kinderen nog een honderdtal Tutsi's verborgen hield. Zelf stond hij met een geweer aan de ingang van zijn huis om de Interahamwe buiten te houden. Maar hij kon niet verhinderen dat de halve wijk werd uitgeroeid. 'Ze werden geslacht als schapen,' vertelt hij terwijl hij ons één voor één de graven toont. Zestig daar, honderdtachtig daar. De lijkengeur is onmiskenbaar. 'De slachtoffers smeekten om vergiffenis. Ze zeiden dat ze onschuldig waren. Maar de moordenaars schreeuwden dat alle Tutsi's eraan moesten. Ze gooiden kinderen in latrineputten, roepend: "Dit is een kind van een Tutsi, hij zal als Kagame opgroeien." We moesten ze in het geheim begraven want als ze ons ontdekten waren ook wij dood.' Supermoordenaar van de wijk was conseiller Gregoire Nyirimanzi van de MRND, die met enkele milities van huis tot huis ging en de Tutsi's ophaalde. 'Hij heeft er zeker tweeduizend vermoord,' zegt François. 'Maar ook kinderen vanaf tien jaar hakten mee. Zij volgden het voorbeeld van

hun ouders.' De kinderen van François staan om ons heen. Hun gezichten lichten angstig op in het schijnsel van de olielamp. 'Zelfs de pastoor deed mee,' vervolgt hun vader. 'En mijn buurman. We waren vrienden en plotseling, nadat het vliegtuig van de president neerstortte, was hij totaal veranderd. Hij keerde zich tegen mij omdat ik niet doodde. Hij is naar Kibuye gevlucht. Ik zal tegen hem getuigen voor het gerecht.' Hij wijst naar een vaag lichtschijnsel in de verte. 'Daar zit een Interahamwe,' weet François. 'Hij durft zich overdag niet te tonen uit angst voor wraak.'

We dompelen ons onder in het tot disco omgevormde Sun City Hotel. Twee meisjes die uit Oeganda komen hebben een muziekinstallatie gehuurd, de neonlampen hersteld en bier uit de buurlanden ingevoerd. 'Mijn man is gesneuveld in de oorlog,' zegt de nieuwe uitbaatster. 'Hij was een soldaat van het RPF.' De jongeren dansen op de Afrobeat die om de haverklap stilvalt omdat de generator niet voldoende capaciteit heeft. Achter deze roes van vergetelheid schuilt een onpeilbare diepe pijn.

Op zondagochtend, 21 augustus, nadat de laatste Franse troepen vertrokken zijn, sluit Zaïre bij Bukavu de grens met Rwanda. Zaïrese soldaten verjaagden met stokken de duizenden vluchtelingen die er zich hadden verzameld en schoten in de lucht. De overdracht van het gebied door de Fransen aan de VN-troepen verliep chaotisch. Rwandezen bekogelden de Ethiopische Blauwhelmen met stenen en riepen beledigingen. Zij zien de Ethiopiërs als verre verwanten van de Tutsi's.

Volgens het UNHCR zijn er 'sterke aanwijzingen' dat 250 repatrianten door soldaten van het RPF op vijfentwintig kilometer van de grens zijn opgepakt en doodgeslagen.

Kigali, zondag 21 augustus

Hotel Mille Collines is volgeboekt. Het zwembad is weer in gebruik. Er is nu een paar uur per dag stromend water en alleen beneden elektriciteit. Langzaamaan komen de buitenlanders terug, om het puin te ruimen en de schade op te nemen. Sabena heeft zijn kantoor opnieuw geopend en verwacht op 3 september de eerste vlucht. Ook Willem, de zoon van de vermoorde Nederlander Albert, is op bezoek. Hij houdt zich sterk. Hij probeert een doodsakte te pakken te krijgen en enkele auto's van zijn vaders garage terug te

krijgen waar het RPF nu mee rijdt.

Ook de journalisten en ontwikkelingswerkers zijn terug. Hun rationalisaties en analyses van de gebeurtenissen stemmen mij triester dan de verhalen van de slachtoffers. Zij willen de genocide niet rechtvaardigen, zeggen zij, maar zij geven de moordenaars wel gelijk, want uiteindelijk had het RPF toch het eerst aangevallen, uiteindelijk waren die Tutsi's arrogant, niet te vertrouwen en machtsbelust. Dit zijn mensen die pretenderen de geschiedenis beter dan wie ook te kennen maar die er niet eens waren toen die geschiedenis haar meest dramatische wending nam. Dit zijn mensen die de internationale pers niet geloven en eenzijdigheid verwijten, maar zelf de moed niet hadden om tijdens de cruciale maanden hun leven te riskeren om het zélf te zien. Dit zijn mensen die achteraf de overlevende Tutsi's negeren – omdat ze een minderheid zijn – en ijverig de verhalen van de andere kant optekenen.

'Het is een bittere overwinning,' zucht Veneranda Nzambazamariya, voormalig projectverantwoordelijke van de Nederlandse Stichting voor Vrijwilligers en hoofd van de Rwandese vrouwenbeweging. Acht zij het RPF medeverantwoordelijk voor deze slachting? Ze denkt na en zegt dan: 'Nee, het oude regime is volledig verantwoordelijk. Habyarimana was geen man van de dialoog. Al heeft de aanval van het RPF de zaken wel geradicaliseerd. Het gaf hem de kans om een duidelijke vijand te creëren, het RPF, en het volk achter zich te krijgen: wij, de meerderheid, zullen hem samen verslaan! Terwijl het – net als in Burundi – om een minderheidsgroep ging die koppig weigerde de macht te delen. Ook na de ondertekening van de vredesakkoorden was het een minderheidsgroep die de uitvoering ervan blokkeerde.' Toch had ook Veneranda een dergelijke uitbarsting van geweld in Rwanda niet voor mogelijk gehouden. 'Toen ze vorig jaar in Burundi elkaar met machetes aan het vermoorden waren, zeiden we hier in Rwanda dat de Burundezen toch maar primitieve wezens waren.'

We zitten in de eetzaal van het Hotel Mille Collines. De stroom is al lang uitgevallen en we praten rond de laatste snel krimpende kaars. 'In feite was dit een strijd tegen alle tegenstanders van het systeem, ook tegen de Hutu's die bereid waren de macht met de Tutsi's te delen,' vervolgt ze. 'En het "systeem", dat was de *akazu* met zijn terreurmachine, de presidentiële garde, het regeringsleger,

de Interahamwe, de politie, de gendarmerie en – boven alles – de radio-omroepen. De Interahamwe werden door Habyarimana opgericht om de oppositie te intimideren. Bij manifestaties van de oppositiepartijen barricadeerden zij de straten en bedreigden de aanhangers. Tijdens een toespraak in 1992 in Ruhengeri zei Habyarimana tot de Interahamwe: "De mensen zeggen dat jullie me steunen en van me houden. Blijf me steunen! Ik houd ook van jullie en ik zal jullie kleden." Maar bij de genocide speelden de echte verantwoordelijken, de *akazu*, het zo subtiel dat zij nergens direct bij de moordpartijen betrokken waren.'

Er is nu veel kritiek op de Arusha-vredesakkoorden, werp ik op. De verdeelsleutel voor het gezamenlijke leger, 60/40 voor soldaten en 50/50 voor officieren, lijkt de critici een te grote concessie aan het RPF. 'Wat ze vergeten is dat het regeringsleger een privé-leger was van Habyarimana en zijn familie!' reageert Veneranda. 'Het is een leger dat nog steeds de bevolking gegijzeld houdt en hen opoffert in de kampen!'

En nu? Een sombere stilte valt. 'Het zijn niet de mensen die het meest geleden hebben, die van de zege profiteren,' zegt zij. 'Zij blijven weer in de kou staan.' Zij schat dat zo'n tweehonderdduizend Rwandezen naar Kigali zijn teruggekeerd, de meerderheid vanuit het buitenland. 'Er zijn de Barundi uit Burundi die een onlesbare dorst aan de dag leggen om zich zo snel mogelijk te verrijken,' zegt ze. 'Op een brutale manier nemen zij winkels in van Interahamwe, zonder dat die zelfs berecht zijn, en maken ruzie om huizen die ver boven hun stand zijn. Er zijn de Baganda uit Oeganda, de hoge officieren uit het leger van Kagame, die een meer onzichtbare maar grotere economische macht hebben. Zij nemen de handel in olie, thee en koffie over en nemen voertuigen in beslag.' Beide groepen concurreren, samen met de repatrianten uit Kenia en Tanzania, om de invoer van goederen uit de buurlanden. De Kavukire, de oorspronkelijke bewoners van Kigali, vallen uit de boot. Velen vinden niet alleen hun families uitgeroeid en hun huizen geplunderd en verwoest, zij worden er door de nieuwkomers op de koop toe van beschuldigd banden te hebben gehad met de Interahamwe. Het feit als Tutsi nog in leven te zijn wordt door extremisten als verdacht gezien.

'De Kavukire zijn verscheurd door het verlies van hun verwanten en leven totaal geïsoleerd,' zegt Veneranda. 'Zó geïsoleerd dat ze de

mogelijkheden voor werk of zaken doen niet zien. Zij vechten voor het dagelijkse overleven. Het is een ongelijke en onrechtvaardige basis.'

Zij vermoedt dat het RPF ook een schuld af te betalen heeft. Veel Rwandezen in het buitenland stonden tot tien procent van hun persoonlijk inkomen af ten behoeve van de strijd. 'De geldschieters van de beweging, de rijke Tutsi's in de diaspora, vinden dat ze recht hebben op een beloning,' gaat Veneranda door. 'Toen zij na de overwinning het land binnenstormden, zat de plaatselijke bevolking die gered was, nog verdwaasd in kampen van het RPF. Met ongeloof keek zij naar het grabbelspel om de buit van de Rwandezen uit het buitenland. "Zij hebben de oorlog gefinancierd, het is normaal dat we hen goed ontvangen," hadden de RPF-verantwoordelijken de ontheemden in het kamp Kabuga uitgelegd. Waarop een oude man uit de populaire wijk Nyamirambo het woord nam: "Zelfs als we geen geld gegeven hebben omdat we het niet hadden," riep hij, "hebben we onze kinderen gegeven om te vechten! Onze families zijn gedood omdat we verdacht werden van steun aan het RPF!" De volgende dag liet het RPF de bevolking gaan.'

De kaarsvlam verdrinkt in het laatste beetje gesmolten vet. Zelf voelt de jonge Rwandese vrouw zich verscheurd, heen en weer gesleurd tussen gevoelens van vreugde en wanhoop. 'Ik ben gelukkig dat het systeem veranderd is,' mijmert ze. 'Het systeem van het oude regime heeft meer dan een half miljoen mensen gedood en miljoenen op de vlucht gedreven. Het laat nog steeds duizenden aan cholera en andere ziekten sterven. Maar als ik om mij heen kijk, de mensen die ik gekend heb die dood zijn, en de regering van het RPF zonder enig kader die voor ontzaglijke problemen staat hoe gerechtigheid te brengen in dit land,' ze zucht diep, 'het is moeilijk, moeilijk, maar niet onmogelijk.'

De verwachte exodus na het vertrek van de Fransen is uitgebleven. Zo'n vijftigduizend Hutu's trokken de grens bij Bukavu over, vooral Hutu-milities. Tot het laatste moment hadden ze geprobeerd de Hutu-bevolking door haatcampagnes tegen de Tutsi's en intimidatie te bewegen mee te gaan.

Een onderzoeker van de VN, Ahamat Omar, bevestigt dat er wraakacties van het RPF plaatsvinden. Hij gelooft ook dat er rovers aan het

werk zijn en dat Hutu-milities moorden om paniek onder hun volksgenoten te zaaien. De VN zitten in hun maag met het toenemend aantal berichten over wraakacties door RPF-soldaten. Begin deze week nog gooiden de VN driehonderdduizend strooibiljetten uit over de kampen in Goma om de bewoners aan te sporen terug te keren naar huis.

XI Schuld en boete

De Rwandese regering ontkent niet dat er wraakacties op Hutu-repatrianten plaatsvinden en heeft zestig soldaten vastgezet op verdenking van moord, zegt de VN*-gezant Shahyar Khan op 24 augustus op een persconferentie in Nairobi. 'Ministers zeggen dat de daders zullen worden gestraft en dat die straf de dood kan betekenen,' aldus Khan. Hij ontkent dat het om een terreurcampagne zou gaan.*

In Kigali zegt een VN*-functionaris dat bij de moordpartijen op Tutsi's en Hutu-opposanten de afgelopen maanden waarschijnlijk één miljoen doden is gevallen.*

Kigali, 21 augustus

De ambtenaar van het ministerie van justitie kijkt mistroostig uit het kapotgeschoten raam van zijn kantoor naar de zwaar gehavende overheidsgebouwen aan de overkant. 'We zijn sinds maart niet meer uitbetaald,' moppert hij. 'Er is geen telefoon, geen vervoer en de meeste overheidsfunctionarissen zijn met het oude regime naar Zaire vertrokken, of dood.' Hij wijst naar een lege ruimte waar alleen wat onbetekenende dossiers zijn achtergebleven. 'Alles hebben ze verwoest,' zegt hij. 'Alles hebben ze geplunderd. Zelfs de staatskas hebben ze meegenomen.' De wind jaagt door de opengebroken deuren, door de stapels verscheurde overheidsarchieven. Strafregisters en gerechtelijke dossiers liggen half verbrand op een hoop voor het gebouw en wetsboeken liggen tot in het toilet. Verderop in de straat proberen enkele werkmannen de over straat liggende elektriciteitsdraden te herstellen.

De nieuwe minister van justitie, de mensenrechtenactivist Alphonse Nkubito, ontvangt zijn bezoekers in zijn slaapkamer in het Meridien Hotel, waar geen elektriciteit is en geen water. 'Het onderzoek naar de verantwoordelijken van de slachting is nog maar nauwelijks begonnen,' zegt hij. 'Vijftienhonderd verdachten zitten in de gevangenis. Onder hen ook vierenzestig militairen van het RPF die uit wraak gemoord zouden hebben.' Volgens Nkubito zijn ook Interahamwe geïnfiltreerd in de rangen van het RPF. Het Front heeft tijdens zijn opmars willekeurig jongens die zich aandienden, gerecruteerd. Sommigen daarvan blijken nu tot de gevreesde Hutu-militie te behoren. 'Het RPF is zich bewust van het probleem. Het probeert die elementen op te sporen,' zegt de minister. Hij wil nationale rechtsspraak aangevuld met een internationaal tribunaal. Maar het ontbreekt hem aan alles wat een rechtsstaat nodig heeft om te functioneren: rechters, magistraten, substituten, ambtenaren, gebouwen, communicatiemiddelen en salarissen. Zelf verdient hij geen cent. 'De meeste rechters zijn vermoord. Er zijn nog ongeveer tien van de zeventig substituten over en ruim dertig van mijn tweehonderdvijftig ambtenaren zijn teruggekeerd,' zegt Nkubito. Hij hoopt dat de internationale gemeenschap rechters zal sturen en dat zij het Rwandese strafrecht zullen volgen, dat voor moord de doodstraf toekent.

Maar de VN hebben al moeite om de zesentwintig beloofde genocide-experts en onderzoekers van het Hoge Commissariaat voor Mensenrechten te leveren. Slechts vier van hen zijn momenteel ter plaatse. 'Hoe langer het duurt, hoe groter het risico dat mensen onderling vergeldingsacties ondernemen,' waarschuwt Nkubito.

Rwamagama, 24 augustus

'Om de oplossing te vinden voor onze problemen, om deze mensen weer met elkaar te laten leven, moeten we weten wat er precies gebeurd is en waarom het gebeurd is,' betoogt Tito Rutaremara, hoofd van de gerechtelijke onderzoekscommissie van het ministerie van justitie.

Na bijna drie maanden van onderzoek naar de slachtpartijen in verschillende delen van het land heeft hij tweeënveertig methodes van moord en folteringen genoteerd. 'Mensen werden doodgeslagen met machetes, bijlen, ijzeren staven of houten knuppels met nagels aan het uiteinde,' zegt hij. 'Sommigen werden levend begraven, of vastgebonden en in rivieren gegooid. Kinderen zijn tegen muren doodgeslagen of met een schroevendraaier door hun oren geboord. Vrouwen zijn verkracht – opdat ze langzaam aan AIDS zouden sterven –, doorspiest of met een bijl vanaf de vagina opengereten. Anderen werden met afgehakte armen of benen achtergelaten om dood te bloeden. In Kibungo werd een kind van twee jaar op een tafel gelegd en voor de ogen van zijn ouders opengesneden, "om te

zien wat er in een Tutsi-kind zat," zeiden de folteraars. En in Bugesera werd een meisje naakt gekruisigd.'

Rutaremara deelt de daders op in vier groepen. 'Er waren werkloze jongeren en bandieten aan wie het regime wapens, training en de ideologie van "haat tegen de Tutsi" meegaf. Zij werden niet betaald en kregen tijdens de oorlog vrij spel om te doden en te plunderen. Zij kregen drugs van de velden van Habyarimana in het Nyungwe Woud. De tweede groep bestond uit de extremisten van de politieke partijen MRND en CDR, die de tien geboden van de Hutu's volgden en wier lijflied ("Wie is onze vijand? Onze vijand is de Tutsi – hij moet worden uitgeroeid.") algemeen bekend was. De derde groep waren de extremisten van de oppositiepartijen, de "POWER"-bewegingen van de MDR, PSD en PL. Sommigen waren niet vóór het regime maar gewoon tégen de Tutsi. En dan ten slotte de bevolking, kinderen van tien jaar tot oude mensen deden mee. Een deel moordde uit hebzucht, om land van de Tutsi in te kunnen nemen. De grootste groep deed mee om zijn vel te redden, uit angst als verrader te worden beschouwd en zelf te worden gedood. Op vergaderingen werd de bevolking door de Interahamwe opgeroepen de Tutsi's die nog verborgen zaten, te gaan zoeken. Sommigen werden gedreven door beide motieven: zij voelden zich aanvankelijk gedwongen om mee te doen maar eenmaal ter plaatse gingen ze terug om het laatste kind te doden, zodat er geen erfgenaam zou zijn. Zij gingen zelfs de lijken in de huizen en de graven tellen en identificeren en de ontbrekende familieleden zoeken. Honden werden de velden ingestuurd om jacht te maken op mensen die verborgen zaten. Een kind dat we interviewden vertelde dat hij zijn adem in moest houden als hij een hond zag.' De slachtoffers waren voor het overgrote deel Tutsi's. Sommige vrouwen zijn volgens Tito meegenomen naar Zaïre, zij worden verkracht of gedwongen vijf Interahamwe tot vrouw te dienen. 'In de steden werden ook Hutu's gedood, leden van oppositiepartijen, of de zogenaamde collaborateurs, zij die met Tutsi's getrouwd of bevriend waren. Veel Hutu-mannen werden gedwongen hun Tutsi-vrouw te vermoorden.' De meerderheid van de slachtoffers liet zich zonder enig verzet afslachten. 'De belagers waren vaak met honderden. Het is beter hier te blijven en te sterven, dachten velen. Ze hadden alle hoop op redding opgegeven. Waar ze ook gingen, ze zouden er moordenaars ontmoeten.

Sommigen vroegen om vergiffenis, anderen raakten buiten zinnen en schreeuwden hysterisch. De meesten waren van angst verlamd. In zeldzame gevallen verzetten de Tutsi's zich of probeerden ze met geld een kogel te kopen – om snel dood te zijn. Maar ze kregen te horen: als we je doden, nemen we je geld toch af. In Rubungo bood de Tutsi-bevolking drie dagen weerstand tegen de Interahamwe, tot het leger kwam. Daar kon ze niet langer tegenop. Slechts twee prefecten, die van Butare en Kibungo, weigerden tot slachtpartijen aan te zetten. Zij werden ontslagen en later vermoord.' Maar de meeste leiders van cellen, sectoren, communes en prefecturen beijverden zich om de Tutsi's aan te wijzen en manieren te vinden om zich van de lijken te ontdoen. 'In Kigali bleven de lichamen aanvankelijk in de straten en huizen liggen. Maar na een week kreeg de prefect angst voor cholera. Bulldozers en vrachtwagens werden ingezet. De Interahamwe werden gevraagd alle lichamen aan de kant van de weg te leggen. Maar het werden zulke hoge stapels dat men vreesde dat het de internationale gemeenschap op zou vallen. Dus liet de prefect omroepen dat iedereen voortaan zijn eigen put moest graven. Velen gebruikten van dan af de beerputten om er de doden in te gooien.' De ingenieur van de moordmachine was volgens hem Habyarimana zelf. 'De voorzitter van de Interahamwe moest rechtstreeks aan de president verantwoording afleggen. De mensen rond hem wilden het bloedbad ontketenen vóór de brede regering gevormd was, zelfs voor het RPF in Kigali was. Maar Habyarimana twijfelde.'

De grote vissen moeten volgens Tito berecht worden. Voor de bevolking – hij schat dat twee miljoen mensen hebben meegemoord – pleit hij voor een collectieve schuldbekentenis, 'een methode om mensen duidelijk te maken dat wat ze deden, fout was'. Maar het grootste probleem is het bewijsmateriaal. Lijken vertellen niet wie hun moordenaars waren. En overlevenden zijn er weinig.

Tito, die op het moment van de aanslag in het parlementsgebouw in Kigali zat, voelt veel voor de stelling dat de Fransen indien niet direct betrokken, tenminste op de hoogte waren van de aanslag op de presidenten in april. Het feit dat de zwarte doos door regeringsleden naar Frankrijk werd meegenomen versterkt volgens hem dit vermoeden. Ook de rol van de speciale VN-gezant, de Kameroener Jacques Booh-Booh, een oude vriend van Habyarimana, moet volgens hem worden onderzocht. 'Toen ik Booh-Booh de nacht van de

aanslag vanuit het parlementsgebouw opbelde, zei hij dat hij het nieuws op de radio had gehoord. Maar terzelfder tijd zat hij aan tafel met de legerleiding! Op onze vraag wat UNAMIR deed om de premier en de ministers van de oppositie te beschermen, kwam een vaag antwoord.' Booh-Booh zou volgens getuigen van woensdagavond 6 april tot donderdagavond 7 april ononderbroken met de legercommandanten hebben onderhandeld over het vormen van een nieuwe regering, dus voor en tijdens de moord op Agathe, de zittende premier. De VN-gezant zou er kolonel Bagosora hebben afgeraden een militaire regering op te richten.

De olielamp is al een tijdje geleden aangestoken en Tito's dochtertje zit roerloos in een stoel mee te luisteren. Soms lijkt dit een roman van Balzac. Ik zit hier nauwgezet de methoden te registreren waarmee een miljoen mensen zijn afgeslacht, de motieven waarom een miljoen mensen zijn afgeslacht, alsof ik – terwijl ik registreer – alweer afstand neem van de feiten, zoals ik hier later, als de ergste pijn geluwd is, op zal terugkijken: een onbegrijpelijk wrede en duistere periode uit de geschiedenis van de mensheid, waar we lessen uit moeten trekken. Maar welke lessen?

Somber zit ik later met mijn Amerikaanse collega, Craig, in het Alma-hotelletje van Rwamagama, tussen wat we de 'eenzame overlevenden' zijn gaan noemen. We hebben ons eindelijk losgemaakt uit de drukte van Kigali en zijn – zonder chauffeur of gids – het land ingetrokken. We wilden de slachtpartijen in elke commune reconstrueren maar we beseffen dat het onbegonnen werk is. Iedereen heeft zijn verhaal, het ene al schokkender dan het andere. De dertigjarige Alexandre Ruta naast mij bijvoorbeeld, die zich voor honderdduizend frank vrijkocht van een dood door hanging. Hij verstopte zich in een gat in de grond, overdekte zich met bananenbladeren en leefde van aarde. Hij was vooral bang voor de speurhonden met de belletjes. 'Zij die gevonden werden, zijn met brandende autobanden in een grote put gegooid,' zegt hij. Zijn vier jonge broertjes en zijn ouders zijn dood. Hij zoekt vergeefs naar nog andere overlevenden van zijn familie.

Hoeveel kan een mens aan?

Het geweld in de vluchtelingenkampen bij Goma is volgens het UNHCR *geëscaleerd tot 'vrijwel een staat van oorlog'. De* VN *schorten op 24 augustus een repatriëringsproject op na het tweede gewelddadige incident in een week. Het Hoge Commissariaat had de terugkeer van driehonderd Hutu's georganiseerd: familieleden en eenendertig opzichters van het Virungapark, bekend om zijn gorilla's. Bij het vertrek werd het konvooi aangevallen door gewapende mannen. Later werden de repatrianten in het kamp door een menigte met hakmessen opgewacht. Enkele dagen eerder waren vijf Hutu's die naar huis wilden, vermoord door Hutu-milities.*

Zaïrese militairen hebben op 25 augustus, onmiddellijk na het vertrek van de Fransen, de opslagplaatsen van de luchthaven geplunderd. 's Nachts wordt in Goma onophoudelijk geschoten. Het Franse Rode Kruis heeft al zijn activiteiten gestaakt omdat haar medewerkers met de dood werden bedreigd. En in Bukavu werden hulpverleners uit één van de kampen verdreven door een menigte met hakmessen en bijlen. Soldaten en leden van het verdreven bewind voeren volgens de VN*-organisatie in de kampen een schrikbewind en de Interahamwe hebben vrij spel.*

Rwamagama, 25 augustus

'Ik heb met verbijstering de moordpartijen geconstateerd. Zij waren van een aard die ik me in mijn stoutste dromen niet had kunnen voorstellen. Ik slaag er niet in dit te begrijpen.' Voor ons zit monseigneur Joseph Sibomana, de voormalige bisschop van Kibungo, een gerespecteerd man van tegen de tachtig. 'Uit wat ik heb gezien en gehoord kan ik alleen maar vaststellen dat er sinds lang een plan bestond dat in werking is getreden met het neerstorten van het vliegtuig,' vervolgt hij. 'Dezelfde avond begon het moorden in Kigali. De volgende ochtend stond het hele land in brand. Ik heb geconstateerd dat de moordpartijen geleid werden door de politieke autoriteiten van de MRND en gericht waren op iedereen die hun opvatting niet deelde.'

Had niemand dit dan kunnen voorzien? Hij schudt het hoofd.

'We wisten dat er een presidentiële garde was, dat jongeren getraind werden, dat er ondergrondse bewegingen bezig waren, dat vergaderingen werden georganiseerd, maar van dit plan had niemand een vermoeden. Er zijn er die zeggen: het was een Hutu/Tutsi-kwestie. Misschien was dat zo in '59 maar dit keer niet. Dit keer was het de politiek van de MRND. Ik heb de president vaak

verdedigd. Hij was een goede katholiek, een goed leider voor zijn land. Hij hield prachtige redevoeringen. Maar hij en zijn entourage kenden het plan.'

De kerk kan volgens de bisschop niet van medeplichtigheid worden beschuldigd want zij kende het plan niet. 'Wij hebben in pastorale brieven tot verzoening opgeroepen. Maar tijdens de moordpartijen was er geen enkele mogelijkheid meer tot communicatie. Als vroeger mensen in de kerken bescherming zochten, zeiden de autoriteiten: raak niet aan hen die bij de religieuzen vluchten. Nu hebben diezelfde autoriteiten die het plan beraamd hadden, de mensen in de kerken opgezocht. Het doden van priesters en zusters is zonder precedent in Rwanda. Dit is de ineenstorting van de kerk.'

We laten hem achter als een gebroken, verward man.

In de economische school van Rwamagama leidt broeder Felicien Kanyankore ons rond langs de met kogels doorzeefde en geplunderde klaslokalen. Honderd mensen hadden hier een veilige haven gezocht. 'Op 16 april viel een bende Interahamwe, begeleid door vijftien soldaten, de school binnen,' vertelt de broeder. 'Zij doodden iedereen die ze vonden en plunderden gedurende vier dagen. Elders in de stad werden mensen gedood en in het Muhazi-meer gegooid. De komst van het RPF, op 22 april, maakte een einde aan de slachtingen.' Volgens broeder Felicien zat de conseiller van de sector achter de moordpartijen en was de verantwoordelijke van de cel de leider van de Interahamwe in Rwamagama.

'Welkom in het kamp van Gahini', staat te lezen op een groot bord bij het binnenrijden van het gelijknamige dorp. 'De geredden steunen het RPF in zijn strijd voor bevrijding en verzoening in Rwanda. Neen aan de Balkanisering van het land door buitenlanders.' Geen boer in Goma zou deze taal begrijpen. In mei vonden we hier de bananenplantages, huizen en parochiezalen vol lijken maar toen was er geen levende ziel om uitleg aan te vragen. Nu draait de ziekenpost van Gahini weer op volle toeren. Eén vleugel is volledig vernield, als een stille herinnering aan het zoveelste drama. Jean-Bosco Rubega, een werkman van het ziekenhuis, vertelt hoe personeelsleden de vluchtelingen en zelfs hun eigen collega's aangaven. 'Twee mensen die hier werkten verwittigden de conseiller hoeveel vluchtelingen hier waren en wie ze waren,' zegt hij. 'Zij gaven ook een

chauffeur, een verpleegster en een maatschappelijk werkster van het ziekenhuis aan. Op 9 april begonnen de Interahamwe te slachten. Na twee dagen werken was het gedaan. Alle lijken zijn in de latrineputten gegooid. De gewonden die de dokter nog probeerde te verzorgen, zijn later ook afgemaakt.' Weer valt het me op hoe hier over mensen wordt gesproken alsof het beesten waren, hoe over de moordpartijen wordt gesproken alsof het een 'job' was. 'Slachten – afmaken – het werk is voltooid': hoe vaak staan die woorden in mijn aantekeningenboeken genoteerd, hoe onvoorstelbaar diep is de afgrond waarin de mens hier is gevallen. Nee, dit is niet alleen de ineenstorting van de kerk, het is de ineenstorting van de mensheid.

In het ziekenhuis ligt de tweeëntwintigjarige Chantal Kayisinga. Haar achillespezen zijn doorgesneden waardoor ze niet meer kan lopen. 'Ik was met mijn familie gevlucht in de kraamkliniek van Rukara,' vertelt ze. 'De Interahamwe riepen dat we naar buiten moesten komen. Ze hakten in mijn benen. Mijn vader en mijn vijf broers en zussen, mijn tante, haar man en hun zeven kinderen, mijn oom en zijn twee kinderen en mijn grootouders zijn gedood. Mijn moeder was gewond. Een week lang bleef ik zonder hulp. Het jongere kind van mijn tante was gewond aan het hoofd maar zij kon lopen. Zij bracht me water. Ik bad God om te mogen sterven. Ik was verschrikkelijk bang dat de Interahamwe zouden terugkomen en mij zouden afmaken. Op 18 april hebben de rebellen me naar hier gebracht.'

Met verpleegster Immaculée Mukamuligo lopen we later door de kerk, de filmzaal, de kloosterkamers en de kraamkliniek van Rukara. De lijken zijn intussen geborgen. Maar de verbrande banken, de opengebroken vloer waar – tussen de as – mensenbeenderen liggen, het Mariabeeld met afgebroken armen, de hosties die verstrooid liggen en vooral de lucht verwijzen onmiskenbaar naar de moordpartijen. 'Het zat hier vol vluchtelingen,' vertelt Immaculée die op dat moment in het ziekenhuis verderop werkte. 'Op 11 april vielen de Interahamwe hier voor het eerst aan. Ze doodden die dag elf mensen. Toen werd in de commune een vergadering georganiseerd met de burgemeester, de conseiller, de Interahamwe en de militairen om de slachtpartijen te organiseren. Men zegt dat zelfs de pastoor een Interahamwe was. Op 11 april bezocht de burgemeester,

Jean Mpambara, de vluchtelingen in de kerk. Hij zei: "Er is geen enkele manier om jullie te redden. De bevolking is kwaad omdat de Tutsi's de president gedood hebben." De Spaanse pater die gebleven was, begon daarop te bidden. Hij zei: "Dit is jullie laatste nacht. Jullie moeten vergiffenis vragen aan God om klaar te zijn voor de hemel." '

De volgende dag werd het parochiecentrum aangevallen. 'Inwoners, buren, intellectuelen en Interahamwe omsingelden de vluchtelingen, forceerden de deuren met granaten en begonnen met machetes te hakken. Zij riepen dat de Tutsi's de president gedood hadden. De vluchtelingen hadden de vloer opgebroken en probeerden zich met stenen te verdedigen. Maar het haalde niets uit. In de kraamkliniek werden gewonden, zwangere vrouwen, vrouwen met pasgeboren baby's en ondervoede kinderen in hun bedden doodgehakt. Ook een vroedvrouw werd gedood. In de filmzaal hebben ze de mensen met benzine in brand gestoken. Ze hebben er zeker drieduizend gedood.' Op 18 april bereikten de rebellen Rukara. 'Met de ambulance van het ziekenhuis hebben we de gewonden opgehaald,' zucht de verpleegster. 'Het RPF heeft de restanten begraven. Het waren stukken van mensen. Het deed zoveel pijn.'

Negen kinderen tussen de vijf en twaalf jaar spelen tussen het puin. Eén kind heeft een kogelwond in de wang. Ze hadden zich onder de kadavers verstopt en zich met bloed ingewreven, vertellen ze. Ze zijn tussen de lijken blijven liggen tot de rebellen kwamen. 'Toen we wilden huilen, legden de volwassenen ons het zwijgen op. Alleen enkele baby's die het niet begrepen, huilden,' vertelt een meisje. 'We hadden veel angst dat de Interahamwe zouden terugkomen. Het waren slechte mensen, de vijanden van de Tutsi's. Maar nu zijn we niet meer bang. Nu worden we beschermd door de Inkotanyi.' In de verloskamer kleeft het bloed nog aan de muren en liggen de kogels over de grond.

'Enkele Hutu's hebben zich ook verstopt,' vertelt de verpleegster als we tussen de eucalyptusbomen door terugrijden. 'Omdat ze niet wilden doden. De mensen werden gemanipuleerd: de Hutu's moesten zich verenigen om te vechten voor het behoud van de macht, tegen de Tutsi's die de monarchie kwamen herstellen, zei men hen. Zij moesten solidair zijn.' We nemen afscheid van Immaculée die terugkeert naar haar gewonden. 'Dat is een belangrijk element,' zegt

mijn Amerikaanse collega, 'de loyaliteit tegenover de groep.'

Zwijgend rijden we over de totaal verlaten weg naar Kibungo. Geen auto of vrachtwagen passeert ons. Alsof de hulporganisaties dit deel van Rwanda, dat toch al sinds april is ingenomen, nog niet hebben ontdekt. Het centrum van Kibungo ligt er nog steeds grotendeels verwoest bij. Hotels zijn hier niet. Het begint al te schemeren. Het idee om ergens een verlaten huis te kraken, schrikt me af. Volgens de VN worden hier nog steeds mensen door Interahamwe afgeslacht die 's nachts de grens met Tanzania oversteken. Het is met enige opluchting dat we het aanbod van de bisschop van Kibungo aannemen om in één van de kamers van het bisschopshuis te slapen. Dezelfde kamers waar half april meer dan duizend Tutsi's zijn afgeslacht.

'Ze begonnen om 15.00 u., vrijdagmiddag, 8 april, in het opvangcentrum,' vertelt bisschop Frederic Rubwejanga. 'Ik werd gevraagd met negen priesters naar buiten te komen. De moordpartijen speelden zich voor onze ogen af. Het ging snel want ze wilden het werk voor de nacht af hebben om daarna nog te kunnen plunderen. De Interahamwe werden bijgestaan door burgers van de streek en door bewoners van het kamp in Murambi, die in 1993 gevlucht waren voor de rebellen. De plaatselijke chef van de Interahamwe was de vrachtwagenchauffeur Nsabimana, bijgenaamd "Cyaza". Hij was eerst lid van de oppositie maar toen de MRND hem zes nieuwe wielen voor zijn vrachtwagen aanbood, veranderde hij van partij. Maar de leider voor de hele prefectuur was kolonel Rwagafirita, gepensioneerd stafchef van de gendarmerie.'

Buiten, op de binnenplaats moesten de geestelijken bij de slachtpartijen toekijken.

'Een officier vertrouwde ons aan een jonge soldaat toe met de woorden: "Hou jij je met de priesters bezig." Die zei: "Jullie zijn met zes. Twee van jullie wil ik houden, de rest moet dood." Maar ik protesteerde en eiste dat alle priesters in leven zouden blijven. Daarop zette hij zijn geweer op het hart van de priester naast mij en schoot hem dood. De officier kwam onmiddellijk aangelopen. Hij stuurde ons naar binnen. We bleven de hele nacht in mijn kantoor. Ik zei: "Laat ons de rozenkrans bidden." Af en toe kwamen de milities binnen om geld te vragen. De volgende ochtend ontdekten we dat we omringd waren door kadavers. We probeerden de levenden

ertussenuit te halen. De hele ochtend kwamen de Interahamwe terug om te plunderen en de gewonden heimelijk af te maken. We slaagden erin vijfenzestig gewonden, vooral kinderen, binnen te brengen. We legden hen op papier op de grond en in fauteils, gaven hen thee en water en probeerden hun wonden te reinigen. Maar we hadden geen medicijnen. Ze waren ongelooflijk moedig. Drie dagen lang vochten ze voor hun leven. Er was geen paniek. Iedereen troostte elkaar. We vroegen de hulp van het Rwandese Rode Kruis maar een jongen van de organisatie kwam zeggen dat het niet veilig was gewonden te evacueren. Maandagavond om zeven uur kwam "Cyaza", met zijn bestelbus de gewonden ophalen. Ik breng ze naar het ziekenhuis, zei hij. Hij vroeg een priester mee te komen om voor hen te zorgen. Broeder Michel Nsengiyumva deed zijn soutane aan en maakte zich klaar. Ik ben onmiddellijk naar de militaire kazerne gegaan om een escorte te vragen. De commandant, kolonel Anselme Nkuriyekubona, stelde me gerust: "Het is voorbij," zei hij. Er zullen geen vervolgingen meer zijn. Ze gaven me zelfs bier. Maar toen ik thuiskwam vernam ik dat de gewonden niet bij het ziekenhuis aangekomen waren. Ze waren naar een massagraf gevoerd en erin geschoten, ook broeder Michel. De kinderen waren levend in de put gegooid. Ik was zo kwaad dat ik naar de commandant gegaan ben. "Waarom houden jullie me voor de gek?" riep ik. Maar ze deden alsof ze verrast waren. De chef van de Interahamwe rukte daarop de medaille met de beeltenis van de president af en riep: "En wie heeft deze vermoord?" Ik begreep dat het geen zin had. Ik ben opgestapt.'

De volgende dag vertrok bisschop Frederic naar Kabgayi voor een bijeenkomst van bisschoppen. 'Er waren overal wegversperringen van de Interahamwe en er dreven veel lijken in de rivier,' vertelt hij. 'Ik heb in mijn communiqué aan de gelovigen uitvoerig beschreven wat ik gezien had.' Bij zijn terugkeer, op 21 april, was de prefect van Kibungo ontslagen. Hij had zich verzet tegen de moordpartijen. 'Hij was van de oppositie en ging niet akkoord met de opvattingen van de MRND, zoals die bij ons verwoord werden door de burgemeester van Birenga, Melchiade Tahimana. Al vóór de dood van de president was die de mensen aan het opzwepen tegen de Tutsi's. Op 22 april in de ochtend werd de prefect gedood, samen met zijn vier kinderen. Enkele uren later trok het RPF binnen. De bisschop schat dat van de tweehonderdduizend Tutsi's in de hele prefectuur minder dan een kwart de genocide heeft overleefd.

Net als zijn collega-kerkleiders kende bisschop Frederic president Habyarimana vrij goed. 'Hij was een intelligent man,' beschrijft hij hem. 'Lange tijd wist hij respect af te dwingen bij de bevolking, ook bij de Tutsi's. Zijn slogan was: we zeggen nee tegen het separatisme, de etnische verdeeldheid en het regionalisme. Hij deed dingen om zich een zekere populariteit te verwerven, waar hij later dan weer op terugkwam. Zo betoogde hij in 1986 in Canada dat niemand vluchteling van vader op zoon kon blijven, maar kort daarna zei hij dat het land te klein was voor de Tutsi's uit de diaspora. Ik geloof dat hij in het begin oprecht streefde naar eenheid. Maar geleidelijk liet hij zich omringen door een groep mensen, vooral familieleden, die hij privileges gaf. Zijn streek, Bushiru, werd voorgetrokken. Dat begon al in de jaren tachtig, toen Kanyarengwe een poging tot een staatsgreep deed en de oppositie zich manifesteerde. Toen werd duidelijk dat hij dubbelspel speelde. Op het einde liet hij zich volledig leiden door zijn familie. Men zegt zelfs dat hij de gevangene was van zijn clan. Er is geen twijfel aan dat hij de Interahamwe heeft gecreëerd om te doen wat zij gedaan hebben, met de steun van de Fransen. Hij is de chef die alles georganiseerd heeft.' De kerk heeft zich, in de persoon van de aartsbisschop, te veel gecompromitteerd, vindt hij. 'We hebben vaak gediscussieerd over zijn zetel in het centraal bureau van de MRND. Maar de MRND werd ons bij het begin voorgesteld als een nationale beweging voor ontwikkeling, niet als een politieke partij. Toch had hij wat meer afstand moeten nemen van de president. Hij ging vaak mee op rondreis. Op een bepaald moment zagen we het gevaar dat de kerk te veel samenspande met de leiders van het land.'

In zijn eucharistieviering deinst bisschop Frederic er vandaag niet voor terug over de moordpartijen te spreken. 'Ik vertel de gelovigen dat de nieuwsberichten op buitenlandse radiostations altijd met ons land beginnen, dat iedereen schuldig is die de machete geheven heeft tegen onschuldige vrouwen en kinderen, iedereen die gejuicht heeft, zich in stilte heeft verkneukeld of achteraf geen berouw heeft.' En hoe reageren zijn gelovigen? 'Rwandezen tonen hun gevoelens niet in het openbaar,' antwoordt de bisschop. 'De schuldigen en de slachtoffers zitten daar samen op de banken maar verroeren zich niet.'

Wat hem dan overeindhoudt in dit verdoemde gat waar alles herinnert aan de voorbije gruwelen? 'De herinnering aan hoe de Tutsi's hier gestorven zijn,' zegt hij. 'Ze wilden de mannen van de vrouwen en kinderen scheiden. Maar de mensen weigerden. Ze wilden de tijd die ze nog hadden samen doorbrengen. Ze wilden elkaar geen gevoel van verlatenheid geven. Ze wilden tegenover deze hele waanzin hun waardigheid en kalmte behouden.'

Het is al over achten als het bericht komt dat één van de priesters met zijn fiets gevallen is. De auto van het bisdom heeft een lekke band en geen reservewiel. Ik bied een lift aan. Zwijgend rijden we met de bisschop het stikdonkere pad naar Zaza af. Ik stel me voor hoe hier in de bananenbosjes, in velden, in latrineputten en op zolders verstopte Tutsi's 's nachts naar hun eigen adem zaten te luisteren. Ik kijk naar de bisschop die hier zo integer en menselijk uit naar voren komt. Het zijn deze mensen die me moed geven op deze macabere tocht door de donkerste diepten van de mensheid.

We vinden de gewonde broeder. De weeskinderen in het naburige tehuis van de zusters van Calcutta zingen hun avondgebed als we ons tussen de vlooien te slapen leggen. Mijn Amerikaanse collega rolt zich op in de andere hoek van de kamer. Het verhaal van de bisschop heeft hem danig aangegrepen. 'Ik schaam me mens te zijn,' fluistert hij.

Kibungo, 26 augustus

De gewonde broeder zit met een blauw oog en een opgezwollen gezicht aan de ontbijttafel. Zijn mede-priester uit Zaza, Leonard Nkurunziza, is pas terug van een bezoek aan Kigali. Uitvoerig vertelt hij over zijn toevallige ontmoeting met één van de moordenaars uit Zaza. 'Ik kwam van de markt en plots zag ik hem op straat wandelen. Ik was zo verbouwereerd dat ik hem omhelsde, zoals Rwandezen elkaar begroeten. "Leef jij nog?" vroeg ik en hij stelde mij dezelfde vraag.' Wat had hij gedaan? vroeg ik. Het was het codewoord om weer af te dalen in de onderwereld van de moordpartijen. Mijn Amerikaanse collega wil het niet meer horen. Maar ik pak bijna automatisch mijn aantekeningenboek, alsof ik hoop bij elk verhaal iets dichter bij de kern te komen, bij het hoe en waarom van de kinderhanden op de muren van zoveel kerken en parochiezalen in dit land. Wie waren de moordenaars? Wat riepen ze? Altijd weer dezelfde vragen, altijd weer diezelfde antwoorden die alleen verschillen in details, in aantallen, in namen.

'De moordpartijen begonnen in de huizen in en om Zaza,' begint Leonard. 'De dag na het neerstorten van het vliegtuig waren in Sake alleen al honderd doden gevallen. Zij die ontsnapten, kwamen naar ons parochiecentrum in Zaza. Tegen vrijdagmiddag hadden we al 786 vluchtelingen geregistreerd. Met vier Rwandese priesters probeerden we hen op te vangen. Ook zaterdag bleven vluchtelingen toestromen maar we stopten met tellen. De burgemeester van Mugesera, Leopold Gakware, die met zijn bestelwagen Tutsi's vervoerde, wou de lijsten zien. We hadden gehoord dat hij de slachtingen in zijn geboortedorp Nyange had georganiseerd. Toen we hem vroegen wat hij deed om het bloedbad te stoppen, zei hij dat hij geen duidelijke bevelen van zijn oversten had gekregen. Zaterdagnacht omsingelde de bevolking, van verplegers tot invloedrijke handelaren, gewapend met machetes en speren, het parochiehuis. Velen droegen rokjes van bananebladeren.' Hij lacht schamper. 'Zelfs de volksafgevaardigde van de MRND, Jean-Bosco Jyamubandi, had bananebladeren om het hoofd en rond zijn middel. Ze vroegen de Tutsi's naar buiten te komen. "Jullie hebben onze president gedood!" riepen ze. De Tutsi-mannen spoorden hun vrouwen en kinderen aan om binnen te schuilen. Zijzelf bleven op de binnenplaats staan, bewapend met stenen om zich te verdedigen. Intussen telefoneerden wij overal om hulp. De prefect zei dat hij overweldigd was en dat hij zelfs in zijn eigen geboortedorp het moorden niet kon stoppen. De commandant van het leger zei dat het oorlog was en dat hij niet genoeg mannen had om naar alle brandhaarden te sturen. Hetzelfde antwoord kwam van de gendarmerie. Door toedoen van de bisschop kregen we uiteindelijk zeven gendarmes. Maar ze kwamen te laat.'

Intussen had in het parochiecentrum de poort het begeven en was het slachten begonnen. 'Toen de gendarmes kwamen, waren al vierhonderd mensen gedood,' vervolgt Leonard. 'De overlevenden waren alle in het seminarie gevlucht. De vrouwen en kinderen zaten in de slaapzaal. We smeekten de gendarmes niet te vertrekken. Weer door bemiddeling van de bisschop kregen we gedaan dat drie agenten bleven. De volgende dag, maandag, hebben we de doden in een groot massagraf gegooid. Vluchtelingen bleven toestromen. Tegen

de avond zaten er ongeveer duizend mensen in het seminarie. We hoopten dat het voorbij was. Maar op dinsdag waarschuwden mensen ons dat er een nieuwe aanval op komst was. Bereid jullie voor op het ergste, zeiden ze. Toen we de gewonden naar het gezondheidscentrum brachten, werden de agenten die ons begeleidden door hun collega's geïntimideerd. "Wat doen jullie! Jullie beschermen de vijand!" riepen ze. De drie gendarmes werden bang. "De situatie is te kritisch," zeiden ze. "We kunnen een volgende aanval niet meer afslaan." Ze sloegen op de vlucht.' De priesters belden opnieuw naar hun bisschop voor versterking. 'De telefoon werd kort daarna afgesneden. Toen de vier nieuwe agenten opdaagden, had zich al een menigte van rond de vijfduizend man rond het parochiehuis verzameld. De gendarmes zeiden dat ze geen bevel hadden om te schieten. Wel vuurden ze in de lucht. Het was het startsein voor de slachtpartijen. Ze draaiden zich om en schoten mee op de vluchtelingen.' De priesters werden ondergebracht in een kamer waar ze door het venster de moordpartijen volgden. 'De mensen doodden met zoveel bloedlust,' vertelt Leonard. 'Ze hakten en hakten alsof ze over speciale krachten beschikten. Op een bepaald moment arriveerden de Interahamwe van Sake, geleid door hun burgemeester Ernest Rutayisire, met geweren en granaten. Hij droeg een geweer en schoot in het plafond om verstopte Tutsi's te vinden. De gebouwen werden tot op de deuren en de vensters geplunderd en later in brand gestoken.' Om 17.00 u. werden de vier priesters, samen met twee jongeren, naar Rwamagama geëvacueerd. 'Eén was gered omdat we geld voor hem hadden betaald. De andere had een soutane aangetrokken en we zeiden dat hij een priester was.' Later hebben ze vernomen dat maar zes mensen, waarvan drie meisjes, de slachting overleefd hebben.

Dit is zoveel kwaad, zeg ik. Geloven ze dat de neiging tot het kwade in de mens groter is dan die tot het goede? De bisschop kijkt zijn tafelgenoten afwachtend aan. 'Het goede wordt niet opgeschreven,' zegt Leonard nadenkend. 'Maar ik denk inderdaad dat de mens meer geneigd is tot het kwade. Het is gemakkelijker te verwoesten dan op te bouwen.'

De bisschop zwaait ons op de binnenplaats uit. Hij blijft achter in zijn huis vol herinneringen.

We hebben een ontmoeting met de nieuwe prefect van Kibungo,

Protais Musoni. Hij zit onder een opengebroken plafond, waarvan niemand weet of dat door de bombardementen of bij de jacht op de Tutsi's is beschadigd. Het is geen sinecure om zonder middelen een nieuwe bestuurlijke structuur op te zetten, geeft de nieuwe prefect toe. Hij heeft geen elektriciteit, geen telefoon en twee auto's voor de hele prefectuur. 'Bijna alle leiders zijn vertrokken. Op het niveau van de cel en de sector zijn we nieuwe verantwoordelijken aan het kiezen. We brengen de bevolking samen en laten hen door handopsteking stemmen. Het is moeilijk de mensen te motiveren om ze gratis te laten werken. Vooral als ze niets te eten hebben. De veiligheid in Kibungo verslechtert,' zegt hij. 'Er zijn invallen vanuit Tanzania, van voormalige regeringssoldaten en Interahamwe. Sommigen komen alleen om koeien, huisraad, koffie of golfplaten daken te stelen. Anderen komen om geruchten te verspreiden, mensen tot vertrek aan te zetten en jonge mannen te recruteren. "Het wordt oorlog," zeggen ze. "Al wie achterblijft zal als collaborateur worden beschouwd en worden gedood." Af en toe komen ze ook mensen doden: op 8 april werden drie mensen in Sakara gedood, en op 5 juli nog eens drie in Gasetse.' Hij had onlangs de Tanzaniaanse commissaris voor het Kagera-gebied ontmoet. Die had hem verteld dat de soldaten 's ochtends vroeg in het vluchtelingenkamp aan het trainen waren. 'De Interahamwe hebben totale controle over de kampen in Tanzania,' weet Protais. 'Dat komt omdat het UNHCR geen politiemacht heeft.'

De school van Kibungo is nu een opvangkamp voor repatrianten uit Tanzania. Jean-Bosco Gakwaya, een eenvoudige boer uit Gashora, nam waarschijnlijk één van de grootste beslissingen van zijn leven toen hij zich enkele dagen geleden uit de greep van het oude regime losmaakte en naar zijn land terugkeerde. 'Ik was in het vluchtelingenkamp bang dat de Interahamwe mij op een nacht zouden ontvoeren en mij zouden doden,' zegt hij. 'Mensen die naar Rwanda gingen om eten te halen werden bij hun terugkeer beschuldigd van samenzwering met het RPF. Zij verdwenen.' Met een groep van eenendertig mensen waren ze heimelijk 's nachts door het struikgewas getrokken en met een kano de rivier overgestoken. Hij was ervan overtuigd dat de milities of de soldaten hen zouden doden als ze hen onderweg ontdekten. 'In het vluchtelingenkamp werd ons afgeraden terug te keren. De intellectuelen zeiden dat het nog

steeds oorlog was,' zegt hij.

'We moeten terug naar Benaco,' zeg ik tegen mijn Amerikaanse collega. 'Dit zijn onaanvaardbare praktijken die de VN en de hulporganisaties in stand houden.'

Benaco (Tanzania), 16.00 u.

Benaco is een heuse stad geworden, met straten, lemen huisjes, winkels, cafés, kappers, kleermakers, ziekenposten en een grote markt. Het is een schril contrast met Kibungo. De water- en voedselbedelingen zijn routine geworden. De meer dan twintig hulporganisaties hebben grote kantoren en reusachtige silo's opgetrokken. Alles heeft een meer permanent karakter gekregen. We verdwalen hopeloos in de binnenstad. Het is duidelijk: wij zijn hier indringers. Blikken volgen ons overal. Wantrouwige, vijandige blikken. 'Uit Zaïre,' roept een man, doelend op de nummerplaat van onze auto. Ik weet niet of dat een goed of een slecht teken is. We worden doorgelicht en... niet goed bevonden: journalisten die Rwanda doorkruist hebben. 'De internationale pers begrijpt er niets van,' schreeuwt iemand. 'Zij stelt ons als de moordenaars voor!' Anderen vragen naar de cholera in Zaïre, en of het waar is dat de Tutsi's nu hun huizen hebben ingenomen.'

Het is vijf uur. Voor de hulpverleners zit de dagtaak erop. Zij zetten koers naar hun slaapvertrekken in Ngara, de eerstvolgende stad op een uur rijden.

'Het is mogelijk dat mensen in het kamp verdwijnen,' zegt Laurence Caffiero, veiligheidsoffier van het UNHCR. 'Maar hoe kunnen we dat controleren? Alles gebeurt heimelijk, 's nachts. Wij werken nauw samen met de voormalige dorpsleiders en burgemeesters. De structuren van Rwanda worden hier gehandhaafd. Maar wij hebben geen controle over hun politieke systeem. We zijn zo overwerkt door de dagelijkse beslommeringen dat we de politieke implicaties uit ons hoofd zetten.' Zij gelooft dat de Tanzaniaanse politie samen met Rwandese burgerwachten spoedig 's nachts gaan patrouilleren. 'We nemen aan dat de meeste leiders hebben deelgenomen aan de slachtpartijen,' zegt Laurence nog. 'Maar als we ze eruit halen, komt de hele bevolking in opstand, zoals we in Gatete zagen.'

De voormalige burgemeester van Murambi, Gatete, algemeen bekend als massamoordenaar, kreeg van het UNHCR het verbod het

kamp te betreden. Daarop bedreigde een groep van vijfduizend boze jongeren, gewapend met stokken en machetes, de hulpverleners. 'Het incident met Gatete heeft de ogen geopend,' zegt een Westerse hulpverlener die anoniem wil blijven. 'Als je de leiders zou arresteren, komen onmiddellijk tweehonderdduizend mensen hier de straat op.'

Er gebeuren vreemde dingen in het kamp, stelt hij vast. 'In de voedingscentra voor ondervoede kinderen sterven opvallend veel Tutsi-kinderen: door verwaarlozing maar ook door regelrechte moord. Onlangs moesten negen Tutsi-medewerkers van een organisatie in VN-auto's worden geëvacueerd. Ze zouden nog dezelfde nacht vermoord worden. Vorige week alleen zijn volgens de VN vijfentwintig Tutsi's gedood.' Het zijn de oude leiders die het kamp en de voedseldistributie in handen hebben, bevestigt de man. 'Zij organiseren elke dag vergaderingen waarin ze de mensen verbieden terug te gaan. Zelfs een volkstelling in het kamp houden was voor hen al een onaanvaardbare vorm van inmenging.' Hebben de hulporganisaties dan helemaal niets geleerd van Somalië? Laten ze zich weer bedreigen en terroriseren en afpersen door de oorlogsheren, waardoor ze indirect aan een volgende oorlog meewerken?

'Wat kunnen we doen?' schokschoudert de man. 'Wij kunnen deze vluchtelingen niet van honger laten omkomen. De VN kunnen dat politiek niet verantwoorden.' We discussiëren tot laat in de nacht. 'Ik moet elke dag met deze mensen samenwerken,' zegt een hulpverlener openhartig. 'Ik zou mijn werk niet meer kunnen doen als ik zou aanvaarden dat velen van hen moordenaars zijn.'

Benaco, 27 augustus

In de vroege ochtend maken we onze opwachting in het luxe-tententkamp van de VN, waar het ontbijtbuffet nog staat te sudderen en de warmwaterdouches nog stomen. 'Het is zo banaal maar ook zo verleidelijk de VN te bekritiseren,' lacht mijn collega.

De veldcoördinator voor UNHCR, Jacques Franqulin, reageert geërgerd op onze vragen. 'Het is hoogst waarschijnlijk dat dit kamp als uitvalsbasis wordt gebruikt,' zegt de Belg. 'Ik ben er zeker van dat er wapens circuleren. Officieel is Benaco de veiligste stad ter wereld. Een grap natuurlijk. Er worden veel meer mensen gedood maar we vinden er geen spoor van terug. Er is een ondergronds leven in dit

kamp dat voor ons, uiteraard, verborgen blijft.' De coördinator heeft weet van de intimidaties en de politieke vergaderingen. De voormalige Rwandese leiders brachten hem op 9 augustus een lijst met hun voorwaarden voor repatriëring: het oude regime weer aan de macht en de Tutsi-leiders voor het gerecht.

Hij overweegt 'zeer zeker niet' de leiders te scheiden van de bevolking. 'Integendeel, we willen hen meer en meer betrekken bij de organisatie van de kampen. Zolang zij door het tribunaal niet als oorlogsmisdadigers zijn geïdentificeerd, kunnen wij niets tegen hen ondernemen. We moeten realistisch zijn: ik verkies correcte en eerlijke voedselbedelingen boven complete chaos door een aantal mensen te isoleren.' Van de VN-Commissie voor de Mensenrechten hebben zij hier nog maar twee medewerkers over de vloer gekregen, gedurende een periode van twee dagen.

Hij stopt ons een lijst toe van de nieuwkomers. Het blijkt dat de afgelopen vijf weken weer meer dan honderdduizend mensen in Benaco zijn aangekomen. Niemand blijkt precies te weten waar deze mensen vandaan komen en waarvoor ze vluchten. 'Een deel zijn Rwandezen die al een tijd in kampen in Burundi zaten en nu vluchten voor de spanningen daar,' zegt een woordvoerder van Artsen zonder Grenzen. 'Sommigen komen uit de kampen in Zaïre omdat ze horen dat Benaco beter is. Maar het grootste deel komt uit het noordoosten van Rwanda. Zij vertrekken omdat daar geen hulp komt en omdat het er niet veilig is. Zij zijn er slecht aan toe.' Volgens Catholic Relief Services drijven er weer tussen de vijf en acht lijken per dag in de Kagera-rivier. In een rapport van het Hoge Commissariaat van 29 augustus staat te lezen: 'Twaalfduizend mensen komen per week uit het Akagera National Park in zeer slechte fysieke toestand aan. Zij vertellen weinig gedetailleerde maar hardnekkige verhalen over moorden, soms door burgers, soms door soldaten. Zij vertonen machetewonden die eerder veroorzaakt lijken door bandieten en ex-Hutu-milities dan door het RPF.'

We slaan onze voorraad voedsel, benzine en pennen in, en trekken weer het brugje over dat de scheidingslijn vormt tussen oorlog en vrede. Maar deze keer heb ik het gevoel dat ik de oorlog achter mij laat. Het is vreemd: terwijl in Kigali de heropbouw begonnen is en de vrede wordt gevierd, zijn de vluchtelingen in de kampen zich koortsachtig aan het opmaken voor een nieuwe oorlog.

De drieëntwintigjarige Flora Uwanyiligira stapt onderweg in. Haar ouders, grootouders, vier zussen en twee broers liggen nog in de kerk van Nyarubuye, vertelt ze. 'Cyaza had hen er met zijn auto naar toe gebracht.' Craig kijkt me aan, glimlacht en zwenkt zonder verder vragen te stellen van de hoofdweg af. Kerk, kloosterkamers en klaslokalen van Nyarubuye, noteer ik twee uur later: vijfhonderd lijken, doodgehakt, beschoten, verkoold. Bijna klinisch bestudeer ik dit zoveelste bloedbad: hoe de mensen van de kerk naar de verste uithoek van het klooster liepen, waar ze niet meer weg konden. Hoe ze probeerden te ontsnappen maar overal werden achternagezeten en neergemaaid, tot in het toilet. Hoe een vrouw met haar arm het hoofd van haar kind probeerde te beschermen, en een moeder nog met haar baby op de rug ligt... Tranen rollen over Flora's gezicht als ze met ons tussen de lijken loopt. Opeens verstijft ze en met ontstelde blik wijst ze naar het bord in een van de klaslokalen. Het is een boodschap van de Interahamwe. 'De Tutsi's zijn slecht,' vertaalt ze. 'De Tutsi's hebben de Hutu's gedood.' Ze stokt en weigert verder te vertalen.

Het is zaterdagavond en we zitten weer in het Alma Hotel van Rwamagama. Radio Burundi speelt Amerikaanse country-muziek. Craig zit op de binnenplaats bij kaarslicht zijn kleren te wassen. Het zorgt voor hilariteit onder de 'eenzame overlevenden'. Zij achten het ondenkbaar dat Rwandese mannen dit zouden doen. Ik herinner me een artikel uit de *The New York Times* van vorig jaar dat de Rwandese vrouw als één van de minst geëmancipeerde van Afrika beschreef.

Rwamagama, 28 augustus

De kerk van Rwamagama zit bomvol. Wij kloppen aan bij zuster Erneste Nyiramuganga in het klooster ernaast die als één van de weinigen het bloedbad van Nyarubuye overleefd heeft. 'Het waren geen mensen meer,' scheldt ze de moordenaars uit. 'Het waren honden! Wolven! Door haat verwrongen wezens. Zelfs de geluiden die ze voortbrachten waren niet meer menselijk!' Op 15 april om 13.00 u. begon de aanval, verhaalt ze. 'Veel Tutsi's uit Rukira, Rusumo en Kibungo waren met bestelwagens bij ons gebracht. Een grote groep Interahamwe, soldaten en bewoners omsingelden de kerk. "We gaan iets in de parochie doen maar vreest niet," zo spraken ze de vluchte-

lingen toe. Toen begonnen ze de slachting.' Zelf was zuster Erneste de kapel in gevlucht. Zij overleefde dank zij een seniele, drieëntachtigjarige priester. 'Iedereen moet dood behalve de oude,' riepen de aanvallers. Ze hadden hem midden op de binnenplaats gezet en geroepen: loop! Maar hij wist niet wat er gebeurde en schreeuwde luid mijn naam. Ik heb hem in de kapel getrokken en zijn hand vastgehouden. Ze vertrokken om middernacht maar keerden om vijf uur 's ochtends terug om te kijken of er nog iemand leefde en of er nog wat te plunderen viel. Steeds weer die dag kwamen ze terug. Ik stond met de oude priester buiten. En dat was mijn redding. Ze schreeuwden me allerlei beledigingen toe die te erg zijn om hier te herhalen. Ze haalden de hele kerk leeg en sloegen de sacristie aan diggelen.' Toch gelooft ze niet dat het waanzin geweest was. 'Ze waren niet gek,' betoogt ze. Ze doodden heel bewust uit haat tegen de Tutsi's en allen die hun ideologie niet deelden.

En altijd en overal zijn het weer de details die bijblijven. Zoals de beschrijving van de kinderen die op hun knieën voor de moordenaars zaten en zeiden: 'We zullen het nooit meer doen!'

XII Leven na de genocide

Butare, 28 augustus

Met onze natte kleren wapperend door de vensters, zetten we koers naar Butare. In de dorpen onderweg gaan de kerken uit. 'Deze mensen tonen zo'n loyaliteit tegenover de kerk,' merkt Craig op. 'Ik hoop dat zij die loyaliteit waard is.' In Ruhango worden de nieuwe dorpsleiders gekozen. De bevolking zit rond vier officieren van het RPF. 'Jullie zijn nu beschermd,' roept de commandant door een megafoon. 'De voormalige regering schilderde ons af als beesten. Maar de soldaten zijn jullie broeders. De waarheid heeft gewonnen.' Het volk applaudisseert. Zoals het dat ook deed voor de oude leiders.

De universiteitsstad is de afgelopen weken weer volgestroomd met mensen. Maar ook hier zijn het andere mensen. Vluchtelingen uit 1959, vooral uit Burundi, hebben de winkels en markt vol waren gegooid. Op terrasjes met parasolletjes zitten alweer buitenlanders, vooral VN-soldaten, bij een pint bier. Voor wie het niet zou weten is dit een vreedzaam Afrikaans stadje zoals er duizenden zijn. Maar wie bij de mensen gaat zitten, wie naar hun verhalen luistert tot de olielamp uitdooft, verbaast zich er steeds weer over hoe ze de schijn van normaliteit weten op te houden, hoe er leven blijft na de genocide.

Volgens bisschop Jean-Baptiste Gahamanyi zijn in Butare tweehonderdduizend mensen vermoord, waarvan 180.000 Tutsi's. Zoals veel inwoners van Butare had de bisschop vertrouwen gesteld in de geest van verdraagzaamheid die sinds decennia heerste in de universiteitsstad. 'Mensen hier hadden niet de neiging om onderscheid te maken tussen Hutu's of Tutsi's of elkaar te doden,' vertelt hij in het bisschopshuis.

'In het verleden konden we altijd het geweld buiten houden.'

Maar spoedig ontdekte hij dat het dit keer anders was. 'Wat mij verbaasde was dat niet alleen opposanten werden vermoord maar ook hun families. Bovendien riep de minister van defensie op de

radio om dat niemand buiten mocht komen. Het was alsof de bevolking in gijzeling werd genomen.'

Ook hij duidt het bezoek op 19 april van de president en de eerste minister van de interimregering als keerpunt in Butare aan. Een 'pacificatiebezoek' hadden de propaganda-zenders dat genoemd. Hun logica luidde: we hebben vijanden die tegen ons vechten. Zij hebben de steun van hun volk. Als wij hen niet uitschakelen gaan zij óns uitroeien. Daarna zijn de moordpartijen in alle hevigheid begonnen. Ineens verdween alles wat we met buitenlandse steun hadden opgebouwd. Drie dagen lang werd dag en nacht geschoten. Wie niet meedeed werd voor lafaard uitgemaakt en opgepord door de Interahamwe en soldaten. Professoren verraadden hun medeprofessoren. Broeders werden gedood door hun medebroeders. Onmiddellijk werden overal wegversperringen opgezet. Identiteitskaarten van Tutsi's werden gescheurd en de eigenaars weggestuurd met de woorden: probeer nu maar eens door de volgende barricade te komen! Het grootste deel van de Tutsi's is in tien dagen tijd vermoord. Daarna lokten ze de ontsnapte Tutsi's naar buiten door het bericht te verspreiden dat de moordpartijen afgelopen waren. Maar ze gingen in het geheim door. Het was vooral de minister van emancipatie, Pauline, en haar zoon die het gebied gezuiverd hebben. Pauline las de Interahamwe de les. 'We zullen eens zien of iedereen zijn werk verricht heeft,' zei ze.

Een Hutu-professor aan de faculteit geneeskunde brengt later het verhaal van wat zich aan de andere kant van de Burundese grens afspeelde, in die bewuste aprildagen toen we de lijken in de rivier telden. Volgens de man die anoniem wil blijven, waren in Butare sinds 20 april vier operaties aan de gang.

'Er was de operatie van de Interahamwe onder leiding van hun president, Robert Kajuga, die in het Hotel Ibis logeerde. Er waren de soldaten van de presidentiële garde die met een militair toestel uit Kigali waren overgevlogen. Er waren de vluchtelingen uit Burundi die hun eigen slachtpartijen uitvoerden. Zij waren opgeleid in het woud van Nyungwe om in hun eigen land het Tutsi-leger te bevechten en zij namen de communes die grensden aan Burundi voor hun rekening. Zij wachtten aan de Kanyaru-rivier de Tutsi's op die de grens probeerden over te vluchten, doodden hen en gooiden ze in het water. Ten slotte waren er de extremisten van de CDR en de oppositie, de POWER-bewegingen. De laatsten, waartoe de academische overheid behoort, hebben meer gemoord dan wie dan ook. Er waren hoogleraren en dokters die gewonde Tutsi's uit het ziekenhuis haalden en lieten ombrengen, zoals dokter Eugene Rwamucyo en een professor in de gynaecologie, Sosthen Munyemana. Van de veertig dokters in de faculteit geneeskunde zijn er misschien zeven die geen bloed aan hun handen hebben.' Maar aan de barricades waren het volgens de professor de milities die het voor het zeggen hadden. 'Op straffe van de dood moest elke familie een persoon afvaardigen om bij de wegversperringen te staan. De Interahamwe wilden het aantal moordenaars opvoeren om zich in te dekken, om iedereen schuldig te maken. Ze controleerden zelfs de soldaten om te zien of ze hun werk wel goed deden. In het begin werden veel mensen doodgeschoten maar toen kwam het bevel om blanke wapens – machetes en stokken – te gebruiken. Het schieten maakte te veel lawaai en zou buitenlanders alarmeren. En de soldaten hadden de kogels nodig voor de oorlog tegen het RPF. Tutsi's bleven geld geven voor een kogel, tot honderdduizend Rwandese frank. De moordenaars incasseerden dat geld en brachten ze toch met de machete om.'

De oude professor-arts, die elke dag te voet naar het ziekenhuis ging om gewonden te verzorgen, heeft op zijn tochten verschrikkelijke dingen gezien. 'Lijken werden uitgekleed en op straat tentoongelegd. Meisjes werden in het openbaar verkracht. Zelfs doden hebben ze verkracht. Tutsi-vrouwen, van jonge meisjes tot zwangere vrouwen, moesten naakt in de regen door de straten defileren, vier kilometer ver, tot aan hun massagraf. Het was de ultieme vernedering. Kinderen uit de lagere school werden ingezet bij de moordpartijen. Ouders moesten hun kinderen doden, kinderen hun ouders. Tutsi's werden gefolterd en verplicht verklaringen te tekenen dat ze een geweer hadden of dat ze ooit naar de rebellen geschreven hadden. In de heuvels was de vervolging van de Tutsi's nog heviger dan in de stad. De arme boeren waren op een wilde manier gemanipuleerd dat de Tutsi's hen zouden uitroeien. De bevolking was woest.' In het dorp Tumba zou de conseiller zelfs een lijst met Hutu-namen hebben laten circuleren, een lijst die hij zogezegd gevonden had in het huis van een plaatselijke Tutsi. 'De Tutsi's willen jullie allen vermoorden,' had hij gezegd. 'En ze zijn van plan nog deze week te beginnen!'

Er was nog een andere goede reden om aan te nemen dat Butare veilig zou blijven. 'Het was de plaats van afkomst van zowel de president als de eerste minister. We konden ons niet voorstellen dat ze in hun eigen geboortedorp bloed zouden laten vloeien.' De professor is – zoals velen – ontgoocheld over de positie van de kerk. 'Habyarimana heeft de kerk erin geluisd,' zegt hij. 'Geen enkele bisschop heeft vorig jaar geprotesteerd tegen de moordpartijen in Bugesera en Bigogwe. Zij zijn schuldig door hun stilzwijgen. Ook nu tijdens de slachtpartijen nodigden zij de gelovigen alleen maar uit tot God te bidden. De machthebbers van dit land zijn erin geslaagd de bevolking, van professoren tot boeren, te vervreemden van de werkelijkheid en hun eigen ideologie op te dringen.'

En hoe moet het nu verder met Rwanda? De levenskracht lijkt even uit de oude professor weg te glijden. Hij kijkt naar zijn jongste kind dat in een hoek van de fauteuil opgekruld zit en wezenloos heeft zitten toeluisteren. Hij zucht. 'Het zit hier nu vol Tutsi's die teruggekeerd zijn uit Burundi,' zegt hij. 'Zij kijken met arrogantie neer op de plaatselijke bevolking. Zij komen de overwinning van de Tutsi's vieren. Dat is het laatste waar wij op dit moment in Rwanda behoefte aan hebben.'

Het is al tegen middernacht. Met Jean, de jongste zoon van de professor, loop ik later door de donkere stad naar het kleine hotelletje waar ik mijn intrek heb genomen. Jean was bedreigd omdat hij op een Tutsi lijkt. Fluisterend vertelt hij over zijn angst toen de Fransen kwamen – 'dit is het einde, dachten we' – en toen de rebellen binnenmarcheerden – 'ik was de eerste die met de handen omhoog naar buiten liep. Maar de rebellen omhelsden me en zeiden dat ze me geen kwaad zouden doen.'

We eten bij kaarslicht in een klein restaurant, waar de eenzame overlevenden bij elkaar zitten. Het zijn allen studenten die tijdens de Paasvakantie in Butare waren gebleven en niet meer naar huis kunnen – er is geen huis meer, en ook geen familie. Hoe moet dit volk in godsnaam weer samenleven, vraag ik me af als ik de kaars naast mijn bedstee uitblaas. Ik denk aan de twee miljoen vluchtelingen die rond de grenzen zitten, de messen weer aan het slijpen zijn en wraak zweren. In andere landen heb ik me vaak verbaasd over de snelheid waarmee Afrikanen zich na een verbeten strijd met elkaar verzoenen. Maar in Rwanda zit het dieper. De angst- en haatzaaiende pro-

pagandamachine heeft niet alleen ingespeeld op de armoede en uitzichtloosheid van dit volk, ze heeft ook geappelleerd aan een fundamenteel minderwaardigheidsgevoel bij de Hutu, die volgens de stereotypen kleiner en gezetter is. Het is een complex dat als een kankergezwel is gegroeid gedurende eeuwen van feodale Tutsi-overheersing, aangewakkerd is in de koloniale periode en dat door een samenloop van omstandigheden – de staatsgreep in oktober in Burundi – op een verschrikkelijke manier is opengebarsten. Uit frustratie en gebrek aan morele weerbaarheid hebben ze de rijzige, slanke Tutsi's letterlijk een kopje kleiner gemaakt, hun vingers verkort, hun benen afgesneden. De angst dat de heersers van weleer weer de heersers van morgen worden – een angst die gevoed is door al dan niet correcte verhalen uit het verleden – heeft het licht van de rede uitgedoofd.

Butare, 29 augustus

'Ik heb niets gedaan. Het zijn de kleine boeren die gearresteerd worden!' roept Jean-Baptiste Munguyiko. Hij heeft, net als zijn medegevangenen, een roze tenue aan en bepleit zijn onschuld op de binnenplaats van de gevangenis van Butare. 'Ik werd op straat tegengehouden door de bewoners van de commune Gicembe,' vertelt hij. '"Jij bent een Interahamwe," riepen ze. Ze probeerden me te slaan. Daarna hebben ze me uitgeleverd aan de autoriteiten.' Het gezicht van mijn gids, Jean, is lijkbleek. Hij kijkt strak voor zich uit. Canisius Nzabakurana, een andere gevangene, vertelt hoe hij zijn buur, Semana, met een bijl heeft doodgeslagen. Hij bemande een van de barricades in de commune Muganza. 'Ik heb het niet vrijwillig gedaan,' voert de vierentwintigjarige jongen aan. 'De militairen schopten me en dreigden me te doden als ik weigerde. Daarna hebben ze me weggestuurd omdat ik de identiteitskaarten niet kon lezen.' Hij vertoont wonden aan zijn polsen. 'De bewoners van de commune hebben me vastgebonden en hier naar toe gebracht,' legt hij uit.

Later fluistert Jean dat hij verscheidene moordenaars herkend heeft onder de gevangenen. Het is onbegonnen werk, denk ik, al die moordenaars. En wie zegt of iemand heeft gedood uit haat, uit dwang of uit hebzucht?

Als dokter Rwagaconzo me later de massagraven achter het zie-

kenhuis toont en de zalen waar de overlevenden liggen, wens ik echter vurig dat de aanstokers van al dit leed berecht worden. De vijftienjarige Florence Gasinzigwa is over haar gezicht en haar bovenlichaam tot in de derde graad verbrand. De Interahamwe hadden haar met haar familie uit de Pentacostekerk gehaald, op een rij gelegd, met benzine overgoten en in brand gestoken. Als ik vraag of ze blij is dat ze nog in leven is, lacht ze en antwoordt: 'Dat spreekt toch voor zich!'

Op de terugweg wil ik nog een aantekening uit mijn notitieboek onderzoeken. We verlaten de asfaltweg en slingeren over het zandpad door de heuvels naar Kivumu. Talloze keren raakt de auto vast in het zand. De hitte is verschroeiend. De dorpen onderweg zijn grotendeels uitgestorven. In een dorp heeft zich een groepje inwoners verzameld. Zij klagen over het feit dat er nog geen korrel hulp gekomen is en dat ze honger hebben. De kerk van Rukoko is op een hoop geveegd. De RPF-soldaten bewaken het terrein. De sfeer is grimmig. We kunnen de resten van de kerk niet bezoeken omdat er militaire activiteiten aan de gang zijn, zeggen ze. Hier is iets aan de hand, denk ik.

Ja, zegt Protais Shirimpaka, 'er zijn twee mensen vermoord door RPF-soldaten. Evariste Uwigira werd gedood met stokken en machetes en Surdion Mugabira werd vastgebonden en meegenomen. Zij werden door mensen uit andere communes aangeduid als Interahamwe maar bij mijn weten hebben zij niet gedood.' Maar volgens een dorpsvrouw zijn meer dan honderd mensen omgebracht.

Het gevaar van de enorme propagandamachine van het oude regime is dat iedereen de verhalen van de Hutu-vluchtelingen met een korrel zout neemt, denk ik op de terugweg. Veel wijst erop dat RPF-soldaten op arbitraire wijze het recht in eigen hand nemen omdat zij vrezen dat de schuldigen hun straf zullen ontlopen. De nieuwe regering zegt wel dat de gewone bevolking, die verplicht werd om mee te moorden, vrijuit gaat. Maar hoe ziet een RPF-soldaat in het veld het verschil tussen een Interahamwe, die mogelijk weer aan het moorden slaat, en een man die uit angst of dwang aan de beweging heeft deelgenomen?

Kigali, 1 september

Op welke schaal spelen zich vergeldingsacties af van het RPF? vraag ik de voorzitter van CLADHO, de overkoepelende organisatie van vier Rwandese mensenrechtenbewegingen. 'Er zijn de problemen van de verdwijningen,' zegt de jurist. 'Duizenden mensen verdwijnen, overal in het land, zelfs hier in Kigali. Sommige mensen worden als Interahamwe beschouwd terwijl ze het niet zijn, zij worden opgepakt en we weten niet waar ze zijn.' Of ze de gevangenissen dan niet mogen bezoeken? 'Jazeker,' zegt hij, 'in de gevangenis van Kigali zitten minstens tweeduizend mensen. Zij worden goed verzorgd, maar het land kan die niet allemaal blijven voeden. En we maken ons meer zorgen over diegenen die we niet zien. We weten wel hoeveel mensen in de gevangenissen zitten maar we weten niet hoeveel er gearresteerd worden. Velen zouden in militaire kampen en brigades zitten. De minister van justitie doet alles om dit uit te zoeken. Zelfs de eerste minister heeft de verdwijningen op de nationale radio veroordeeld.' Hij schrijft veel ongeregeldheden toe aan het huisvestingsprobleem. 'Oude vluchtelingen komen terug uit Burundi en Zaïre. Zij bezetten huizen en willen er niet meer uit als de eigenaar terugkomt. Ze beschuldigen hem ervan een Interahamwe te zijn.' Hij haalt het geval aan van Pierre Claver Iyamulemeye, een gematigde Hutu en baas van de verffabriek Sirwa. 'Toen hij terugkeerde vond hij vluchtelingen uit Burundi in zijn huis. Ze vroegen hem de volgende dag terug te keren maar toen bleken er twee militairen aanwezig te zijn. Hij is sindsdien verdwenen.'

Ja, hij had er met Paul Kagame over gesproken. 'Hij heeft ons toestemming gegeven alle militaire kampen en brigades te bezoeken. Hij heeft ons zelfs een militair escorte beloofd. We zullen zien wat er gaat gebeuren.' Hij wijst erop dat nog steeds Interahamwe het land binnenvallen, vooral vanuit Tanzania, slachtpartijen uitvoeren en het gebied proberen te destabiliseren.

Het loopt uit de hand, denk ik. Kagame lijkt zijn troepen niet meer in toom te houden. Duizenden jongeren van de straat worden nu gerecruteerd om een nieuwe aanval af te slaan. Jongeren zonder een toekomst, jongeren vol wraak, ja, zelfs Interahamwe. Het RPF-leger dreigt af te glijden naar een bandietenbende – zoals het voormalige regeringsleger.

Het is half zes. De ploegen van CLADHO keren terug van hun da-

gelijkse onderzoekstocht naar de moordpartijen van de afgelopen maanden. Op voorgedrukte enquêteformulieren noteren zij nauwgezet naam, afkomst, leeftijd, etnische afkomst en politieke richting van het slachtoffer en daarnaast identieke gegevens van de moordenaar. In hun kantoortje zitten zij tot laat in de avond bij kaarslicht hun bevindingen uit te wisselen. Zij vormen een onuitputtelijke bron van informatie voor de buitenlandse journalisten die hen trouw om half zes staan op te wachten. 'De moordlust sloeg hard toe in Kigali,' besluiten de advocaten Laurent Nkongoli en Richard Nsanzabaganwa na weer een dag van deprimerende verhalen. 'Op een bepaald moment begonnen moordenaars elkaar uit te moorden.' Toen de Interahamwe aan de wegversperringen ontdekten dat er valse identiteitskaarten werden verkocht, doodden zij van dat moment af op het zicht: wie een fijne neus had en lange vingers was Tutsi. Twijfelgevallen werden voor alle zekerheid ook geliquideerd. 'Op die manier doodden ze ook veel Hutu's, onder wie familieleden van andere moordenaars,' aldus Nsanzabaganwa. 'Zo kon het gebeuren dat een Interhamwe zijn zuster tussen de lijken vond en uit woede zijn mede-Interahamwe vermoordde.'

De goed gedocumenteerde rapporten waarmee de juristen, advocaten en onderzoekers dagelijks terugkomen, zijn zware kaakslagen voor de mensheid. 'In Nyamirambo had een Interahamwe bij wijze van grap een stuk uit de knieholte van een dode Tutsi gesneden, geroosterd en aan zijn vrienden te eten gegeven,' gaat Nsanzabaganwa door. 'Pas later verklapte hij dat het een stuk van de Tutsi was die ze zopas vermoord hadden, waarop ze de grappenmaker ook doodden.' En verder gaat het, over die Hutu-man die mocht kiezen tussen zijn Tutsi-vrouw of zijn drie kinderen en ervoor koos zijn vrouw te doden. Over Hutu's die thuis Tutsi's verstopten maar verplicht waren er elders andere te gaan vermoorden om te tonen dat ze geen verraders waren en over Hutu's die hun zolder 'verhuurden' aan Tutsi's – in ruil voor hun huis of hun stuk grond. Bitter zijn de mensenrechtenactivisten vooral over de kerk. De broer van de huidige plaatsvervangende aartsbisschop staat bekend als een kopstuk van de Interahamwe in de wijk Muhima in Kigali, zeggen zij. Advocaat Nsanzabaganwa, die zelf in de kerk van de Heilige Familie schuilde, zag hoe broeder Wenceslas met een revolver en een kogelvrij vest rondliep, Tutsi's aanwees die dan verdwenen en bij de evacuatie uitriep: 'Zij die met ons zijn aan deze kant, en zij die met de kakkerlakken zijn daar.' Godsdienst en kerk waren voortdurend met elkaar vermengd, menen de juristen. 'In de homilies van de aartsbisschop was het niet altijd duidelijk of de lofzang die werd aangeheven voor de Heer dan wel voor de president bedoeld was. Alle verklaringen die de kerk aflegde waren tegen het RPF,' zegt Jean-Paul Biramvu. 'Zij vroegen het RPF de oorlog en de moordpartijen te stoppen en met de interimregering te praten, die erkend was door de kerk. Toen een bom viel op de kerk van de Heilige Familie zei de aartsbisschop onmiddellijk dat het RPF moest stoppen onschuldige burgers te bombarderen. Maar toen burgers door de Interahamwe uit de kerk werden gehaald en afgeslacht, zweeg hij.'

Er zijn daarentegen ook tal van verhalen van het andere gezicht van de kerk. Zo wist broeder Celestin Hakizimana in St.-Paul 1800 mensen te beschermen tegen de steeds terugkerende Interahamwe. Verhalen van onwaarschijnlijke moed zijn er ook over de Witte Paters Otto Mayer, Henri Blanchard en de Belgische broeder Simons die met gevaar voor eigen leven Tutsi's probeerden te beschermen.

Kigali, 2 september

De stemming in het kleine, bomvolle perszaaltje in het Amahorostadion is er één van ergernis en woede. Ergernis omdat de VN op een nieuwe mislukking dreigen af te stevenen: nog maar vier van de beloofde 147 mensenrechten-onderzoekers zijn ter plaatse. Zij zitten de hele dag in het Hotel Mille Collines. Zij beschikken zelfs niet over een auto, of cassettes om het bewijsmateriaal van Radio Mille Collines op te nemen. Woede ook omdat iedereen ziet dat het fout loopt. Het nieuwe regime krijgt geen steun omdat niemand zich weer wil branden. Over enkele maanden kan de oude garde weer aan de macht zijn. En omdat er geen geld is voor salarissen van overheidsambtenaren of regeringssoldaten, glijdt het land steeds dieper weg in de anarchie.

'De tijd dringt. We mogen privé-recht geen kans geven,' verklaart de voorzitter van de VN-Commissie voor de Mensenrechten in het hete perszaaltje. 'We zien in dat vertragingen op het vlak van de berechting tot een nieuwe ramp kunnen leiden. Het is begrijpelijk, als iemand thuiskomt en zijn hele familie uitgeroeid vindt, dat hij zich wil wreken.' De commissie is alleen gekomen om wettelijk vast

te stellen dat genocide en inbreuken op het internationaal recht hebben plaatsgevonden, en aanbevelingen te doen bij de Veiligheidsraad voor een internationaal tribunaal. Is dit geen nodeloos tijdverlies? Stevenen de VN niet af op een nieuw falen door de gerechtelijke procedure veel te lang te laten slepen? 'We gaan al sneller dan gebruikelijk is,' zegt de voorzitter Atsu-Koffi Amega. 'In principe moet ons rapport eind november klaar zijn maar we zullen eind september een voorlopig rapport uitbrengen op basis waarvan de Veiligheidsraad al kan beslissen.'

De pers is niet overtuigd. Sceptici geloven niet dat een tribunaal er ooit komt. 'Er zijn maanden nodig om één slachtpartij degelijk te onderzoeken,' zegt één van de vier VN-onderzoekers in Kigali, die zowel voor de speciale rapporteur als voor de Commissie van Experts werkt. 'Het is een grap. Er is gebrek aan middelen en aan mankracht.' Anderen waarschuwen voor het vrijkomen van de hoofdverdachten door gebrek aan bewijsmateriaal of door procedurefouten.

Ik kan me geen situatie in de wereld herinneren waarbij de toekomst van een land bijna volledig afhangt van een tribunaal.

Iedereen is verliezer in deze oorlog – zowel de extremisten als de gematigden. Kolonel Anselme Shizirungo is zijn eigen gevangene geworden. Hij is Hutu en was commandant van Byumba in het voormalige Rwandese regeringsleger. Maar zijn gematigde houding dwong hem in het kamp van het RPF. Al kort na de inval van het RPF in 1990 had de kolonel gepleit voor onderhandelingen met de rebellen. 'Iedereen marcheerde voor de verdediging van het land,' zegt hij. 'In het begin doodden we heel veel rebellen. Maar ik stelde vast dat ze doorgingen, ondanks al die verliezen. Ik begon te begrijpen dat ze een zaak hadden, dat de oorlog niet met gewapende krachten beëindigd kon worden. Toen ik aan de minister van defensie onderhandelingen voorstelde met de aanvaller, zei hij dat ik me met mijn eigen zaken moest bemoeien. Ik werd ervan beschuldigd bondgenoot te zijn van het RPF en voedsel naar de rebellen te sturen.' Anselme werd uit het leger teruggetrokken en benoemd tot veiligheidsadviseur van de eerste minister. Hij had er weet van dat Hutu-milities getraind en bewapend werden. 'Jongeren uit alle prefecturen werden sinds 1992 door de presidentiële garde getraind in Gabiro en het Gishwati Woud,' vertelt hij. 'Zij werden met officiële

bussen naar de kampen gebracht en ondergingen militaire trainingen van een maand. Het leger zorgde voor hun materiaal, voedsel en onderkomen. Theoretisch maakten de Interahamwe deel uit van het leger maar in de praktijk waren ze onafhankelijk. Aanvankelijk waren zij opgericht om door intimidatie, gewelddadige manifestaties en moorden, de politieke oppositie uit te schakelen en de meerpartijenregering te destabiliseren. We registreerden aanvallen op leden van de oppositie alsook moordpartijen op Tutsi's in Gisenyi en Bugesera. Wegen werden afgezet om politieke activiteiten te verhinderen. Toen de oorlog bleef doorgaan werd een zekere demotivatie vastgesteld onder de Rwandese strijdkrachten. De president verloor steeds meer vertrouwen bij een deel van het leger. Hij wou een parallel leger oprichten voor moeilijke tijden, voor het geval het Rwandese leger zijn taak zou verzuimen bij het verdedigen van de president. Er was een dubbel plan, zoals er een dubbel front was: de uitschakeling van de interne oppositie en de militaire overwinning tegen het RPF. De uitroeiing van de Tutsi's paste in beide, zij moesten dood om de interne steun aan het RPF te breken.'

'De beramers van het plan, dat zijn de leden van de "akazu",' zegt de kolonel. Weer vallen de namen van de zwagers van Habyarimana, alsook die van de minister van defensie, Augustin Bizimana. En verder een aantal hoge officieren van het leger: kolonel Bagosora, neef van de president, hoofd van de militaire inlichtingendienst kolonel Anatol Nsengiyumva, voormalig stafchef van het leger kolonel Laurent Serubuga, voormalig stafchef van de gendarmerie kolonel Piere-Celestin Rwagafilita en de commandant van de paracommandotroepen majoor Ntabakuze, alle afkomstig uit dezelfde streek als Habyarimana, Bushiru in Gisenyi.

Volgens de kolonel waren de politieke moorden op de minister van openbare zaken en de CDR-leider in februari al een eerste poging om het mechanisme in gang te zetten. 'Ze dachten de woede van de oppositie in het zuiden op te wekken. Het land zou in chaos ontvlammen en de president zou van de gelegenheid gebruik maken om de oppositie te elimineren. Maar de schade bleef beperkt. De milities vielen wel een aantal wijken aan in Kigali maar het geweld kon in de hand worden gehouden. Toen Habyarimana op de vredesconferentie in Dar es Salaam beloofde de akkoorden van Arusha uit te voeren, wanhoopten de leden van zijn entourage. Ze dachten dat

ze alles verloren hadden en vreesden ter verantwoording te worden geroepen voor hun betrokkenheid bij de moordpartijen in Gisenyi en Bugesera. Ze hebben hem uit de weg geruimd, wat meteen het startsein en excuus was voor de zuiveringsoperatie. Onmiddellijk daarna werden selectief oppositiemensen vermoord op basis van lijsten. Tegelijk vertrokken privé-voertuigen met Interahamwe en telkens een vijftal soldaten van de presidentiële garde naar alle provinciehoofdsteden van het land. Zij mobiliseerden er de plaatselijke soldaten, gendarmes en milities die op hun beurt de bevolking in de dorpen opzweepten. Het elimineren van de interne vijand, de Tutsi's en de oppositie-Hutu's, was voor het leger een even belangrijke opdracht als het bevechten van het RPF aan het front. Daarom ook heeft het de oorlog verloren.' De verantwoordelijkheid ligt voor hem in de eerste plaats bij de 'akazu' en het 'territoriale bestuur', prefecten, burgemeesters en dorpsleiders, die het plan beraamd hebben. Op de tweede plaats komen de aanvoerders: de Interahamwe – hun aantal raamt hij op twintigduizend – en de 1300 leden van de presidentiële garde. De echte uitvoerders, de soldaten en de bevolking, kunnen volgens de kolonel echter niet vrijuit gaan met het argument van dwang. 'Er werd veel aan *overkill* gedaan. Als vijf Tutsi's moesten worden vermoord, doodden zij er honderd. Er waren mensen die doodden voor materieel gewin, of die plezier beleefden aan het doden. En er zijn ook soldaten en gendarmes vermoord omdat ze de bevelen weigerden uit te voeren en Tutsi's probeerden te redden.'

Steeds meer stukjes van de puzzel vallen op hun plaats. Maar een eindeloze moeheid overvalt me. Ik slaap weer slecht en krijg geen hap naar binnen. Ik betrap me erop dat ik 's ochtends badend in het zweet wakker word en naar mijn armen grijp – of ze er nog zijn – of me onder een stapel lijken in een massagraf waan. De meesten van mijn collega's uit Nairobi hebben al in Goma afgehaakt. Zij zijn voor enkele maanden naar Europa en de Verenigde Staten vertrokken. Om weer te 'normaliseren'.

Zullen we hier ooit van genezen?

Kigali, 2 september

Ik zie het nog zo voor me: de trillende handen in de hoogte, de smeekbeden om hulp en daartegenover de muur van fotografen. De

patiënten van de psychiatrische kliniek Ndera en de vluchtelingen die er hun toevlucht hadden gezocht, in totaal zo'n vijfhonderd mensen zijn na het vertrek van de Belgische Blauwhelmen bijna allemaal uitgeroeid. De kliniek is een puinhoop. De muren zijn doorzeefd met kogels en besmeurd met bloed. De deuren zijn met zwaar materiaal opengeblazen en in de plafonds zitten honderden gaten van bommen en granaten. Onder de kier van een toiletdeur steken de vingers van een van de patiënten. Hij roept luid om water, voedsel en zonlicht. De vluchtelingen die op de binnenplaats hun tenten hebben opgeslagen, hebben hem opgesloten omdat hij iedereen aanvalt. Ja, sociaal assistente Marianne Mujawayezu herinnert zich de dag nog dat de journalisten en fotografen kwamen. 'Al die mensen die toen gefilmd zijn, zijn nu dood, behalve ik,' zegt ze. 'We smeekten de VN-soldaten om hulp. Ze beloofden dat ze alles zouden doen om onze veiligheid te garanderen. Maar niemand is ooit teruggekomen, zelfs de broeders niet. Ze hadden ons kunnen redden. Ze hadden ons naar RPF-gebied kunnen brengen. Ze wisten dat we vermoord zouden worden! Ze hebben ons gezien!' De psychiatrische patiënten van Ndera waren op Radio Mille Collines voorgesteld als vermomde RPF-soldaten. De beschrijving van de manier waarop de geestelijk gehandicapten gefolterd zijn, is een van de afschuwelijkste hoofdstukken van de genocide in Rwanda. Hoe de patiënten werden uitgekleed, verkracht en langzaam in stukken werden gehakt, elke dag een beetje, tien dagen lang, hoe sommigen gillend van de angst naar buiten liepen en door kogels werden doorzeefd en anderen zingend en dansend in de slaapzalen door bommen en mortieren werden neergemaaid, hoe de Interahamwe het serum van de honderd gewonden uit Kanombe die in de kliniek gevlucht waren, afsneden en hen in hun bedden doodhakten. Slechts vierentwintig patiënten hebben de moordpartijen overleefd: zij zaten opgesloten in isolatiecellen.

De overlevenden wuiven ons na tot we uit het gezichtsveld verdwenen zijn. Zoals deze mensen geen vermomde RPF-soldaten waren, zo ook lijkt de hele genocide plotseling een grote, grandioze vergissing. Het verdrukte, arme Hutu-volk heeft zijn woede en frustraties op de verkeerde vijand gericht.

Zoveel wreedheid en zoveel verontschuldigingen voor die wreedheid

–soms lijkt het of ook mijn hele wereld instort. 'Het is waar dat men geschoten heeft op het psychiatrisch centrum van Ndera,' zegt Jean-Baptiste Rugengamanzi, de administrator van het bisdom Kigali die voorlopig de aartsbisschop vervangt. 'Vier mensen werden gezocht die zich daar verborgen hielden. Het is waar dat sommige zieken daarbij de dood gevonden hebben. Maar zeggen dat er regelrechte moordpartijen geweest zijn op de patiënten, nee, dat ontken ik. Vorige week deed ik nog de zondagsmis in Ndera en ik zag een van de patiënten in de kerk, een Tutsi. Ik was verbaasd dat hij nog leefde. Ik dacht: hoe is het mogelijk dat hij kon ontsnappen.'

Jean-Baptiste, die zelf twaalf jaar pastoor was in Ndera, is er trots op dat in zijn kerk geen moordpartijen hebben plaatsgevonden. 'Het is waar dat het kwaad zich in de kerk heeft gemanifesteerd. De kerk lijdt daaronder. Er was samenwerking met het regime zoals dat onder elk bewind bestond. De kerk staat in het midden van het leven. Zij is de verzameling van alle christenen. Zij kan dus niet buiten de politiek staan. Maar het is niet waar dat de kerkleiders niets hebben gedaan,' voert hij aan. 'We hebben pastorale brieven gepubliceerd waarin we het kwaad veroordeelden. Maar de politieke actie was sterker dan onze woorden. Beide kanten hebben gemoord. Ik durf zelfs te stellen dat meer Hutu's vermoord zijn door de Tutsi's dan omgekeerd. Het gebeurde alleen op een andere manier. De Hutu's lieten hun lijken liggen, de Tutsi's ruimden ze onmiddellijk op. Bijna de hele Hutu-bevolking van het noorden is verdwenen. Als er grondig onderzoek zou gebeuren, zouden ze de graven vinden.' Hij somt namen op van mensen, onder wie religieuzen, die de laatste tijd verdwenen zijn. 'Dit is een regering die wil tonen dat ze de kerk niet nodig heeft om te functioneren,' besluit hij. Begrijpt hij dat sommige gelovigen vinden dat de kerk de genocide niet krachtig genoeg veroordeeld heeft? 'Ik zeg: het is afgrijselijk,' stamelt broeder Jean-Baptiste, uit zijn evenwicht gebracht. 'Zelfs mijn adoptiekind is vermoord. Op een bepaald moment vluchtte een zwaargewond meisje in mijn armen. Ik kon haar niet naar het ziekenhuis brengen want overal waren wegversperringen. Ik zag mijn medewerker daar staan met een machete. "Loop naar hem toe, hij zal je redden," zei ik. Maar hij riep: "Stuur haar niet naar mij. Ik zal haar doden." "Jij ook?" vroeg ik, "zul jij haar ook doden?" waarop hij antwoordde: "Kijk naar al die Interahamwe die achter mij staan. Als ik haar niet

dood, zullen zij mij doden."' Broeder Jean-Baptiste kijkt me recht in de ogen. De tranen rollen over zijn wangen en nauwelijks hoorbaar fluistert hij: 'Ik zeg je, madam, als ik mijn leven had kunnen geven om één leven te redden, dan had ik het gedaan. Maar ik wist dat ze mij gedood zouden hebben, én haar.'

De verscheurdheid zit niet alleen in de kerk maar ook in de vertegenwoordigers van die kerk en in elke mens die bij dit drama betrokken was, denk ik later als ik de ingrediënten beschouw van de explosieve cocktail die geleid heeft tot de genocide in Rwanda.

De basis voor die cocktail vormen armoede en overbevolking, noteer ik. Het ineenstorten van de prijzen op de wereldmarkt voor koffie en thee in de jaren tachtig en het westerse protectionisme voor andere produkten uit het Zuiden hebben Rwanda in de spiraal van schulden, IMF-programma's en de devaluatie gebracht waar weinig landen in Afrika aan ontsnappen. Maar ook droogte, ongelijke interne verdeling, grondschaarste en de snelle bevolkingsgroei dragen bij aan die basis. Voeg daarbij een totalitaire staat die via de samenlevingsstructuren, de (voormalige) eenheidspartij, het militair apparaat (leger, politie, gendarmerie, presidentiële garde), de media, de steun van de kerk en van het buitenland een totale controle uitoefende op het volk.

Dat mengsel begon te borrelen toen na de Koude Oorlog de democratiseringswind ook over Afrika ging waaien en het Westen aandrong op meerpartijenstelsels en verkiezingen. Met de democratisering dreigde de kliek rond de macht haar privileges te verliezen. Het ondermijnen van de oppositie en het etniseren van de politieke strijd behoort tot de typische middelen van Afrikaanse leiders om de democratie te doen mislukken en de macht te behouden, maar hoeft niet noodzakelijkerwijs tot genocide te leiden.

De cocktail begon gevaarlijk te sissen met de inval van het RPF in 1990 en de oorlog met al zijn menselijke ellende (vluchtelingen) en economische gevolgen (hongersnood). Volgde een militaire opbouw: een snel groeiend en weinig gedisciplineerd leger en de vorming van de Interahamwe. Bandieten en straatjongens konden door het vermoorden van de vijand kans maken op sociale promotie en materieel gewin. Maar de vijand was niet alleen RPF–en dat maakt de Rwandese oorlog verschillend van alle andere–de vijand bestond vanaf het begin ook uit onschuldige burgers, oppositiemensen en

Tutsi's, vermeende bondgenoten van het RPF.

Het mengsel werd aan het koken gebracht door de propaganda van de extremistische Hutu's die de kern uitmaakten van de macht, de radio-omroepen met hun simplistische, drieledige boodschap: de Tutsi's komen om de macht te grijpen, ze gaan alle Hutu's uitroeien, we moeten ze vóór zijn! De propaganda speelde in op een fundamentele angst voor overheersing, op de overlevingsreflex van een volk. Allusies op gebeurtenissen in Burundi – en dan vooral de moord op Hutu-president Ndadaye in oktober 1993 – en de vaak mondeling overgeleverde verhalen over de Tutsi-monarchie van vóór 1959 konden die angst alleen maar versterken. De radio's appelleerden bovendien aan een diepgeworteld minderwaardigheidscomplex van de Hutu's. De Belgische kolonialen die door allerlei metingen hadden aangetoond dat de Hutu's de aangeboren slaven waren, hebben daar een flink deel aan bijgedragen.

Het deksel van de Arusha-akkoorden en het daaropvolgende toezicht van de VN-macht wist het bruisende mengsel even in bedwang te houden maar niet te neutraliseren. Met de aanslag op president Habyarimana kwam het met een verschrikkelijke kracht tot ontploffing: het bracht een gedrocht voort dat de wereld van walging vervulde. Het vertrek van de VN-macht nam de laatste hindernis voor de genocide weg. De moord op tien Belgische Blauwhelmen, waarop Willy Claes eenzijdig besloot de troepen terug te trekken, de lobby van Frankrijk, van de Rwandese ambassadeur in de Veiligheidsraad en van VN-gezant Booh-Booh dragen een grote verantwoordelijkheid voor een beslissing waar in de Westerse wereld straf op staat: het weigeren van bijstand aan mensen in doodsgevaar. Het Somalië-effect deed ook de belangrijkste supermacht, de Verenigde Staten, terugdeinzen. De soldaten en milities kregen vrij spel in de uitvoering van het goed voorbereide monsterplan: de uitroeiing van de oppositie en van de Tutsi's. Waar de bevolking zich verzette tegen het moorden, gingen de president en de eerste minister van de interimregering zelfs persoonlijk op bezoek om de burgers aan te zetten 'het werk te beginnen'.

Experts hebben intussen vastgesteld dat de ongeveer duizend Franse en Belgische elitetroepen die vanaf 9 april ter plaatse waren, samen met de 450 Belgische para's van UNAMIR, de milities onschadelijk hadden kunnen maken en de uitbreiding van de georganiseerde chaos hadden kunnen voorkomen.

Maar Rwanda was Koeweit niet, en de Tutsi's waren geen rijke oliesjeiks. Dit was, zoals collega's van hun hoofdredacties te horen kregen, een onbetekenende stammenoorlog in een klein Afrikaans land.

Kigali, 3 september

Ik sta boven op de Franse school, die nu een tehuis is geworden voor weeskinderen. Morgen vertrekt mijn vlucht naar Nairobi en dan naar België. Ik tuur naar het landweggetje waar cameraman Nick Hughes de bewuste beelden heeft gedraaid die de wereld zijn rondgegaan, de beelden die ik zo vaak in Nairobi heb bekeken, alsof ik hoopte er de antwoorden in te vinden voor de vele vragen. Ik realiseer me dat de afgelopen vijf maanden één lange poging tot rationalisatie zijn geweest van wat zich in Rwanda heeft afgespeeld. Alsof gevoelens als angst überhaupt te rationaliseren zijn. Rationalisering leek mij de enige manier om verder te leven na de genocide. Ik heb me al die maanden bewust ver gehouden van alle Rwanda-experts en naar de Rwandezen geluisterd, de mensen om wie het gaat, naar de slachtoffers en de moordenaars en naar zij die probeerden op het broze middenveld te blijven staan. Lang en angstig waren de nachten van afgrijzen, van wanhoop, van woede en intens medeleven. Vermoeiend en complex was de zoektocht naar de waarheid tussen de leugen, naar de mens achter de terreur en de propaganda. Maar altijd en overal waren er de helden, de onopvallende figuren die hun leven en dat van hun gezin in de weegschaal legden om hun medemens te beschermen. Altijd en overal waren er de gewonden die – met afgehakte handen en messteken in de hals – zeiden: 'Zij waren gedwongen mee te moorden. Zij zijn niet slecht.'

Er is geen enkele rechtvaardiging voor de uitroeiing van honderdduizenden onschuldigen. Er zijn alleen maar vele elementen die als stukjes van een puzzel in elkaar passen en in zijn geheel de achtergrond vormen waartegen de genocide mogelijk is geweest.

De schemer valt over het landweggetje, zoals het doek valt over Rwanda. Maar niet voor lang. Weldra vallen de vluchtelingen het land weer binnen. Weldra begint een nieuwe ronde van geweld. De wind doet me huiveren. Kindergezang stijgt op uit de slaapzalen. De hemelse stemmetjes uit de weeshuizen hebben de afgelopen maan-

den onafscheidelijk bij de genocide gehoord. Als een rouwzang voor de doden. Want de honderdduizenden leven voort, in de landwegetjes en de bananenplantages, in de rivieren en het gras, in de heuvels en de dalen, in het geheugen van dit volk en van allen die de tragische maanden met hen deelden.

In het donker daal ik de trappen van de Franse school af. Het is alsof er plotseling geen woorden meer zijn. Ik wil alleen nog maar slapen. En wakker worden in een andere wereld.

Epiloog: de tijdbom tikt

In het najaar van 1994 brengen Africa Watch en Amnesty International een rapport uit waarin sprake is van honderden doden bij wraakacties van het RPF. Op 23 september zet het UNHCR zijn repatriëringsoperatie stil na een rapport in Genève dat duizenden repatrianten het slachtoffer worden van moordpartijen in Rwanda. Maar de VN-macht in Kigali ontkent dat. 'De toestand in het land is normaal,' zegt de VN-woordvoerder. Minister Pronk spreekt van 'gebrek aan controle en aan middelen' van de nieuwe regering. Hij roept op tot steun aan de nieuwe machthebbers om erger te voorkomen.

Ook Reyntjens vraagt de internationale gemeenschap Rwanda te steunen bij het opzetten van een rechtsapparaat en een plaatselijke administratie die moet bijdragen aan het herstel van de veiligheid en de repatriëring van de vluchtelingen. De Belgische hoogleraar wijst erop dat in het licht van een nieuwe aanval in Rwanda volop gerecruteerd wordt. Kagame zou hebben toegegeven dat er Interahamwe in RPF-rangen geïnfiltreerd zijn. De chaotische terugkeer intussen van vierhonderdduizend Rwandezen uit de diaspora en de inname van huizen noemt de Belgische hoogleraar een nieuwe tijdbom. Vooral bij de vluchtelingen die uit Burundi terugkeren merkt hij een radicalisme en een neiging om de in Rwanda gebleven Tutsi's te marginaliseren. Hij waarschuwt voor een breuk binnen het RPF. Ten slotte klaagt hij het gebrek aan efficiëntie, wil en ervaring van de VN-waarnemers aan die moeten toezien op de naleving van de mensenrechten. Zij komen de hoofdstad niet uit en zouden zelfs geen contact hebben met de Rwandese mensenrechtenorganisaties. De Europese Unie houdt in het najaar grote sommen hulp aan het nieuwe regime in Kigali tegen. De EU roept Kigali op de basis van de nieuwe regering te verbreden, zodat de Hutu-vluchtelingen vertrouwen krijgen en naar huis terugkeren. Maar voor het nieuwe regime lijkt dit een poging om de Hutu-extremisten van de MRND en MDR-POWER weer aan de macht te brengen. Wel nodigde de

nieuwe regering afzonderlijke MRND-politici uit om deel uit te maken van de nieuwe regering, maar voormalig minister van defensie, James Gasana, en ex-premier Sylvestre Nsanzimana weigerden als onafhankelijke leden, los van hun partij, in Kigali te zetelen.

Africa Confidential stelt begin november de anti-RPF-lobby van groeperingen in België en Frankrijk verantwoordelijk voor het tegenhouden van de EU-hulp – en indirect – voor de verslechtering van de veiligheidssituatie in het land. Zij zouden het beleid van de Europese Unie sturen, 'omdat ze het de beste weg vinden naar nationale verzoening' of 'omdat ze het RPF niet veel beter achten dan de uitvoerders van de genocide'. Tot die groep behoort de Afrika-cel van het Elysée-paleis, die bezorgd zou zijn om de anglicisatie van Rwanda. De lobby wordt ook gevoerd door de Internationale Christen-Democraten, 'meer bepaald zijn Belgische vice-voorzitter, André Louis, een fervente voorstander van wijlen president Habyarimana' die tijdens de genocide bij de Belgische regering zou hebben gepleit voor erkenning van de interimregering van Jean Kambanda. De Christen-Democraten schuiven ex-premier Dismas Nsengiyaremye naar voren. Deze roept op tot een terugkeer naar de Arusha-akkoorden van 1993, die zetels toekennen aan de MRND en MDR-POWER. Voorts wijst Africa Confidential op de lobby van de Vlaamse Christelijke Volkspartij, vooral minister Rika De Backer en senator Jan Van Erps, en die van sommige Belgische missionarissen van de Witte Paters, de machtigste katholieke congregatie in Rwanda, die sinds 1959 het Hutu-regime steunen 'op basis van het argument dat het de Hutu-meerderheid vertegenwoordigde'.

De instabiliteit in de kampen houdt intussen aan. Op 3 november dreigen twaalf hulporganisaties zich terug te trekken uit Goma omdat hun werk wordt 'gecompromitteerd door de machtsstructuren in het kamp'. Artsen zonder Grenzen trekt zich op 14 november echt terug uit Bukavu. De organisatie zegt er getuige te zijn geweest van militaire training en de verspreiding van wapens, van intimidatie, arrestatie en moord op Tutsi's of vermeende opposanten.

Begin december maakt de Japanse vulkanoloog, Hiroyuki Hamaguchi, bekend dat de vulkanen Nyiragongo en Nyamuragura in Goma over drie maanden kunnen uitbarsten. Hij registreert vijftig aardschokken per dag. De kampen Mugunga en Kibumba worden direct bedreigd.

Nog in december maken de VN het plan 'Opération Retour' bekend. De kampen in de voormalige Zone Turquoise worden gesloten en de 360.000 ontheemden worden naar huis begeleid. Het plan moet als voorbeeld dienen voor een eventuele repatriëring van vluchtelingen uit de buurlanden.

Half november stemmen de internationale gemeenschap en de regering van Kigali in met een oorlogstribunaal, dat een uitgebreide versie zal worden van het Joegoslavië-tribunaal. De openbare aanklager, John Goldstone, bezoekt Kigali in de tweede helft van december.

Intussen worden, op aandringen van de nieuwe Belgische minister voor buitenlandse zaken, Frank Vandenbroucke, de budgetten van de Belgische ontwikkelingssamenwerking en van de Europese Unie voor Rwanda gedeblokkeerd. België en Nederland sturen juridische experts voor ondersteuning van het ministerie van justitie. Ook op initiatief van België besluiten verscheidene donorlanden de Rwandese achterstallen aan de Wereldbank te betalen om leningen mogelijk te maken.

Op 7 januari vindt een regionale vluchtelingenconferentie plaats in Nairobi. De presidenten van Kenia, Zambia, Tanzania, Burundi, Oeganda en Rwanda en de eerste minister van Zaïre gaan akkoord met het instellen van veilige corridors en transitpunten om de terugkeer van de ruim twee miljoen Rwandese vluchtelingen in de naburige landen te bevorderen. Zij beloofden andermaal maatregelen om in de kampen de uitvoerders van de genocide te scheiden van de onschuldige vluchtelingen en betuigden hun steun aan de oprichting van een internationaal tribunaal voor Rwanda. Ook prezen ze de Rwandese regering voor haar 'inspanningen om een regering op brede basis te vormen', maar vroegen tegelijk 'bijkomende vertrouwenwekkende maatregelen om de vrijwillige terugkeer van de vluchtelingen aan te moedigen'. Een tweede regionale conferentie is gepland in Bujumbura in februari 1995, onder toezicht van de OAE.

Alleen African Rights brengt in het najaar van 1994 een uitgebreid rapport uit over de genocide. De 442 bladzijden lange opsomming van massamoorden en wreedheden is één van de ergste aanklachten van de mens tegen de mens.

Tijdtafel: Rwanda, 1848-april 1994

* 1848-1918: Duitse kolonie;
* 1918-1962: Belgisch mandaat- resp. voogdijgebied;
* 1959-1962: sociale revolutie, met opstand van Hutu-meerderheid tegen Tutsi-monarchie; Belgische overheid doet politieke concessies aan Hutu's (verkiezingen die worden gevolgd door uitroeping van de republiek in januari 1961 door de Hutu-overwinnaars); vluchtelingenstromen van Tutsi's naar Oeganda, Tanzania, Zaïre;
* 1962-1967: Rwanda wordt in 1962 onafhankelijk. Kayibanda wordt president; herhaaldelijke mislukte pogingen het land binnen te vallen van (gevluchte) Tutsi-rebellen;
* 1973-1994: Habyarimana komt in 1973 na een geweldloze staatsgreep aan de macht, met op de achtergrond etnische en regionalistische spanningen; de eenheidspartij MRND wordt opgericht en vervangt de facto de voortaan verboden Parmehutu-partij (voorloper van MDR);
* 1989-1990: begin van binnenlandse politieke oppositie, aankondiging democratisering (5 juli 1990) en opheffing éénpartijstaat (21 september 1990) door de president;
* 1990-1993: inval van het RPF (Tutsi-rebellen/vluchtelingen) op 1 oktober 1990 in Rwanda vanuit Oeganda; burgeroorlog houdt latent aan tot augustus 1993 met enkele opflakkeringen; ongeveer één miljoen binnenlandse vluchtelingen begin 1993; RPF bezet een strategische strook in het noorden van Rwanda; intussen vorderen de politieke gesprekken moeizaam;
* 1992 (3 april): vorming, onder binnen- en buitenlandse druk, van een meerpartijenregering (zonder het RPF), met een eerste minister uit de oppositie (Nsengiyaremye, MDR); éénpartijstelsel was half juni 1991 formeel opgedoekt; Arusha-onderhandelingen vangen formeel aan op 10 juli 1992;
* 1993 (4 augustus): ondertekening, onder internationale druk, van de vredesakkoorden van Arusha tussen president Habyarimana en RPF-voorman Kanyarengwe; er wordt voorzien in een opname van

het RPF in leger en regering, in een regeling voor de terugkeer of de hervestiging van vluchtelingen uit binnen- en buitenland, in een internationale VN-vredesmacht (UNAMIR) tot aan de presidents- en parlementsverkiezingen van 1995;
* 1993 (20 oktober): Ndadaye, de eerste democratisch verkozen (1 juni 1993) Hutu-president van Burundi wordt vermoord door opstandige Tutsi-militairen. Leidt ook in Rwanda tot een toenemende 'etnisering' van de politiek en geeft aanleiding tot niet-uitvoering van de Arusha-akkoorden;
* 1993 (november): de UNAMIR-vredesmacht komt in Rwanda tot stand (2500 Blauwhelmen);
* 1994 (6 april): Habyarimana komt om bij neerschieten van vliegtuig.

Bron: P. Dupont en S. Marysse, 'Het gruwelijke einde van de vredesverwachtingen voor Ruanda', *Internationale Spectator*, nr. 7/8, juli/augustus 1994

Basisgegevens Rwanda

Aantal inwoners: 7,736 miljoen
Bevolkingsdichtheid: 294 inwoners per km² (België: 328)
Bebouwbare oppervlakte: 0,8 ha per familie
Oppervlakte: 26.338 km²
Kindersterfte: 111 op 1000
Levensverwachting: 46 jaar
BNP per jaar per inwoner: 270 dollar (in 1991)
Buitenlandse schuld: 845 miljoen dollar
Aantal inwoners per dokter: 72.990
Aantal inwoners per verpleegster: 4190
Exportprodukten: koffie (60%), thee (20%), mineralen (7%)
Ongeletterdheid: 50%

Bron: Wereldbank, gegevens van vóór 6 april 1994

Historische achtergrond

Vanaf de allereerste publikaties door blanken werd over de bevolking van het gebied tussen de grote meren (het huidige Rwanda en Burundi) geschreven in stereotypen. De Tutsi werd door de Nederlandse Witte Pater van der Burgt eind vorige eeuw omschreven als een 'herdersadel', een 'prachtig mensenslag', 'groot (soms boven de 2m) ofschoon wat tenger, vertonen zij dikwijls beeldschone profielen en gezichtstrekken'. In zijn ogen waren ze 'zeer intelligent, fier, trots, dapper doch ook listig en achterdochtig'. Over de Hutu merkte hij op: 'Ofschoon zij zelve dien naam zich geven, wil dat woord zeggen: overwonnenen, slaven of beter lijfeigenen, in tegenstelling met de Tutsi: heersers, overwinnaars. Zijn de Tutsi veehoeders, de Hutu zijn geboren landbouwers.'

De Twa of pygmeeën noemt hij de paria's van de Urundi-maatschappij en karakteriseert hij als 'zeer vreesachtig en schuw, wreed, kwaadaardig en dapper, zeer aan tovenarij en boze kunsten overgegeven'.

Dit scala van stereotype opvattingen, misvattingen, hele en halve waarheden heeft volgens sociaal-antropoloog dr. Trouwborst decennia lang en tot op vandaag de beeldvorming over Rwanda en Burundi beheerst en ligt ten grondslag aan allerlei racistische ideeën. Hij verwerpt de zogenaamde Hamieten-theorie volgens welke de Tutsi's als mensen met Europiede inslag uit Ethiopië afkomstig zouden zijn en de brengers waren van de beschaving, zoals het koningschap en de veeteelt. De Tutsi's zijn volgens de Nederlandse hoogleraar vermoedelijk vanaf de zestiende eeuw in kleine groepen en op verschillende plaatsen uit het noorden binnengedrongen en vermengden zich met leden van de plaatselijke vorstengeslachten. Feit is dat er vóór de komst van de Tutsi's in het gebied van de grote meren al koninkrijkjes bestonden en men er al veeteelt kende. Feit is ook dat niet alle Tutsi's tot de heersersklasse behoorden. Volgens de Belgische hoogleraar Filip Reyntjens, die geldt als dé Rwandakenner, behoorde slechts vijf procent van de Tutsi's tot de heersers-

klasse. De overgrote meerderheid bevond zich dus in dezelfde situatie en was even arm en verdrukt als de Hutu's. In Burundi bestond onder de Tutsi's de groep van de Ganwa, leden van de koninklijke familie, en de Hima die golden als onreine mensen maar goede veetelers. Zo ook waren er in de prekoloniale tijd veel Hutu's die hoge en invloedrijke posities bekleedden. Bovendien lagen de machtsverhoudingen niet onwrikbaar vast: door gemengde huwelijken of koninklijke gunsten konden Tutsi's in rang dalen en Hutu's in rang stijgen. Daardoor is het ook vandaag vaak niet mogelijk iemands etnische afkomst aan het uiterlijk af te leiden.

Een omstreden kwestie is of de feodale overheersing in die tijd erg drukkend was. Sommige auteurs beschrijven het systeem als weliswaar hard maar mild patriarchaal. Anderen spreken van grove uitbuiting, willekeur en tirannie. Wel kon men zich als Hutu tegen al te grote willekeur beschermen als men lid was van een grote familie of als men patronage-overeenkomsten afsloot met een machtige heer. Interessant is ook dat protestbewegingen in die tijd niet gericht waren op de omverwerping van het systeem maar op concrete onrechtvaardigheden van concrete personen.

In de koloniale tijd – eerst onder de Duitsers (tot 1916) en daarna onder de Belgen – werden de bestaande machtsverhoudingen gehandhaafd en zelfs versterkt. Door het systeem van indirect bestuur behielden de inheemse leiders hun macht maar het waren de koloniale overheden die de benoemingen deden, de bevoegdheden van de koning vaststelden en de grenzen en opdeling van het land vastlegden. De huidige grenzen van Rwanda en Burundi zijn niet dezelfde als die van voor de kolonisatie. Hoewel beide landen cultureel en taalkundig wel een eenheid vormden, werden bij de verdeling grondgebied in de buurlanden Tanzania, Zaïre of Oeganda ondergebracht en werden andere stukken bij Burundi en Rwanda gevoegd die er niets mee te maken hadden.

Tegen het eind van de jaren twintig leidde de onder de Belgen heersende Hamieten-theorie tot een bestuurlijke hervorming die de Tutsi's privilegieerde bij de aanstelling van politieke overheden. Volgens Reyntjens speelden de opvattingen van de vicaris, Mgr. L. Classe, daarbij een doorslaggevende rol. 'De grootste vergissing die de regering kan begaan is de Tutsi-kaste te verdrukken,' schreef deze in 1930. 'Een dergelijke revolutie zou het land naar de anarchie en

het hatelijk anti-Europese communisme leiden. Als algemene regel kunnen we geen betere, intelligentere, actievere leiders vinden die beter in staat zijn de vooruitgang te begrijpen en die beter aanvaard zijn bij de bevolking dan de Tutsi's.' De kolonisatoren en de missionarissen gingen uit van de veronderstelling dat de Tutsi's de natuurlijke heersers waren en de Hutu's de vanzelfsprekende onderdanen. Zij hadden achting voor de fiere Tutsi's maar hun sympatie ging uit naar de vriendelijke Hutu-boer, de *underdog* die moest lijden onder het feodaal bewind. Hutu-leiders werden vervangen door Tutsi's en een beleid ter bescherming en versterking van de Tutsi-hegemonie werd nagestreefd. De 'Tutsificatie' van de jaren dertig heeft volgens Reyntjens in hoge mate bijgedragen tot het verscherpen van de etnische tegenstellingen. Om de hiërarchie van de drie rassen wetenschappelijk te bewijzen, ging men onder het Belgisch voogdijschap zelfs over tot het meten van de neus, het voorhoofd en de geslachtsorganen, en het vastleggen van de etnische afkomst op de identiteitskaarten. Belgische dokters probeerden ook de samenstelling van het bloed van Tutsi's en Hutu's te vergelijken. Gelijkaardige experimenten werden in dezelfde periode uitgevoerd door dokter Mengele in het laboratorium van Auschwitz...

In de jaren vijftig begonnen Westerse gelijkheidsidealen zich te verspreiden. Zij tastten de vanzelfsprekendheid van de Tutsi-overheersing aan. De Verenigde Naties klaagden het gedrag van de Belgische kolonisator in Rwanda aan en eisten onder meer de oprichting van lekenscholen. Aangespoord door de missionarissen publiceerde de hoofdredacteur van het katholieke blad *Kinyameteka*, Gregoire Kayibanda, op 24 maart 1957 samen met acht andere intellectuelen, het Manifest van de Hutu. Zij eisten de overheveling van de macht aan de meerderheid van de bevolking en smeekten de Belgische regering Rwanda nooit zijn onafhankelijkheid te geven.

Ook een nieuwe Tutsi-elite verzette zich tegen de monarchie.

Bij verkiezingen kwam in 1959 de Parmehutu-partij (de beweging voor de emancipatie van de Hutu's) aan de macht. De Belgen vormden een voorlopige regering voorgezeten door Gregoire Kayibanda.

De Hutu-opstand van 1959-1961 zal een mijlpaal vormen in de recente geschiedenis van Rwanda. De zogenaamde 'sociale revolutie', gesteund door het Belgisch bestuur en de kerk, liep uit op de

verdrijving van de monarchie en het hele Tutsi-bestuursapparaat en bracht de Hutu's aan de macht. Belgische troepen, gestuurd om de orde te herstellen, steunden objectief de revolutie. Terwijl het aantal slachtoffers van de boerenopstand aanvankelijk beperkt bleef tot enkele honderden – vooral Tutsi-chefs en -onderchefs – lokten latere pogingen tot herstel van de oude garde gewelddadige conflicten uit, met duizenden doden onder de Tutsi-minderheid.

Drie ontwikkelingen waren volgens Reyntjens het gevolg van de sociale revolutie. Allereerst het vertrek in ballingschap van een groot aantal Tutsi's. In 1990 werd hun aantal geschat op zeshonderdduizend. Het tweede gevolg was de feitelijke uitsluiting van de Tutsi's uit het openbaar leven. Tutsi-politici werden uit de weg geruimd en Tutsi-burgers, die werden gestigmatiseerd als 'communisten' en 'feodalisten', werden vermoord als reactie op invallen van de zogenaamde 'inyenzi' (kakkerlakken) tussen 1962 en 1966. De aanvallers beoogden het herstel van de monarchie maar werkten – ten gevolge van de tegenreactie – telkens een nieuwe vluchtelingengolf van Tutsi's naar de buurlanden in de hand. Ten slotte was er de concentratie van de macht en de vorming van een toenemend autoritair regime met een éénpartijstelsel onder president Kayibanda. De uitschakeling van de oppositie voltrok zich door intimidatie, arrestaties en geweld.

Tegen 1972 was de macht in handen van een kleine groep politici uit Gitarama, de geboortestreek van Kayibanda. Als reactie op de onvrede, vooral van politici en soldaten uit het noorden, speelde Kayibanda de etnische kaart. Ernstige rellen braken in februari 1973 uit in scholen, het bestuursapparaat en bedrijven. Aanvankelijk was de woede gericht op de Tutsi's, mede aangewakkerd door de bloedige gebeurtenissen in buurland Burundi. (Daar was de macht na het verdrijven van de monarchie in handen gebleven van de Tutsi-minderheid en sloeg het leger in 1972 een Hutu-opstand neer waarbij tweehonderdduizend slachtoffers vielen.) Een nieuwe stroom Tutsi's vluchtte naar het buitenland. In een later stadium viel de bevolking in Rwanda de rijken aan en begonnen de Hutu's uit het noorden die van het centrum te verjagen.

In de chaos nam generaal-majoor Juvénal Habyarimana op 5 juli 1973 de macht over. De staatsgreep verliep zonder bloedvergieten en werd met vreugde door de bevolking onthaald. De nieuwe eenheidspartij MRND (Nationale Republikeinse Beweging voor de Ontwikkeling) – die de Parmehutu-partij verving – hield weliswaar vast aan de verwezenlijking van de sociale revolutie van 1959, maar droeg de idealen van vrede en nationale eenheid hoog in het vaandel. Het bewind van Habyarimana had veel verdiensten. Tot 1990 viel geen enkele etnische uitbarsting te betreuren. Rwanda gold tot in de jaren tachtig als een model op het vlak van plattelandsontwikkeling. Slechts vijf procent van de bevolking woont in de steden. De overheid was actief betrokken bij het tegengaan van erosie, herbebossing, onderwijs en gezondheidszorg. Zij legde wegen en een telecommunicatienetwerk aan en breidde het elektriciteitsnet uit. Het alfabetiseringspercentage bij volwassenen steeg van 32% in 1970 naar 50% in 1990 en het Bruto Nationaal Produkt *per capita* (aangepast aan de koopkracht) steeg van 538 dollar in 1960 naar 657 dollar in 1990.

Habyarimana opende het land voor de buitenwereld. De president reisde veel en ontving veel buitenlandse gasten, onder wie koning Boudewijn en de Franse president Mitterrand. Er waren tal van buitenlandse ontwikkelingswerkers en projecten. Het land was een bevoorrechte partner van het Westen, vooral van België, Frankrijk, Duitsland en de VS, zowel in het kader van de officiële als van de officieuze ontwikkelingssamenwerking. De officiële hulp was in 1991 goed voor 15% van het BNP en voor 60% van de kapitaals- of ontwikkelingsuitgaven van de overheid.

Dit alles heeft niet kunnen verhinderen dat Rwanda er sinds de tweede helft van de jaren tachtig steeds meer op achteruit is gegaan. Dit was ten dele het gevolg van externe factoren, de ineenstorting van de prijzen voor koffie en thee op de wereldmarkt. Beide produkten vertegenwoordigden meer dan 80% van de totale export van Rwanda. Het tekort op de begroting en op de betalingsbalans en de buitenlandse schulden namen in korte tijd sterk toe. In 1989 moest Rwanda akkoorden over structurele aanpassingsprogramma's met het IMF en de Wereldbank sluiten. Een devaluatie van de munt (40% in 1990 en 15% in 1992) drong zich op. Gehoopt werd dat de opbrengsten van de koffieuitvoer hierdoor zouden toenemen. Maar bijna tegelijkertijd daalden de koffieprijzen – van 1986 tot 1989 met de helft en in de periode 1989-1992 nogmaals met 50% – en verviervoudigde de *debt service ratio* tussen 1980 en 1992.

Ten dele was de economische achteruitgang het gevolg van binnenlandse factoren en beperkingen. De bevolkingsgroei en de toenemende druk op het land maakten het voor Rwandese gezinnen steeds moeilijker te produceren voor de eigen behoeften, laat staan voor de markt. Het land kent het hoogste vruchtbaarheidscijfer ter wereld. De bevolkingsgroei van 3,1% in de periode 1960-'91 ging gepaard met een veel beperktere economische groei. De armoede werd steeds groter, de perceeltjes werden steeds kleiner. Het gemiddeld gezinsinkomen lag vóór de oorlog niet hoger dan vijftigduizend Rwandese frank per jaar (vijfhonderd gulden of tienduizend BF). Daarbij komt dat Rwanda nauwelijks industrialisatie of economische alternatieven kent. Het gebrek aan werkgelegenheid was zeker een voedingsbodem voor frustraties en geweld.

Bovendien concentreerde de militaire, politieke en economische macht in het midden van de jaren tachtig zich steeds meer rond de noordelijke prefecturen Gisenyi en Ruhengeri. De prefectuur Gisenyi eigende zich bijna een derde van de vijfentachtig belangrijkste posten van de republiek toe, en ook bijna de gehele leiding van het leger en het veiligheidsapparaat kwamen daarvandaan. De helft van alle staatsbedrijven waren in handen van mensen uit Gisenyi en Ruhengeri. Het etnische conflict had plaats gemaakt voor een regionale tegenstelling.

Het vluchtelingenprobleem tikte intussen als een tijdbom onder het land. Ondanks herhaalde pogingen heeft het Rwandese regime meer dan twintig jaar lang nauwelijks mogelijkheden geboden om de vluchtelingen te laten terugkeren. In 1986 verklaarde Habyarimana dat er voor hen geen plaats was in het dichtbevolkte land. De speciale commissie voor de vluchtelingenproblematiek, die in '89 in het leven werd geroepen maar tot geen doortastende oplossingen kwam, kon die tijdbom niet onschadelijk maken.

Vanaf 1989 groeide de binnenlandse oppositie in Rwanda en nam de buitenlandse kritiek op het regime toe. Vanuit de kerk en de samenleving begonnen mensen het éénpartijregime van Habyarimana ter verantwoording te roepen, eerst voor de hongersnood in het zuiden van het land in 1989, daarna voor de economische achteruitgang in het algemeen. De val van de Berlijnse Muur, het einde van de Koude Oorlog en de democratiseringswind die door heel Afrika waaide, versterkte ook in Rwanda het geloof bij de oppositie in het

einde van de eenpartijstaat. Het viel het regime steeds zwaarder de regionale en etnische verzoeningspolitiek (met behulp van quota) voort te zetten. Het quotasysteem regelde overheidsposten, subsidies en toegang tot het secundair onderwijs volgens (weliswaar discriminerende) etnische verdeelsleutels. De corruptie groeide en de stijgende inflatie en schulden waren tekenen voor het slechter wordende beheer van de staatsfinanciën. Het regime slaagde er steeds minder in de berichten te onderdrukken over de begunstiging door de president van zijn achterban. In april 1990 klaagden vijf priesters uit Gisenyi in een open brief aan de president ook het quota-systeem aan. De kerk moet opkomen voor rechtvaardigheid bij de verdeling van plaatsen in scholen en banen op basis van persoonlijke kwaliteiten, betoogden zij, niet op basis van etnische afkomst.

Begin 1990 werden enkele kritische journalisten opgepakt. De verdediging tijdens het proces tegen de hoofdredacteur van het blad *Kinyamateka*, broeder Sibomana, op 18 september 1990 werd een regelrechte aanklacht tegen het regime: verlies van vertrouwen bij de bevolking, ongelijke toegang tot de politieke en economische macht, concentratie van de fondsen, intimidatie en beteugeling van de pers. De hoofdredacteur werd later vrijgelaten. Dezelfde maand schreven drieëndertig intellectuelen een brief waarin ze vroegen om een meerpartijenstelsel. Intussen deed de president een aantal tegemoetkomingen aan de oppositie: op 5 juli kondigde hij democratisering aan en op 21 september hief hij de eenheidsstaat op.

Kort daarna, op 1 oktober 1990, viel het Rwandees Patriottisch Front (RPF) vanuit Oeganda het land binnen. De aanval van de zogenaamde 'Inkotanyi', letterlijk 'de strijders' kwam voor Rwandezen zowel als buitenlanders als een complete verrassing. De Hutu's zagen in de naam een verwijzing naar de elitekrijgers van de Rwandese Tutsi-koningen die Rwanda regeerden voor en tijdens de koloniale periode. Volgens Filip Reyntjens is het niet zeker dat het RPF die historische referentie kende.

Het RPF, dat hoofdzakelijk bestaat uit Tutsi-ballingen in Oeganda, eiste de terugkeer van de vluchtelingen maar wierp zich ook op als verdediger van de democratie, het politiek pluralisme en de rechtsstaat. Voor sommigen is het RPF dan ook een bevrijdingsbeweging. Anderen zien er een beweging van ballingen in met een terechte zaak: hun terugkeer naar een situatie van rechtszekerheid. De

vluchtelingen voelden zich nooit volledig aanvaard in de buurlanden. Zij werden regelmatig vervolgd of als zondebok aangewezen voor de problemen in hun 'gastland'. Maar de meeste waarnemers in Rwanda zelf, inclusief de kerk, zagen de gewapende inval als een poging van de Tutsi's om opnieuw de macht te grijpen en te regeren over de Hutu-meerderheid, zoals in buurland Burundi. Zij vreesden dat alle verwezenlijkingen van de sociale revolutie van 1959 zouden worden tenietgedaan. Deze groep neemt het de rebellen vooral kwalijk Rwanda te zijn binnengevallen op een moment dat een schuchter democratiseringsproces begon en dat een speciale commissie zich aan het buigen was over het probleem van de vluchtelingen. Latere wraaknemingen op Tutsi's in Rwanda zelf, en zelfs de genocide, wordt door velen in deze groep dan ook gezien als 'geprovoceerd' door het RPF.

Het conflict nam vanaf het begin internationale dimensies aan. President Museveni van Oeganda steunde de Rwandese rebellen die hem eerder, in 1986, aan de macht hielpen als strijders in zijn Nationaal Weerstandsleger. Frankrijk en Zaïre snelden het bedreigde regime van Habyarimana te hulp. België beperkte zich tot het sturen van troepen om de eigen onderdanen te evacueren. Een maatregel die door een tiental afgevaardigden van Belgische ontwikkelingsorganisaties werd aangeklaagd. In een brief aan de Belgische politici pleitten zij voor een militaire aanwezigheid ten bate van de veiligheid van een heel volk. 'Ondergetekenden zijn niet geïnteresseerd in de verdediging van een regime,' aldus het schrijven, 'maar in het behoud van een politiek systeem gebaseerd op een grote meerderheid van de bevolking en in het gevaar dat dat systeem in de handen van een kleine minderheid valt.' Ook de missionarissen en andere buitenlanders veroordeelden de aanval en de 'desinformatie in de internationale media' door het RPF en pleitten voor steun aan Rwanda. De inval zaaide in België zelfs verdeeldheid tussen Vlamingen en Walen, waarbij de Franstalige liberalen, in de persoon van Jean Gol, het opnamen voor het RPF.

De conventionele oorlog was na een maand al afgelopen. RPF-leider Fred Rwigema vond daarbij de dood. Hij werd vervangen door majoor Paul Kagame die een guerrillastrijd begon. Zowel Rwigema als Kagame waren voorheen hoge officieren in het Nationaal Weerstandsleger van Museveni.

Voor zover het RPF al geen duidelijke etnische kleur had of wilde hebben, dan kreeg ze die wel toebedeeld. De machthebbers in Rwanda maakten er onmiddellijk een zaak van etnische afkomst van. Duizenden Tutsi's werden als 'RPF-bondgenoten' al de ochtend na de aanval gearresteerd. Een schijngevecht in Kigali tijdens de nacht van 4 op 5 oktober 1990 diende volgens Reyntjens als excuus om het proces van arrestaties te versnellen. Van de zevenduizend mensen die half oktober in de gevangenis zaten achtte hij de meerderheid onschuldig. In dezelfde periode werden honderden Tutsi's in de commune Kibilira gedood op aanstoken van de plaatselijke autoriteiten. De radicalisering als reactie op de inval uitte zich nergens zo duidelijk als in de publikatie van de tien geboden van de Hutu in de plaatselijke krant *Kangura* op 10 december 1990. Drijvende krachten achter het blad waren politici en officieren die dicht bij de macht stonden. Volgens de tien geboden moet elke Hutu als een 'verrader' worden beschouwd die een Tutsi-vrouw huwt, tot vriendin heeft of tewerkstelt of die met Tutsi's zaken doet, want 'elke Tutsi is oneerlijk' en 'een Hutu-vrouw is beter geschikt voor haar rol als vrouw, moeder en echtgenote'. Alle strategische posten – op politiek, administratief, militair en veiligheidsgebied – moeten ingenomen worden door Hutu's. Het onderwijs moet 'hoofdzakelijk' Hutu zijn en het leger 'uitsluitend'. De Hutu moet stoppen medelijden te hebben met de Tutsi. Hij moet overal naar bondgenoten zoeken, de Tutsi-propaganda tegenspreken en sterk zijn tegen de 'gemeenschappelijke Tutsi-vijand'. De Sociale Revolutie van 1959 en de Hutu-ideologie moeten worden onderwezen en verspreid op alle niveaus; wie zich ertegen verzet is een 'verrader'.

Geconfronteerd met deze tekst, antwoordde president Habyarimana tijdens een persconferentie in het Crillon Hotel in Parijs: 'Het maakt deel uit van de vrijheid van meningsuiting in Rwanda.'

Begin februari 1991 vonden honderden Bagogwe (kleine Tutsi-groep) de dood in het noordoosten van het land.

De schade veroorzaakt door de eerste burgeroorlog was aanzienlijk: begin 1993 was één miljoen Rwandezen, één op zeven, in eigen land op de vlucht. Massale voedselhulp was nodig om hongersnood te voorkomen. De oorlog werd hoofdzakelijk in het noorden uitgevochten, het meest vruchtbare gebied van Rwanda. De militaire uitgaven, minder dan 10% van de overheidsuitgaven vóór de oorlog,

stegen naar 25% in 1992. De staatsschuld verdubbelde tussen 1990 en 1992. Het Rwandese leger breidde zich uit van achtduizend man naar meer dan dertigduizend. Jongens werden op straat geronseld en na een opleiding van enkele weken naar het front gestuurd. Dit leidde tot ernstige problemen met betrekking tot discipline, muiterijen en controle op wapens en munitie. Het Rwandese leger werd zelf een bedreiging voor de veiligheid. Aanvullende partijmilities, de zogenaamde Interahamwe, werden gevormd. De president en de rechterzijde van zijn partij zagen hierin een extra-steun voor hun strijd, zowel tegen de sterker wordende binnenlandse oppositie als tegen het RPF. De Interahamwe werden het eerst in actie gezien tijdens een slachtpartij op de Tutsi's in de Bugesera op 4 en 5 maart 1992, nadat het signaal daartoe werd gegeven op Radio Rwanda. Honderden Tutsi's en leden van de oppositiepartijen werden vermoord en honderden gewond.

In een artikel in de Rwandese krant *Umuranga Mubangutsi* van 17 maart 1992, werden de Interahamwe beschreven als 'goed opgeleide militaire moordenaars'. Volgens het blad trainde de MRND de Interahamwe in 'commando-tactieken zoals het gebruik van messen, machetes, het vastbinden van slachtoffers en stille wapens om mensen te doden'. Vijf Rwandese mensenrechtenorganisaties veroordeelden de moordpartijen scherp en verdachten het regime ervan een plan te beramen 'om onschuldigen uit te roeien'. De moordpartijen in Bugesera waren volgens de organisaties 'het resultaat van een strategie om het land in vuur en bloed te dompelen voor heimelijke politieke doeleinden'. Belgische ontwikkelingsorganisaties zagen in het geweld een 'politieke strategie om het democratiseringsproces te dwarsbomen'.

Onder binnen- en buitenlandse druk werd op 3 april 1992 een meerpartijenregering gevormd, zonder het RPF, met een eerste minister uit de oppositie, Nsengiyaremye. Tot de belangrijkste oppositiepartijen behoorden de MDR (Democratische Republikeinse Beweging), de PSD (Socialistische Democratische Partij) en de PL (Liberale Partij). De MDR en de PL beschuldigden de regering er al meteeen van 'de situatie van etnische spanningen, gecreëerd door de oorlog, uit te buiten om de macht te handhaven'.

Extremistische Hutu-elementen vonden dat de president nog niet krachtig genoeg optrad tegen de politieke en militaire oppositie en

richtten in 1992 het Comité voor de Verdediging van de Republiek, de CDR, op. De etnische verharding drong door tot in de kern van het leger. In een brief van 21 september 1992 herinnerde de stafchef van het leger, kolonel Nsabimana, aan de 'definitie van de vijand' zoals die werd vastgelegd tijdens een bijeenkomst waar ook de president aanwezig was. Volgens het document is 'de voornaamste vijand de Tutsi in binnen- en buitenland, die extremistisch is en een nostalgisch verlangen naar macht heeft, [de Tutsi] die nooit de realiteit van de sociale revolutie van 1959 heeft aanvaard en die met alle middelen, inclusief wapens, in Rwanda de macht weer wil veroveren.'

De extremistische uitlatingen waren weinig bevorderlijk voor het verloop van de vredesonderhandelingen tussen de regering en de rebellen, die in augustus 1992 onder druk van het Westen waren begonnen in de Tanzaniaanse stad Arusha. Eind september bezochten de Belgische senator Willy Kuijpers en Filip Reyntjens het getroffen Bugesera-gebied. Hun bevindingen werden door Reyntjens als volgt samengevat: 'We stellen vast dat er inderdaad een groep bestaat die het democratiseringsproces en de gesprekken over de beëindiging van de oorlog en de terugkeer van de vluchtelingen, probeert te discrediteren en te saboteren. De kern van die groep bestaat uit personen die dicht bij president Habyarimana staan, en het is weinig waarschijnlijk dat deze laatste niet op de hoogte is van die activiteiten – als hij er al niet actief aan deelneemt. Deze groep van tenminste vijftig personen beschikt over plaatselijke contacten die belast zijn met de uitvoering ter plaatse: prefecten, onderprefecten, burgemeesters, afgevaardigden.' Reyntjens noemt in zijn boek drie groepen die om verschillende redenen deel uitmaakten van de moordcommando's, het zogenaamde Netwerk Zero. De eerste groep was de *akazu*, het politiek-commerciële netwerk van de schoonfamilie van de president, vooral de drie zwagers. 'Voor hen vormden de democratisering en de Arusha-akkoorden een existentiële bedreiging voor het voortzetten van hun mafia-achtige praktijken die een verstrengeling waren van politieke, regionale, familiale en zakelijke belangen.' Ook de legertop hoort volgens de hoogleraar tot die kliek. 'Alle hoge officieren zaten in zaken. Zij monopoliseerden het transport, het onroerend goed en de importbedrijven.' In zijn boek *Murders in the Mist* wijst Nick Gordon voorts op de betrokkenheid

van leden van de schoonfamilie, en vooral van zwager Protais Zigiranyirazo, bij de moord op Diane Fossey–bekend uit de film *Gorilla's in de mist*–en de handel in gorilla's, goud en verdovende middelen. Het vredesakkoord zou onvermijdelijk een einde maken aan de stroom van vetbetaalde postjes, studiebeurzen en lucratieve zakencontracten. De tweede groep waren de harde en pure Hutu's, de journalisten van het blad *Kanguru* en de politici van de CDR. Zij hadden banden met de Comités voor het Nationaal Heil die in 1973 de jacht op de Tutsi's hadden geproclameerd. Als derde groep wees hij naar de politici van de voormalige eenheidspartij, MRND, en hun milities, de Interahamwe. Ook hun politieke en economische belangen werden door de democratisering bedreigd.

Twee uitspraken in november 1992 zouden de conclusies van Reyntjens kracht bijzetten. Op een bijeenkomst van de MRND op 15 november in Ruhengeri verklaarde president Habyarimana dat de vredesakkoorden van Arusha slechts een vodje papier waren. Een week later riep de vice-voorzitter van de MRND in Gisenyi de militanten van de partij openlijk op tot het vermoorden van opposanten ('Hun straf is de dood en niets minder') en Tutsi's ('Jullie land is Ethiopië en we gaan jullie per expres binnenkort naar huis verzenden, via de Nyabarongo-rivier. Ik herhaal dat we ons snel aan het werk moeten zetten').

Na de moordpartijen in de Bugesera speelden zich nog vergelijkbare incidenten af in Kigali, Kibuye, Cyangugu en Gisenyi. In het laatste geval, begin januari 1993 in Gisenyi, vonden honderden mensen, vooral Tutsi's, de dood.

Het RPF lanceerde op 8 februari 1993 een nieuwe, spectaculaire aanval die de rebellen tot op enkele kilometers van de hoofdstad bracht. In een communiqué gaf het RPF als redenen voor het offensief aan: de moorden op de bevolking, het opzwepen van de haat, de straffeloosheid van misdadige groepen, de moedwillige blokkade van het vredesproces en de voorbereiding van een nieuwe oorlog door het Rwandese leger. Maar de grootsheid en doeltreffendheid van de operatie deed vermoeden dat de aanval lang van tevoren was voorbereid. De oppositie, met wie het RPF in contact stond, veroordeelde unaniem het offensief.

Uiteindelijk bezocht een internationale onderzoekscommissie Rwanda tussen 7 en 21 januari 1993. In het rapport dat in maart uit-

kwam, werden beide partijen beschuldigd van grove schendingen van de mensenrechten. Het RPF werd ervan beschuldigd Hutu-voormannen en leden van de CDR te vermoorden. De schendingen door de Rwandese staat werden als massaal en systematisch omschreven, 'de verantwoordelijkheid van het staatshoofd en zijn directe entourage'. Habyarimana zelf werd ervan beschuldigd minstens indirect verantwoordelijk te zijn voor de dood van meer dan tweeduizend mensen. De president verwierp aanvankelijk de besluiten van de commissie maar erkende later in een verklaring een deel van de beschuldigingen en onderschreef de aanbevelingen.

Ernstige waarschuwingen van de donorlanden dat zij hun hulp drastisch zouden terugschroeven indien de president niet ophield met het dwarsbomen van de vredesonderhandelingen, leidden tot een hervatting van die gesprekken en uiteindelijk tot de ondertekening van de akkoorden op 4 augustus 1993. Zij bevatten een globale regeling voor de terugkeer van de vluchtelingen in binnen- en buitenland, een democratisch meerpartijenstelsel, een machtsdeling met het RPF en een verenigd leger samengesteld uit manschappen van het rebellen- en het regeringsleger. Alleen de CDR verzette zich tegen de akkoorden en weigerde deel uit te maken van de overgangsinstellingen. Volgens de extremistische Hutu's kreeg het RPF een onevenredig groot deel van de macht toegekend. Het Front kreeg 40% van de leger- en politieposten en 50% van alle commandofuncties en zou vijf ministers mogen aanwijzen, waaronder de belangrijkste, de minister van binnenlandse zaken die belast zou worden met de benoeming van plaatselijke besturen en die verantwoordelijk was voor de herintegratie van de teruggekeerde vluchtelingen.

Tot de presidents- en parlementsverkiezingen die in de loop van 1995 zouden plaatsvinden, dienden 2500 VN-soldaten toe te zien op de uitvoering van de akkoorden. Tijdens de overgangsperiode zou een regering van nationale eenheid, met ministers van het RPF, het land besturen. Eind maart 1994 was die regering er nog steeds niet. Ook de aanwezigheid van de vredesmacht sinds november 1993, waarvan het Belgische contingent de ruggegraat vormde, kon de uitvoering van de akkoorden niet bespoedigen. De voornaamste reden voor de stelselmatige verdaging was volgens de Rwanda-kenners Patrick Dupont en Stefaan Marysse in eerste instantie niet in

Rwanda te vinden. 'De politiek-etnische gevolgen, ook in Rwanda, van de moord op de eerste en democratisch verkozen Burundese Hutu-president Ndadaye door Tutsi-militairen op 20 oktober 1993 zouden de uitvoering van de akkoorden, ondanks de Blauwhelmen en de vergrote internationale druk, volledig op de helling zetten,' schrijven zij in de *Internationale Spectator*, juli/augustus 1994. 'Het betrekken van meer Tutsi's bij regering en strijdkrachten in Rwanda zal in de hoofden van talrijke Hutu-politici sinds de dood van Ndadaye waarschijnlijk meer dan ooit zijn gelijkgesteld met het binnenhalen van het paard van Troje. De stap naar het manipuleren van deze vrees is vlug gezet, zeker in een onzekere economische en politieke situatie.'

Radio Mille Collines, of RTLM, werd het instrument van de harde Hutu's en de *akazu* om die vrees te manipuleren. De omroep, die begon uit te zenden op 8 juli 1993, wierp zich op als tegenhanger voor Radio Muhabura van het RPF. Maar terwijl de rebellenzender een in hun ogen dictatoriaal systeem aanviel, riep Radio Mille Collines regelrecht op tot haat tegen de Tutsi's. Klachten van buitenlandse diplomaten aan het adres van de regering en de president over de haatzender werden verworpen met het argument van vrijheid van meningsuiting in het nieuwe democratiseringsklimaat.

Ook binnen de oppositiepartijen speelde zich, deels ten gevolge van de gebeurtenissen in Burundi, een toenemende etnisering af wat leidde tot interne conflicten en scheuringen. Binnen de MDR, PL, PSD en zelfs de kleinere PDC ontstonden gematigde en radicale vleugels. De problemen binnen en tussen de partijen hadden betrekking op verdachtmakingen en beschuldigingen van de kant van de president over omkoping door of alliantie met het RPF.

De interne conflicten barstten op 21 februari 1994 los toen de minister van openbare werken, Felicien Gatabazi, een gematigde Hutu van de PSD, voor zijn huis in Kigali werd neergeschoten. Als wraakoefening stortte de dag erna een woedende menigte zich op de voorzitter van de CDR, Martin Bucyana, in de zuidelijke stad Butare. Hij overleed in het ziekenhuis. De politieke moorden vielen samen met manifestaties van Hutu-radicalen tegen de uitvoering van de Arusha-akkoorden en met het uitmoorden van Tutsi's in de wijk Gikondo, plaats van herkomst van de vermoorde CDR-voorzitter. Volgens VN-waarnemers hadden voormalige soldaten 'trainingskampen voor jonge recruten' opgezet en was er een 'massale verspreiding van wapens onder de bevolking'.

Met de aanslag op president Habyarimana kon het al in 1992 aangekondigde plan in gang worden gezet.